

MÜBARİZ MAHMUDOV

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TARİXİ

(Dərslik)

MÜBARİZ MAHMUDOV AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TARİXİ (Dərslik)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

MÜBARİZ MAHMUDOV

**AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TARİXİ
(Dərslik)**

Dərslik Azərbaycanı Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası «İqtisadiyyat» bölməsinin 25.10.2002-ci il tarixli 03 nömrəli protokolu, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Tədris-Metodik Şurasının 11.10.2002-ci il tarixli 02 nömrəli iclas protokolu və Respublika təhsil Nazirliyinin 1021 nömrəli 01.XI.2002-ci il tarixli əmri ilə dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

BAKİ – 2002

AZ.M

**Redaktorlar: prof. Ə.K.Dilbazov
dos. Ə.A.Qərlbov**

**Rəyçilər: prof. H.F.Cəfərov
dos. V.S.Həsənov**

**Mahmudov. M. Ə. Azərbaycanın iqtisadi tarixi.
(Dərslik). Bakı «Ünsiyyət» nəşriyyatı, 2002. Səh. 223.**

Dərslərdə ən qədim dövrdən 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın iqtisadi tarixi şərh olunur. Kitabda indiyə qədər ətraflı araşdırılmamış və ya təhrif olunmuş iqtisadi problemlər obyektiv şərh olunmuşdur.

Dərslik iqtisadi ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, magistrilər və aspirantlar, müəllimlər və iqtisadçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

**M 601000000
094-2002**

© «Ünsiyyət» nəşriyyatı, 2002

GİRİŞ

Məlumdur ki, iqtisadiyyat ictimai münasibətlərin mühüm sahələrini - istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak kimi sahələrini özündə birləşdirir. İqtisadiyyat anlayışını (oykonomiya – ev təsərrüfatının idarə edilməsi) mürəkkəb və çoxşaxəli münasibətlər sistemi kimi qavramaq olar.

Bu baxımdan demək mümkündür ki, iqtisadi tarix (xalq təsərrüfat tarixi) mürəkkəb və çoxşaxəli münasibətlər kompleksini tarixi inkişaf prosesində öyrənir.

İqtisadiyyat tarixinin müəyyən sahələrinə dair Avropada ilk əsər 1514-cü ildə Gilyom Byude tərəfindən yazıldı və əsər «Assa haqqında traktat» adlandı (Assa qədim Romada pul nişanıdır).

Lakin iqtisadi tarix müstəqil bir fənn kimi XIX əsrin ortalarından etibarən öyrənilməyə başlandı.

Qeyd etməliyik ki, iqtisadi tarix elmi

- istehsal vasitələrinin təkamülünü
- təsərrüfat mexanizmlərinin tarixini
- iqtisadi proseslərin tarixini (urbanizasiya, sənaye çevrilişi və s.)
- xalq təsərrüfatı sahələrinin tarixini öyrənir.

İqtisadi tarix tədqiqat obyektinə, predmetinə görə həm iqtisad, həm də tarix elmlərindən tamamilə fərqlidir.

İqtisadi tarixin özünəməxsus funksiyaları vardır ki, buraya:

1. Akkumulyasiya;
2. Hazırlıq;
3. Dünyagörüşü;
4. İqtisadi təfəkkürün formalaşdırılması və s. metodoloji funksiyalar daxildir.

İqtisadi tarix elmi prinsiplərinə əsasən hər hansı materiala və informasiyaya münasibət bildirərkən, təhlillər zamanı:

Burada göstərilir ki, Azərbaycan ərazisi ən qədim zamanlardan başlayaraq ibtidai insanların ilk yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan ərazisindəki ilkin yaşayış məskənlərindən əldə edilən materiallardan aydın olur ki, əvvəl ancaq bəsit yığıcılıqla məşğul olan insanın təsərrüfat həyatı tədricən zənginləşir. Yeni erkən paleolit insanından fərqli olaraq mezolit dövrü insanı artıq oddan istifadə edə bilir, ov alətləri, ox və kaman hazırlayır, neolit və eneolit insanları bunlarla kifayətlənməyərək, saxsı qablar hazırlayır, əkinçiliklə məşğul olmağa başlayırlar. Bütün bunlar faktlar əsasında şərh edilir.

b) Azərbaycan ərazisində dəmir dövrü, qədim dövlətlər və onların təsərrüfatlarının təhlili.

Bu paragrafda mİladdan əvvəl II-I minilliklər ərzində Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış qədim dövlətlərin təsərrüfat həyatı təhlili edilir. Burada əvvəlcə Iullubey-kutitayfa ittifaqları, daha sonra Manna, Midiya, Atropatena və Antik Albaniya ərazisində formalaşmış təsərrüfatların xarakterik xüsusiyyətləri təhlil edilir.

v) III-IX əsrləri əhatə edən dövrdə Azərbaycan ərazisində feodal münasibətlərin meydana gəlməsi və inkişafını, təsərrüfat həyatının təhlilinə həsr edilmiş bölmədə isə müəyyənləşdirilir ki, artıq III-V əsrlərdə Azərbaycanda feodalizmə xas olan xüsusiyyətlər təşəkkül tapmaqda idi.

Şərhlərdən aydın olur ki, artıq erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində olduqca zəngin təsərrüfat həyatı, çoxşaxəli sosial-iqtisadi münasibətlər kompleksi inkişaf etməkdə idi.

Azərbaycan ərazisində əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, şəhərsalma, ticarət və s. atributlar çiçəklənirdi. Bununla yanaşı Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir edən səbəblərin şərh olunması da yaddan çıxmamışdır.

q) Azərbaycanın ərazisində feodal dövlətlərinin iqtisadi inkişafına həsr edilmiş bölmə.

IX-XV əsrlər ərzində Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış, feodal dövlətlərin yaranma prosesi yetkin feodalizmə xas sosial-iqtisadi münasibətlərin bərqərar olması, təsərrüfat həyatında özünəməxsus xüsusiyyətlərin, xarakterik cəhətlərin daha qabarıq ifadə edilməsi xüsusi diqqət mərkəzindədir.

d) XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının təhlili.

Burada Azərbaycanın XVI-XVIII əsrlərdə kənd təsərrüfatında, sənətkarlığında, ticarətdə, şəhər həyatında yüksələn xətlə baş verən inkişaf tendensiyaları, təsərrüfat həyatındakı yeni özünəməxsus meyillər təhlil edilmiş və bu nəticəyə gəlinmişdir ki, XVIII əsrə qədər Azərbaycanda gedən iqtisadi prosesləri aşağıdakı xarakterik dövrlərə bölmək olar.

1) XVI-XVII əsrlərdə əvvəlcə təsərrüfat həyatında müəyyən inkişaf meylləri bəzə edilsə də, daha sonra Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin dağıdıcı təsirləri nəticəsində xeyli iqtisadi tənəzzül özünü biruzə verməkdə idi.

2) XVIII əsrin 2-ci rübündən başlayaraq 70-ci illər də daxil olmaqla təsərrüfat həyatında yüksəliş dövrü başladı. Kənd təsərrüfatında əsasən texniki bitkilər (pambıq, tütün) və xam ipək istehsalı artmağa başladı.

Nəhayət XIX-XX əsrin əvvəlləri bölməsində Azərbaycanda kapitalist iqtisadiyyatının yaranması və inkişafı, iqtisadiyyatın kapitalistcəsinə inkişaf xüsusiyyətləri xanlıqlar dövrü və nəhayət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun iqtisadi siyasəti təhlil olunmuşdur.

Azərbaycanın – iqtisadi tarixini mükəmməl öyrənmədən günün tələblərinə cavab verən, yüksək intellektə malik iqtisadçı olmaq mümkün deyil. Ona görə ki, iqtisadi tarix həm iqtisad elmləri, həm də tarix elmləri ilə sıx

bağlıdır. Yalnız bu elmlərin ətraflı, dolğun öyrənilməsi nəticəsində gənc iqtisadçı mütəxəssislərdə iqtisadi təfəkkür formalaşa bilər. Azərbaycanın iqtisadi tarixi dərslərinin yazılması məhz bu zəruriyyətdən irəli gəlmişdir. Təqdim olunan bu kitab Azərbaycanın iqtisadi tarixi üzrə ilk dərslik olduğundan nöqsansız deyildir. Dərslik haqqında öz rəy və təkliflərini müəllifə bildirənlərə əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

I FƏSİL

Ən qədim və qədim dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı

§1 Azərbaycan ərazisində ibtidai icma təsərrüfatı

Azərbaycan ərazisi ən qədim zamanlardan başlayaraq ibtidai insanların ilk yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur.

Bəşəriyyətin tarixi insan cəmiyyətinin yaranması ilə başlanır. Deməli, insan yer üzərində nə vaxt mövcud olmuşsa, o vaxtdan da onun tarixi başlanır. Bu, insanın heyvanat aləmindən ayrılması dövrü, ilk ictimai formasiya olan ibtidai icma quruluşu dövrü adlanır. Məlumdur ki, ibtidai icma quruluşu bəşər tarixinin ilk və ən uzun sürən dövrünü təşkil edir. İlk dəfə olaraq insanın əmələ gəlməsində əsas rol əmək oynamışdır.

Son tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ibtidai insanların həyat sürdüyü yerlərdən biridir. Bunu Fizull şəhərindən 17 km. şimal-qərbdə yerləşən Azıx mağarasından tapılan paleolit dövrü adamının, qədim insanın – azıxantropun alt çənə sümüyü təsdiq edir.

Təbiətin hazır məhsulları ilə dolanan və demək olar ki, təbiətdən tam asılı olan ibtidai insanlar özləri üçün əlverişli olan yerlərdə məskən salmışdılar.

Qədim daş dövrü - başqa sözlə paleolit III mərhələyə – alt, orta və üst paleolitə bölünür. Alt paleolit təxminən 1,5 milyon - 120 min il bundan əvvəl, orta paleolit – 120 - 40 min il əvvəl, üst paleolit isə 40-14 min il bundan əvvəlki dövrləri əhatə edir. Bu dövrlər öz növbəsində əmək alətlərinin təkmilləşməsi, iqlimin dəyişməsi, insanın bədən quruluşunun inkişafı və başqa xüsusiyyətlərinə görə bir-

birlərindən əsaslı surətdə fərqlənirlər. Əlverişli şəraitdə yaşayan ibtidai insanlar müxtəlif yabani bitkilərin meyvə və köklərini toplamaqla məşğul idilər. Onlar həm də isti iqlim şəraitində yaşayan vəhşi heyvanları ovlamaqla öz güzəranlarını keçirirdilər. Azərbaycanda aşel dövrü qədim daş dövrü abidələrindən Damcılı, Azıx, Tağlar mağaraları, habelə Şıxlı və başqa açıq düşərgələri göstərmək olar. Bu abidələrdən zəngin əmək alətləri, fauna və flora qalıqları aşkar edilmişdir. Mustye dövründə (orta paleolit) ibtidai insanlar əmək alətlərini daha da təkmilləşdirmişdir.

Mustye dövründə alətlər xeyli təkmilləşir. Üst paleolit dövründə qəbliə icması yaranar. İnsanların məşğuliyyətində yığıcılıq üstün yer tutsa da, tədricən yığıcılıq (və ya istehlak təsərrüfatı) daha şüurlu xarakter alır.

Mezolit dövründə əvvəlki dövrlərdə baş vermiş dəhşətli buzlaşmalar sona çatır və havalar yenidən tədricən istiləşməyə başlayır. İqlimin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq nəbatat və heyvanat aləmində də dəyişiklik baş verərək, təxminən müasir dövrlə uyğunlaşmışdır.

Bu dövrdə ilk dəfə olaraq ən mühüm ixtiralarından biri olan ox və kaman meydana çıxmışdır. Kaman vasitəsilə əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, yalnız iri heyvanları deyil, eyni zamanda xırda vəhşi heyvanları da ovlamaq üçün geniş imkan yaranır. Artıq getdikcə bu dövrdə ovçuluğun inkişafı tədricən heyvanların əhliləşdirilməsi üçün şərait yaratmışdır. Lakin bu proses çox ləng getmişdir.

Miladdan əvvəl təxminən VII-VI minilliyi əhatə edən neolit dövrü özünün bir sıra xarakterik cəhətləri ilə səciyyələnir. Neolit dövründə insanlar təbiətin hazır məhsulunu mənimsəməkdən (yığıcılıqdan və ovçuluqdan) lazım olan məhsulların bilavasitə istehsalına keçirlər. Mənimsəmə təsərrüfatı öz yerini istehsal təsərrüfatına verir. Bu dövrün daş alətlərini fərqləndirən cəhət onların cilalı olmasıdır. Belə cilalı baltalar Zaqafqaziyanın başqa

yerlərinə nisbətən Azərbaycanda daha çox əldə edilmişdir. Neolit dövrü baltaları Naxçıvan və Gəncə ətrafı ərazidən əldə edilmişdir. Gil qabların ixtirası da bu dövrün məhsuludur. çox güman ki, saxsı qab məmulatı birdən-birə deyil, uzun əsrlərin təcrübəsi sayəsində meydana çıxmışdır.

Ümumiyyətlə gil qabların istifadəsi öz dövrünə görə çox böyük hadisə idi. Bu qabların meydana gəlməsi ilə insanlar əkinçilik və maldarlıq məhsulu ehtiyatlarını uzun müddət həmin qablarda itgisiz saxlaya bilmiş, özləri üçün yemək hazırlamış və b. məqsədlər üçün istifadə etmişlər. Bu dövrdə sümükdən qayırılmış alətlərin də sayı artmış və təkmilləşdirilmişdi. Bu alətlərin bir qismi toxuculuq peşəsində daha geniş istifadə edilmişdir. Deməli bu dövrdə daşyonma, dulmuşçuluq, ağacışləmə peşə sahələrilə yanaşı toxuculuq peşəsi də məişətdə özünə lazımı yer tuta bilmişdir.

Azərbaycan ərazisində ovçuluq və yığım işinin sonrakı inkişafı, təbii ki, əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün bunlar birlikdə «Neolit inqilabı» adlanır.

Bu dövrdə cinsə görə əmək bölgüsü daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Oturaq həyat tərzini keçirən qəbilələrdə qadınlar əsasən yığım işi və əkinçiliklə, kişilər isə ovçuluq və maldarlıqla məşğul olurdular. Heç şübhəsiz, əkinçilik və maldarlıq təsərrüfat sahələrini neolit dövrünün ən mühüm yeniliklərindən olmuşdur. Bu yeniliklərin hamısı məhsuldar qüvvələrin daha da inkişaf etməsi ilə üzvi surətdə bağlı idi. Azərbaycanda yaşayan qəbilələrin neolit dövründə xüsusilə bu iki əsas təsərrüfat sahəsi ilə məşğul olmaları onların iqtisadi həyatında böyük dönüşün yaranmasına səbəb olmuşdur.

Neolitdən sonra gələn mərhələ eneolit dövrü adlanırdı (e.ə. VI-IV minilliklər). Bu dövrdə ilk dəfə metaldan, daha doğrusu misdən istifadə edilməyə başlanırdı.

Azərbaycanın müxtəlif yerlərində eneolit dövrünə aid çoxlu abidələr aşkara çıxarılmışdır. Bunlardan Gültəpə, Şomutəpə, çalağan təpə və s. göstərmək olar. Eneolit dövründə Azərbaycanda çiy kərpicdən dairəvi və dördkünc quruluşa malik olan binalar tikilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan qəbilələrin təsərrüfat məşğuliyyətlərində əsas yeri əkinçilik və maldarlıq tutmuşdur. Lakin bu əsas sahələrdən başqa iqtisadiyyatda yığım işi, ovçuluq və baliqçılıq da müəyyən rol oynamışdır.

Azərbaycanda ilk dəfə dağ və dağətəyi ərazidə meydana çıxan əkinçilik bu dövrdə də həmin ərazidə geniş yayılmışdır. Bu ərazidə iqlim nisbətən rütubətli olurdu. Ona görə də burada süni suvarmaya ehtiyac olmadığından dəmyə üsulu ilə lazımi məhsul götürülürdü. Oturaq həyat keçirən qəbilələr yerin şumlanması ağac, daş və sümük alətlərdən istifadə etmişlər. Tapılan daş və sümük toxalar bu cəhətdən xüsusilə qiymətlidir. Lakin bu dövrdən etibarən meydana çıxan sadə xışlar şumlamada müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Zəmilərdəki taxılın biçilməsində çaxmaq və dəvəgözü daşından hazırlanan alətlərdən istifadə olunmuşdur. Taxılın döyülməsində müxtəlif dəyənəklər və heyvanın qüvvəsindən istifadə edilmişdir. Dənin əzilib-üydülməsində əsasən dəndəşləri və sürtkəclər işlədilmişdir. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixini öyrənməkdə əmək alətləri əsas rol oynasalar da, arxeoloji qazıntılardan əldə edilən taxıl qalıqları da xeyli əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın bir sıra rayonlarında indi də yabani halda bitən buğda, arpa və başqa dənli bitkilərə təsadüf edilir. Alimlərimiz sübut etmişlər ki, Azərbaycan Zaqafqaziya ilə birlikdə bir sıra bitkilərin ilk vətənidir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan taxıl qalıqlarının analizi göstərir ki, eradan əvvəl VI-IV minilliklərdə əhəll əsasən

bərk və yumşaq buğda növü və bir neçə arpa növünü becərmişlər.

Bu dövr təsərrüfatının digər əsas sahəsini maldarlıq təşkil edir. Oturaq maldarlıq forması ilə əlaqədar olaraq iri buynuzlu heyvanlar maldarlıq təsərrüfatının əsasını təşkil etmişdir.

Oturaq maldarlıq forması şəraitində qaramal daha çox ət, süd, gön verməklə yanaşı, həm də bir qoşqu heyvanı kimi də istifadə edilmişdir. Qaramal bir qədər sonralar, öz üstünlüyünü tədricən xırda buynuzlu heyvanlara vermişdir. Şübhəsiz, xırda buynuzlu heyvanların artması, hər şeydən əvvəl köçmə maldarlıq forması şəraitində olmuşdur. Qoyunun ət, süd, dərisilə yanaşı yunundan da toxuculuqda geniş istifadə edilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanda ev sənətkarlığı geniş inkişaf etmişdir. Buraya duluşçuluq, toxuculuq, metalışləmə, sümük və daşışləmə kimi sənət sahələri daxildir.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafını daha da sürətləndirən və əsas peşə sahələrindən biri metalışləmədir. Lakin arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan metal əşyaların miqdarca azlıq təşkil etməsi bu dövrdə misdən o qədər də geniş istifadə edilmədiyini göstərir. Daşışləmə, ağac işləmə, gön və dəri işləmə peşələrinə nisbətən toxuculuq daha geniş yayılırdı. Bu peşənin xeyli artması hər şeydən əvvəl xırda buynuzlu heyvanların inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur.

Tədricən əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi və məhsuldar qüvvələrin daha da inkişaf etməsi yeni bir dövrün – tunc dövrünün başlanmasına səbəb olmuş, Azərbaycanda eneolit dövrü mədəniyyəti əsasında tunc dövrü mədəniyyəti təşəkkül tapmışdı.

Azərbaycanın qədim Şərq ölkələri ilə qonşuluğu və sıx əlaqəsi, habelə ərəzimizdəki zəngin metal yataqları tunc mədəniyyətinin inkişafı üçün geniş zəmin hazırlaya bilmişdir.

Azərbaycanda tunc dövründə yaşayan qəbilələr yığım işi, ovçuluq və balıqçılıqla da müəyyən dərəcədə məşğul olmuşlar. Bu adları çəkilən təsərrüfat sahələrində işlədilən alət və silahlar əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli təkmilləşmiş olsalar da, tunc dövrü iqtisadiyyatında onlar o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilməmişlər. Bu sahələrlə məşğul mövsümü xarakter daşımışdır. Qəbilə üzvləri ilin müəyyən fəsillərində meşələrdən yabanı meyvə toplamışlar.

Balıqçılıq da bu dövrdə insanların həyatında müəyyən rol oynamışdır.

Tunc dövründə əkinçilik və maldarlıqla yanaşı sənətkarlıq da əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli inkişaf etmişdir. Bu dövrün əsas sənət sahələrindən dulusçuluğu, metal işləmə və toxuculuğu xüsusi qeyd etmək olar. Azərbaycanda ən qədim sənət sahələrindən biri olan dulusçuluq tunc dövründə xüsusilə inkişaf etmişdir. Əldə edilmiş müxtəlif həcmli, quruluşlu, boyalı, naxış və rəngli qablardan aydın olur ki, tunc dövrü sənətkarlarının təcrübə və verdişləri əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli artmışdır.

Tunc dövründə əkinçilik, maldarlıq və başqa təsərrüfat sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq gil qablara olan tələbat xeyli artmış, miqdarı çoxalmış və nisbətən yüksək keyyyətlə hazırlanmışdır. İstehsal edilən gil qablar məişətdə müxtəlif məqsədlər üçün işlədilmişdir. Eradan əvvəl II minilliyin ikinci yarısında və xüsusilə I minilliyin əvvəllərində dulus dəzgahından geniş istifadə edilməyə başlanmışdır.

Dulus dəzgahında istehsal olunan qablar daha simmetrik və zərif idi. Dulus dəzgahının meydana gəlməsi əmək məhsuldarlığını xeyli artırmış və dövrünə görə ən mühüm ixtiralarından olmuşdur. Əgər saxsı məmulatı yaranan gündən qadınlar bu sahə ilə məşğul olmuşlarsa, dulus dəzgahları yaranandan sonra, xüsusən tunc

dövründən bu sənət sahəsində əsas yeri kişilər tutmağa başladılar.

Azərbaycanda tunc dövründə ən çox təsadüf edilən qabların bir qrununu boyalı qablar təşkil edir. Boyalı qablar yaxşı bişirilmiş və zərif hazırlanmışdır. İstər bir və istərsə də çoxrəngli boyalı qabların üzərində insan, quş, bitki, heyvan rəsmləri, həmçinin həndəsi nəqşlər vardır. Lakin bunlarla yanaşı tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid boz, qırmızı, sarı rəngli qablardan da istifadə edilmişdir.

Eradan əvvəl II minilliyin ortalarından etibarən Azərbaycanda metal işləmə sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bu, hər şeydən əvvəl mis filizi yataqlarının olması və sənətkarlığın inkişaf etməsi ilə əlaqədar idi.

5338- Azərbaycanca metal əritmək üçün xüsusi kürə düzəldilmişdir. Yalnız Mingəçevirdə tunc dövrünün sonlarına aid beş mis əridən soba aşkara çıxarılmışdır. Tuncdan ox ucluqları, qılınc, xəncər, bıçaqlar, yabalar, baltalar, iskanələr, habelə bəzək şeylərindən sırğalar, qolbaqlar, kəmərlər, sancaqlar, alin bəzəyi, döş bəzəyi, düymələr və zıncırovlar hazırlanmışdır.

Tunc dövründə əlvan metal olan qızıl və gümüşdən də bəzək şeyi kimi istifadə edildiyini arxeoloji abidələrdən tapılan əşyalar təsdiq edir.

Qoyunçuluğun inkişafı toxuculuğun xammalla təmin edilməsini əvvəlki dövrə nisbətən xeyli artırmışdır. Tapılan bir sıra əmək alətləri və yundan toxunan material qalıqlarına əsasən həmin dövrdə şaquli və horizontal toxuculuq dəzgahlarından istifadə edildiyini ehtimal etmək olar. Heç şübhəsiz bu dövrdə xalçaçılıq və keçəçilik inkişaf etmişdir. Toxunan xalça, heybə və başqaları yerli əhalinin məişətində daha geniş yayılmışdır.

Ağac işləmə, sümük işləmə və daş işləmə peşələrinin inkişafını sübut edən bir sıra əşyalar arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Bunların içərisində ağac

işləmə və daş işləməyə aid materiallar daha çoxluq təşkil edir.

Tunc dövründə ilk böyük ictimai əmək bölgüləri baş verir:

- 1) Əkinçilik maldarlıqdan;
- 2) Sənətkarlar başqa istehsalçılardan ayrılır.

§2 Azərbaycanın qədim dövlətlərində iqtisadi inkişaf

Azərbaycanda eramızdan əvvəl II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərindən tunc dövrü tədricən dəmir dövrü ilə əvəz edilməyə başlayır.

Yeni metal – dəmirin meydana çıxması həmin dövrün dəmir dövrü adlanmasına səbəb olmuşdur.

Bu dövrdə tədricən geniş ərazidə yayılan dəmir ucuz başa gəldiyindən, daha keyfiyyətli və başqa metallara nisbətən çox olduğundan tezliklə insan həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz edə bilmişdi. Lakin onun əvvəllər gec yayılmasının səbəbi dəmir filizini əritmək üçün yüksək dərəcədə istilik enerjisinin tələb edilməsi olmuşdu. Bu nöqteyi-nəzərdən ilk körüyün meydana çıxması çox mühüm ixtira olmuşdu. Körüyün vasitəsilə dəmiri 1530⁰ istilikdə deyil, 900⁰ istilikdə almaq mümkün olmuşdu. Məlumdur ki, dəmirin meydana çıxması və ondan istifadə edilməsi bəşər tarixində ən mühüm ixtiralardan biri olmuşdur.

Azərbaycanda dəmirin meydana çıxması və inkişafı yalnız iqtisadi həyatda deyil, ictimai quruluşun özündə də əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Bu dövrü ibtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin yaranması dövrü kimi qiymətləndirmək olar. Ata nəslinin daha da möhkəmlənib inkişaf etdiyi dövrdə mülki bərabərsizlik

nişanələri özünü açıq-aydın bürüzə verir. Tayfalar arasındakı mübarizə və narazılıqlar əsasən birincilik uğrunda, geniş ərazi və çoxlu heyvan sürüləri əldə etmək üçün baş verirdi. Zəmilər, mal-qara və tədricən bütün istehsal alətləri xüsusi mülkiyyətə çevrilirdi. Xüsusi mülkiyyət və mübadiləni genişlənməsi cəmiyyətin bütün quruluşunda dərin bir çevrilişin başlanğıcı oldu.

Xüsusi mülkiyyətin durmadan artdığı bir şəraitdə sərvətin çoxalması, təbii surətdə, qonşu, hətta etnik cəhətdən qohum olan tayfaların bir-birinə qarətkar basqınlarının çoxalmasına səbəb olmuşdu. Qalib çıxan tayfa məğlub olanı öz təslimi altına salır, beləliklə də öz qüvvə və nüfuz dairəsini genişləndirirdi. Bütün bunlar tayfalararası əlaqələrin güclənməsinə və iri tayfa ittifaqlarının meydana gəlməsinə zəmin yaradırdı.

Eradan əvvəl I minillikdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı yerli əhalinin təsərrüfatı və məlşətində olduğu kimi ictimai həyatında da əsaslı dəyişikliyə səbəb olmuşdu. Təsərrüfatda baş verən irəlləyişlərin təsiri nəticəsində əmlak bərabərsizliyi artmış, ictimai təbəqələşmə güclənmişdi.

Azərbaycan ərazisində qəbirlərdən tapılan şeylərin zənginliyi və müxtəlifliyi nəinki ailə və nəsilər, hətta bütöv tayfalar içərisində əmlak bərabərsizliyinin meydana çıxdığını göstərir. Tayfa başçılarının tədricən maddi sərvətləri öz əliərində toplamaları nəticəsində tayfaların öz içərisində də əmək bərabərsizliyi yaranmaqda idi.

Gəncə, Xanlar, Qazax, Xankəndi, Fizuli və bir sıra başqa rayonların ərazisində eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərinə aid müxtəlif quruluşlu qəbir abidələrindən tapılan zəngin əşya həmin fikri bir daha təsdiq edir.

Xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi ictimai əmək bölgüsü və mübadilənin inkişafı ilə qırılmaz surətdə bağlı idi. Məldar tayfalarda müəyyən miqdar mal-qara, süd

məhsulları, ət, dəri, yun artığı əmələ gəlirdi. Onların əkinçilik məhsullarına olan ehtiyacı da artmağa başlayırdı.

Əkinçilik və maldarlıqla yanaşı olaraq ictimai mülkiyyətin digər növləri də inkişaf edirdi. Tədricən icmalarda sənətlə məşğul olan adamlar əmələ gəlirdi. Sənətkarlıq məmulatının mübadiləyə daxil olması sayəsində mübadilə sahəsi daha da genişlənirdi.

Əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının sonrakı inkişafı, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi qəbliənin pozulmasına səbəb olurdu. Xüsusi mülkiyyət artdıqca qəbilə əlaqələri zəifləyirdi. İbtidai icma cəmiyyətinin xarabaları üzərində yeni ictimai münasibətlər meydana çıxırdı. Bunun səbəbi iqtisadi həyatda baş verən inkişaf idi.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatında baş verən proseslər bu ümumi qanunauyğunluqlardan kənar deyildi. Zəif formada da olsa, bu dövrdə Azərbaycanın ictimai həyatında köləlik münasibətlərinin ilk nişanələri özünü büruzə verirdi.

Azərbaycanda, xüsusən onun cənub ərazisində köləliliyin artmasına qonşu quldar dövlətlərin də xeyli təsiri olmuşdur. Xüsusilə, Assuriya və Urartu kimi klassik quldar dövlətlərin Azərbaycan ərazisinə olan hücumları və istliaları burada köləliyin yayılmasında müəyyən rol oynamışdı.

Lakin mövcud materiallardan göründüyü kimi Azərbaycan şəraitində qul əməyinin tətbiqi məhdud idi. Burada qul əməyi başlıca olaraq böyük patriarxal ailələrin ev təsərrüfatında tətbiq olunurdu. Ona görə də quldarlığın bu forması ev köləliyi və yaxud patriarxal köləlik adlanırdı. Patriarxal köləlik dövründə qul aliənin üzvü hesab olunurdu. Ancaq zəif formada da olsa, köləliyin meydana çıxması qəbilə icmasının ictimai və iqtisadi əsasını sarsıda bilmişdi.

Bu dövrdə lullubey – kuti tayfalarının varisləri olan mannalılar müasir Cənubi Azərbaycan ərazisində sakin olan tayfaların bir hissəsini təşkil edirdilər. Onlar Urmiya

gölündən cənuba və şərqə doğru uzanan ərazidə yaşayırdılar. İqtisadi və mədəni cəhətcə öz qonşularından nisbətən üstün olan Mannada eradan əvvəl IX əsrdə dövlətin ilk rüşeymi meydana çıxmışdı.

Eradan əvvəl IX-VIII əsrlərdə Assuriya və Urartu dövlətləri dəfələrlə Manna ərazisinə hücum edərək çoxlu qənimətlər əldə etmişdilər. Mannanın münbit torpaqlarında süni suvarma əsasında taxılçılıq, bağçılıq və üzümçülük xüsusilə inkişaf etmişdi. Assur və Urartu mixi yazılarında Mannada bəslənilən çoxlu qoyun sürüləri, qaramal və at ilxıları haqqında məlumatlara rast gəlmək olar.

Eradan əvvəl VII əsrin 50-ci illərində assurilərlə mühanbədə məğlubiyyətə düşərək Mannada daxill-siyasi mübarizə daha gərgin şəkil almışdı. Artıq eradan əvvəl VII-VI əsrlərdə Kiaksar və onun oğlu Fraortanın dövründə Manna Midiya dövlətinə tabe edilir və beləliklə də Midiyanın bir vilayətinə çevrilir.

Eradan əvvəl IX-VIII əsrlərdə bir sıra Midiya tayfaları siyasi ittifaq bağlayaraq gələcək Midiya dövlətinin rüşeymini yaratdılar. Herodot xəbər verir ki, midiyalılar 6 tayfaya bölünmüşdülər. Assuriyaya qarşı daimi mübarizə şəraitində eradan əvvəl VII əsrin 70-ci illərində Midiyada dövlət meydana çıxdı. Midiya dövləti Kiaksarın (eradan əvvəl 625-584-cü illər) dövründə daha da inkişaf edərək qədim Şərqi ən qüvvətli dövlətlərindən birinə çevrilmişdi.

Eradan əvvəl VI əsrin ortalarında Əhəmənilər nəslinə mənsub olan Kirin başçılığı ilə İran tayfaları Midiya dövlətinin varlığına son qoydu. IV əsrin axırlarında Əhəmənilər imperiyası tənəzzülə uğradığı dövrdə isə, artıq 331-ci ildə Makedoniyalı İskəndərin qoşunları Əhəməni qoşunlarını bir-birinin ardınca məğlubiyyətə uğradılar. Tezliklə Əhəmənilər imperiyası dağıldı və onun bütün ərazisi İskəndərin əlinə keçdi.

Eradan əvvəl 328-ci ildə İskəndər Atropatı Kiçik Midiyanın satrapı təyin etdi. Deməli, Midiyada dövlət hakimiyyəti bir növ yenidən bərpa edildi. Bu dövlət Midiya - Atropatena və ya Atropatena adlanırdı. Atropatena dövləti eradan əvvəl II əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur. Dövrünün nüfuzlu dövlətlərindən biri olan Atropatena düşməyə qarşı böyük qoşun dəstəsi çıxara bilirdi. Strabon yazırdı ki, Atropatena 40 min piyada, 10 minə qədər süvari qoşuna malik idi. Atropatenada bir sıra təsərrüfat sahələri, sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət, həmçinin mədəni əlaqələr də xeyli inkişaf etmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Manna dövlətindən fərqli olaraq «... Atropatena daha çox Azərbaycanın şimal torpaqlarına meyl edirdi. Onun uzunmüddətli müstəqil inkişaf yolu Arazın şimal hissəsində yerləşib, həm etnik və həm də mədəni cəhətcə Atropatenaya yaxın olan Albaniyanın inkişaf tarixi ilə sıx surətdə bağlı olmuşdu. Eradan əvvəl II əsrin ortalarında Atropatena Parfiya dövlətinin hakimiyyəti altına keçərək eranın III əsrinin ortalarına qədər həmin dövlətin tərkibində qaldı.

Bu ərazidə dəmir dövrünün əvvəllərinə aid bir sıra arxeoloji abidələr də öyrənilmişdir. Naxçıvanda həmin dövrə aid olan abidələrdən biri Kəltəpənin sonuncu üst mədəni təbəqəsi, digəri isə Qızılvang monastırı yaxınlığındakı bəzi qəbir abidələridir. Həmin abidələr təxminən eradan əvvəl IX-VIII əsrlərə aid edilən Muğan mədəniyyəti abidələri indiki Cəlilabad rayonunun Novoqolovka kəndi yaxınlığında Uzuntepə adlı yerdə aşkar edilmişdir. Azərbaycanda dəmir dövrünün bütün mərhələlərinə dair ən zəngin material verən qədim Mingəçevir xüsusi yer tutur. Burada dəmir dövrünün ilk və inkişaf etmiş mərhələsinə dair çoxlu qəbir abidələri öyrənilmiş və zəngin maddi-mədəniyyət qalığı aşkara çıxarılmışdır.

Mil düzündə tədqiq edilən Qaratəpə yaşayış yerinin eradan əvvəl IX-V əsrlərə aid təbəqələrindən tapılan abidələr də nəzər-diqqəti xüsusilə cəlb edir. çox güman, yuxarıda göstərilən abidələrin sakinləri müxtəlif dövrlərdə Manna, Midiya, Atropatena və başqa Şərq dövlətləri sistemində və onlarla iqtisadi və mədəni əlaqədə öz təsərrüfatları və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər.

Eradan əvvəl VII-VI əsrlərdə skiflər Şimali Qafqazdan keçərək Azərbaycanın düzən yerlərində sakın olmuşdular. Mil düzündə aşkar edilən bəzi kurqanlar bir daha təsdiq edir ki, ərazidə qaldıqları müddətdə onlar yerli əhalinin adət-ənənəsi və mədəniyyətlərinə uyğunlaşaraq yerlilərlə qaynayıb qarışmışdılar.

Manna, Midiya və Atropatənadan fərqlil olaraq Qədim Albaniyada əhalinin maddi və mənəvi mədəniyyətli yerli xüsusiyyətlərə malik idi.

Məlum olduğu kimi, Albaniya ərazisinə indiki Azərbaycan dövlətinin ərazisi və Cənubi Dağıstan daxil idi. Albanlar Kiçik Qafqazdan və Kür ilə Arazın aşağı axarından Böyük Qafqaz sıra dağlarının şimal-şərq qurtaracağınadək olan ərazidə yaşayırdılar. Strabon özünün «Coğrafiya»sında albanlardan bəhs edərək yazırdı ki, onlar qərbdə iberlərlə, şərqdə Kaspi dənizi arasındakı ərazidə yaşayırdılar. Arxeoloji material və antlk müəllflərin təsvirlərindən aydın olur ki, Albaniya çox sıx əhaliyə malik olan bir ölkə olmuşdur. Burada yaşayan əhalinin tərkibi də müxtəllf idi. Strabonun verdiyi məlumata görə, Albaniyada danışığı ilə bir-birindən fərqlənən 26 tayfa olmuşdu. Burada ən iri tayfa olan albanlardan başqa utilər, qarqarlar, həllər, löhlər, silivlər, didurların da yaşadıkları məlumdur. Kaspi dənizinin qərb və cənub-qərb sahilində yaşayan kasplər də Midiya, Alban və başqa tayfalarla birləşmişlər. Strabon yazır ki, Kaspian vilayəti də Albaniya ərazisinə daxildir.

Azərbaycanın müxtəlif yerlərində albanlara məxsus zəngin maddi-mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdir. Onlardan Yaloylutəpə və Kūp qəbirləri mədəniyyətini xüsusi qeyd etmək olar. Yaloylutəpə mədəniyyəti üçün xarakterik nişanelərdən biri torpaq qəbirləridir. Buradan tapılan avadanlıq içərisində gil qabıar üstünlük təşkil edir. Təkayaqlı süddanlar, tək və üçayaqlı vazalar, yastı oturmaqlı tayquqlu camlar, küplər, habelə tunc qolbaqlar, üzüklər, sancaqlar, muncuqlar, ox ucları, nizələr, toqqalar, bıçaqlar, qızıl sırgalar, şüşədən və digər materiallardan qayrılmış muncuqlar da bu mədəniyyətin nümunələridir. Tədqiqatçı Ə.Ş.İsmizadə həmin mədəniyyəti eradan əvvəl III-I əsrlərə aid edir.

Yaloylutəpə mədəniyyətinə həm avadanlıq, həm də dövr etibarını ilə ən yaxın olan Kūp qəbirləri mədəniyyətidir. Bu mədəniyyətin qalıqları Azərbaycanın düzən rayonlarının çoxunda və bəzi dağətəyi rayonların ərazisində aşkara çıxarılmışdır. Azərbaycanda ən çox Kūp qəbirləri Mingəçevirdən tapılmışdır. Burada iki yüzdən çox kūp qəbri öyrənilmişdir. Kūp qəbirlərdə dəfn edilən şəxsə məxsus avadanlıq həm kūpün içərisində, həm ətrafında qoyulmuşdur. Qəbirlərdən çoxlu gil məmulatı ilə yanaşı, dəmirdən qayrılan alət və silahlar, bəzək şeyləri və başqa avadanlıq tapılmışdır. Kūp qəbirlər mədəniyyəti əsasən eradan əvvəl II – bizim eranın II əsrlərini əhatə edir.

Başqa dövlətlərə nisbətən Albaniyada sınıf cəmiyyəti gec meydana çıxmışdı. Burada tədricən əyanlar silki yaranırdı. Alban cəmiyyətində din xadimlərindən ibarət xüsusi təbəqə mövcud idi. Məbədlərin ixtiyarında yararlı torpaq və quillər var idi. Albaniya ərazisində qəbilələrin birləşməsi, quldarlığın inkişafı və siniflərin meydana çıxması dövlətin əmələ gəlməsini labüd etdi. Albanların özlərinə məxsus xüsusi ordusu var idi. Ordu dövlətin sərhədini

xaricilərdən qorumaqla yanaşı, alban əyanlarının sinfi mənafeyini müdafiə edirdi.

Eranın 69-cu ilində romalılar Zaqafqaziyanın bir sıra yerlərini tutduqdan sonra Albaniyaya hücum edirlər. Strabon yazır ki, Albanlar 60 min piyada və 22 min süvari qoşunla düşməyə qarşı vuruşmuşdular. Eramızın 90-cı illərindən romalılar Albaniyaya yenidən hücum edirlər və demək olar ki, Xəzər dənizinin ətraflarına qədər gəlib çatırlar. Bu cəhətdən Qobustanda aşkar edilən roma dilindəki kitabə xüsusilə qiymətlidir. Eramızın 68-ci ilində Şimali Qafqazdan alanlar buraya hücum etmiş və ölkəni talan edib geri qayıtmışdılar.

Tunc dövründə olduğu kimi dəmir dövründə də təsərrüfatda əkinçilik və maldarlıq əsas rol oynamışdır. Lakin əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq Azərbaycan və eləcə də ona qonşu olan ölkələrin ərazisində dəmir dövründə cüt əkinçiliyi geniş şəkildə inkişaf etmişdi. Bu, hər şeydən əvvəl, dəmirin meydana çıxması və tezliklə geniş əraziyə yayılmasıyla əlaqədar olmuşdur. Təsərrüfat sahələri və sənətkarlığın inkişafı nəticəsində ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü yaranaraq sənətkarlıq əkinçilikdən ayrılmışdı.

Azərbaycanda geniş sahələri olan münbit torpaqlar mövcud idi. Strabon Alban torpaqlarından bəhs edərək yazırdı: «çox vaxt bir dəfə əkilmiş torpaq iki, hətta üç dəfə məhsul verir, birinci dəfə, hətta dincə qoyulmadan və sadə xışla becərilən torpaq birə əili məhsul verir». Strabonun bu məlum müddəasını həm də etnoqrafik müşahidə əsasında belə izah etmək olar. Sahənin taxılı biçildikdən sonra, o biri ilə dincə qoyulduqda, həmin sahədə keçən ilin məhsulunun müəyyən qismi taxılın quruluğu və gec biçilməsi üzündən torpağa tökülüb qatışır. Buna görə dincə qoyulan torpağın münbitliyi və iqlim şəraiti ilə əlaqədar olaraq növbəti ildə bol məhsul götürülür. Bu qayda el arasında xora, xeyrə və kəndiyələn adlanır. Strabonun birə əili məhsul almaq

müddəasını isə bir çanaq taxıl səpildikdə 50-60 çanaq (bir tağar) məhsul götürməklə izah etmək olar.

Heç şübhəsiz bu dövrdə Manna, Midiya, Atropaten və Albaniya ərazisində torpağın tərkibindən asılı olaraq gəvahlı və gəvahsız xışlar şümlamada geniş tətbiq edilmişdir.

Əkinçilik sisteminin yaranması və inkişafına başlıca olaraq ölkənin mövcud ictimai-iqtisadi quruluşu təsir göstərmişdir. Cəmiyyətin inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq müxtəlif əkinçilik sistemi mövcud olmuşdur. Mövcud əkinçilik sistemi şum alətlərinin inkişafı ilə də sıx bağlı idi.

Göstərmək lazımdır ki, ilk sinifli cəmiyyətdə ibtidai icmadakından xeyli artıq xam torpaqlardan istifadə edilməsi zəruriyyəti ortaya çıxırdı. Xam torpaqdan geniş istifadə əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədar idi. Azərbaycanda xam becərmə əsrlər boyu mühüm əkinçilik sistemi olmuşdur. Aydınır ki, xam torpaqdan daha çox məhsul əldə edilir.

Azərbaycanda ilk sinifli cəmiyyət dövründə əkinçilikdə daha geniş tətbiq edilən sistemlərdən biri də dincə qoyma olmuşdur. Gəvahlı xışlar və kotanlar şüm işində geniş işlədildiyi bir dövrdə bu sistem daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ola bilsin ki, əkinçiliyin inkişafı nəticəsində xam torpaqlar azalmış və dincə qoyma sistemindən daha geniş istifadə etmək zəruriyyəti ortaya çıxmışdır.

Azərbaycanda çala əkinçilik sistemi bir sıra çayların subasarında geniş yayılmışdır. Vaxtilə Strabon Kür və başqa çaylar daşdığı zaman subasarlarda əmələ gələn lil təbəqəsinin torpağı münbitləşdirdiyini xəbər verirdi. Subasar sahələrin torpağı lil qatı ilə örtüldüyündən çox münbit olur və böyük zəhmət çəkmədən bol məhsul götürülür. çala əkinçilik sistemi Kür, Araz, Alazan, Turyan və bir sıra başqa çaylar boyundakı subasarlarda xüsusilə inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın dağlıq zonasında hələ ibtidai icma quruluşunda təşəkkül tapan mailili əkinçilik sistemi sonrakı dövrdə daha da genişləndirilmişdir.

Dənli bitkilər içərisində daha geniş yayılan və insanlar üçün daha əhəmiyyətli olan buğda Azərbaycanda həmin dövrdə birinci yeri tuturdu. İnsanların yem ehtiyacını ödəmək üçün buğda ən sərfəli bitki hesab olunur. Buğda növləri içərisində daha geniş becərilən yumşaq və bərk buğda növləri olmuşdur. Dəmir dövründə bərk buğda daha çox becərilmişdir. Azərbaycanda Xocalı kəndi ərazisində eradan əvvəl I minilliyin başlanğıcına aid edilən küpün qulpundakı buğda rəsmi bərk buğda növü idi. Azərbaycanda eradan əvvəl IX və eramın II əsrlərinə aid edilən bir sıra abidələrdən tapılan taxıl qalıqları içərisində bərk buğdanın da varlığı mütəxəssislər tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan ərazisində arpanın da geniş becərildiyini arxeoloji qazıntılardan tapılan flora qalığı, Assur mixi yazıları və bəzi antik müəlliflərin verdikləri məlumata əsasən söyləyə bilirik.

Bu və ya digər saxsı qab üzərində təsvir edilən darı rəsmi, Mingəçevir, Üzərliktəpə və Qaratəpədən tapılan darı qalığının öyrənilməsi göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanda Zaqafqaziya ilə yanaşı iki dan növü – italyem və ondi becərilmişdir.

Hər hansı bir isti iqlimə malik olan ölkənin ərazisində əkinçiliyin inkişaf tarixini tədqiq edərkən süni suvarma sisteminin müstəsna əhəmiyyətindən xüsusi danışmaq lazım gəlir.

Bütün Şərq aləmində olduğu kimi, Assuriya, İran, Midiya, Urartu və Qafqazla qonşu olan qeyri ölkələrin qədim əkinçilik təsərrüfatının inkişafında süni suvarma sistemləri mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan ərazisinin dağətəyi və düzənlik rayonlarında eradan əvvəl I minilliyin

birinci yarısından süni suvarma sistemləri əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq genişlənməyə başlayır. Mannada, xüsusilə Urmiya gölü ətrafı rayonlarında süni suvarma əkinçilikdə geniş tətbiq edilirdi. Muğan və Mil düzənliyində indi də izləri qalan qədim suvarma arxları bu yerlərdə əkinçiliyin geniş inkişaf etdiyini sübut edir. Buradakı süni arxların hamısı bir dövrün məhsulu olmayıb müxtəlif əsrlərdə meydana çıxmışdır. Hələlik onların içərisində ən qədim və iri suvarma arxı Gavur arxıdır. Başlanğıcını Araz çayından götürən və 100 km-lərlə uzanan bu arxın hələ Əhəmənilər dövründə çəkildiyini T.S.Passek qeyd edir.

Ağaşırınarxı və Xorpacı da, şübhəsiz, qədim suvarma sisteminə daxil olan arxlardandır.

Digər qədim süni suvarma arxlarından birinin yatağı Muğanın cənubunda indiki Qaradonlu ilə Biləsuvar məntəqələri arasındadır. Yəqin ki, qədimdə belə arxların sayı daha çox olmuşdur.

Belə süvarma arxlarının çəkilməsi ehtimal ki, nə məhsuldar qüvvələrin çox aşağı səviyyədə olduğu ibtidai icma quruluşu, nə də feodal parakəndəliyi dövründə deyil, nisbətən mütəşəkkil və ucuz işçi qüvvəsinə malik olan quldarlıq quruluşunda daha tez həyata keçirilə bilərdi. Strabon Alban ərazisinin düzənlik rayonlarında süni suvarmaya üstünlük verərək yazırdı: «Bütün ərazi arx və qeyri sular vasitəsilə Babilistan və Misir düzənliklərindən daha yaxşı suvanılır, beləliklə də həmişə yamyaşıl bir görkəmə malik olub, bunun nəticəsində isə otlaq yerlərinin sayı-hesabı yoxdur, buranın iqlim şəraiti də oranındakıdan üstündür». V.İ.Leviatov eradan əvvəlki əsrlərdə süni suvarma arxlarının çəkilməsində böyük işlər görüldüyünü qeyd edir. Deməli, eradan əvvəlki əsrlərdə cüt əkinçiliyinin inkişafı ilə əlaqədar düzənliklərdə suvarma kanallarının varlığı elə bir mübahisəyə səbəb olmamalıdır. Taxılın biçilməsində quraşdırma daş oraqlar və tuncdan hazırlanan

oraqlar tədricən tamamilə aradan çıxmış və onu dəmir oraqlar əvəz etmişdir.

Azərbaycanda eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdən başlayaraq dəmir oraqlar biçində kütləvi şəkil alır. Oğuz rayonunun Vardanli kəndi ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində bu dövrə aid olan bir neçə aypara şəkilli dəmir oraq əldə edilmişdir. Təxminən eradan əvvəl VI-V əsrlərə aid bir neçə dəmir oraqlar Dağlıq Qarabağdan tapılmışdır. Eradan əvvəl II əsrdə dəmir oraqların sayının daha da artdığını küp qəbirlərdən tapılan müxtəlif quruluşlu oraqlar təsdiq edir. Bu dövrdə metal oraqlar sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmiş və əmək məhsuldarlığını xeyli artırmışdır.

Bu dövrdə ən sadə döyüm prosesi ağac dəyənəklər vasitəsilə icra edilmişdir. Bu qaydanın əsrlər boyu aradan çıxmamasının başlıca səbəblərindən biri də ondan toxumluq dənin hazırlanması üçün istifadə edilməsidir. Əvvəlcədən seçilən iri və dənəli sümüllər dəyənək vasitəsilə döyülürdüki, toxumluq dən bütöv qalsın və əzilib xarab olmasın.

Döyümdə heyvanlardan istifadə etmə də xeyli artmışdır. Bu hər şeydən əvvəl əkinçiliyin inkişafı və atdan qoşqu qüvvəsi kimi geniş istifadə etməklə əlaqədardır. Atla döyüm nisbətən asan və xeyli tez başa gəlirdi.

Heyvanlar vasitəsilə dənin döyülməsi Zaqafqaziyadan başqa Türkiyə, İran, Əfqanıstan və Orta Asiya ərazisində də mövcud olmuşdur.

Azərbaycanda müxtəlif quruluşlu təkmilləşmiş daş və ağac vəl döyüm işində həlledici alətlər olmuşdur. Taxılın döyülməsində geniş yayılan alət ağac vəllər idi. Dəmir dövründə ağac vəllər tunc dövrünə nisbətən taxılçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq çoxalmış və təkmilləşdirilmişdir.

Bu dövrdə əkinçiliyin inkişafına uyğun olaraq taxıl saxlama qaydaları daha da çoxalmış və bir sıra yeni saxlama qaydaları meydana çıxmışdır. Arxeoloji qazıntılar

nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, taxıl ən çox torpaq quyularda saxlanmışdır. Qaratəpənin eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərinə aid təbəqəsindən tapılan silindrik quruluşlu təsərrüfat quyularının dərinliyi 2-3 m, ağzının eni 80 sm idi. Üzərlik təpənin eradan əvvəl II əsrinə aid mədəni təbəqədən aşkar edilən quyunun içərisindən xeyli kəpək tapılmışdır. Quyuların divarları və oturacağına suvaq çəkilmişdir. Varron xəbər verir ki, belə quyularda buğda əlli il, darı yüz il qala bilər.

İri təsərrüfat küpləri eradan əvvəl I minillikdən daha kütləvi xarakter alır. Sarıtəpə yaşayış yerindən tapılan təxminən həmin dövrə aid 20-dən artıq ərzaq küpləri dediklərimizi təsdiq edir.

Taxılın saxlanması ağacdan hazırlanmış god, səbət və ambarlar da mühüm yer tutur. Azərbaycanda ilk sinfi cəmiyyət dövründə onların işlədildiyini qeyd etmək olar. Godlar içərisi çıxarılmış və ya yonulmuş iri diametrli ağaclardan düzəldilir. Hörmə səbətlər isə çübüqdan hörülərək iri həcmli və müxtəlif quruluşda olur. Hava, nəm keçməsin deyə onların daxill və xarici gillə suvanır. Ambarlar isə müxtəlif quruluşda olub, taxtadan hazırlanır. Quldarlıq dövründə gil, daş və taxtadan düzəldilmiş ambarlarda taxıl saxlanmışdır. Bu dövrdə dağarcıq, yun və kətandan toxunan çuval, kisə, xurcun taxıl saxlamaq və daşımaqda istifadə edilmişdir.

Dəmir dövründə dənin üyüdülməsində ən çox əl dəyirmanları və su dəyirmanlarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda hələlik əl dəyirmanı (kirkirə) eradan əvvəl III-II əsrlərə aid Yaloylutəpə mədəniyyəti abidələrindən aşkar edilmişdir. Eranın I əsrinə aid kirkirə Xınıslı və ilk orta əsrlərə aid çoxlu kirkirələr Mingəçevirdən tapılmışdır. Həmin kirkirələr son zamanlara qədər işlədilən kirkirələrlə eynilik təşkil edir.

Demək olar ki, əl dəyirmanlarının sonrakı inkişafı su və ya başqa növ dəyirmanların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Hər iki dən üyüdən alət arasında müəyyən oxşarlıq gözə çarpır. Lakin su dəyirmanları mürəkkəb quruluşa malik olmaqla bərabər, həm də əl dəyirmanlarına nisbətən müqayisə edilməz dərəcədə üstünlük təşkil edir. Su dəyirmanlarının meydana çıxması mühüm ixtiralardan biri kimi qiymətləndirilməlidir. Su dəyirmanları əmək məhsuldarlığının xeyli inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, gərgin əmək nəticəsində əl dəyirmanı vasitəsilə bir gündə təxminən 30 kq.-a qədər un üyütmək mümkün olduğu halda, təkmilləşmiş və güclü dəyirmanlarda ən azı 500 kq. dən üyütmək olurdu. Bu qiymətli abidənin tarixi təxmini olaraq eradan əvvəl VII əsrə aid edilir.

Bu dövrdə bağçılıq, üzümçülük və şərabçılıq da inkişaf etmişdir. Manna və Midiya ərazisində suvarmanın geniş tətbiqi nəticəsində geniş bağ və üzümlüklər salınmışdır. Mixi yazılarda Manna və Midiyada şərabçılığın inkişafı haqqında məlumat verilir. Eradan əvvəl I minillikdə Azərbaycanda badam, şaftalı, nar, əncir, qoz, fındıq və başqa meyvələrin becərildiyini arxeoloji dəlillər söyləməyə imkan verir. Həmin ərazidə üzümçülüyn və şərabçılığın eradan əvvəl I minillikdə geniş yayıldığını təkcə Xanlar, Qazax və Ağdam rayonları ərazisindən tapılan üzüm gillələri və tumları ilə yanaşı şərabçılıqda işlədilən müxtəlif saxsı məmulatları da təsdiq edir.

Azərbaycanda üzümü əzib şirəsini çıxarmaq üçün ağac kil və daş alətlərdən istifadə edilmişdir. Təxminən eradan əvvəl I minilliyin ortalarına aid üzüm əzən daş Noraşen rayonun Qıvraq kəndindən aşkar edilmişdir. Bu dövrdə hazırlanan iri şərab küpləri Xanlar və Qazax rayonu ərazisindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Tapılan

küplərin hər birində 4-5 yüz litr şərab saxlandığı müəyyənləşdirilmişdir.

Eradan əvvəl IV əsrdən etibarən Albaniya ərazisində bağçılığın, üzüm və şərabçılığın daha da inkişaf etdiyini arxeoloji material və bəzi tarixi sənədlər təsdiq edir. Onlar özlərindən əvvəlkilərin ənənələrini mənimsəmiş, inkişaf etdirmiş və bu sahədəki həyat vərdişlərini xeyli artırmışlar.

Qədim Mingəçevirdə təxminən eradan əvvəl II və eramın II əsrlərinə aid küp qəbirlərinin bəzilərindən qoz, nar, heyva və başqa meyvənin qalıqları, Gəncənin ətraf rayonlarında eramın I əsrinə aid çiy kərpic qəbirlərdən gilə tumu əldə edilməsi Albaniyada bağçılığın inkişafını göstərir.

Azərbaycanda təxminən eradan əvvəl III və eramın II-III əsrlərində üzümçülük və şərabçılığın inkişaf etdiyini «uzunburun süddanlar», kuzə, qədəh və iri şərab küpləri sübut edir. Arxeoloji qazıntılardan aşkar edilən həmin qablar şərabın hazırlanması, saxlanması, daşınması və istifadə edilməsində işlədilmişdir.

Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti ilə yanaşı maldarlıq da yerli əhalinin təsərrüfat həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə oturaq, xüsusilə köçmə maldarlıq formaları inkişaf etmişdi.

Mixi yazılardan aydın olur ki, Manna dövlətinin çoxlu heyvan sürüləri olmuşdur. Urartu çarı I Arqışti Manna və Buştu ölkələrinə hücum edərək (eradan əvvəl 779-cu ildə) 100 dəvə, 22529 iri buynuzlu, 36830 baş xırda buynuzlu heyvan aparmışdır. Bir il sonra, yəni er. əvvəl 778-ci ildə I Arqışti Manna ərazisinə qədər çataraq 606 at, 184 dəvə, 6257 iri və 33202 baş isə xırda buynuzlu heyvan ələ keçirmişdir.

Zaqafqaziya ərazisində çoxlu iri buynuzlu heyvanların olması haqqında Urartu mixi yazılarında da qiymətli məlumat vardır. Urartu çarı I Arqışti eradan əvvəl 786-764-cü illərdə Cənubi Zaqafqaziyadan 10478 baş iri

buynuzlu heyvan aparmışdır. Başqa Urartu mixi yazılarından tamamilə aydın olur ki, erədan əvvəl VIII əsrin ortalarında hakimiyyətdə olan Arqıştinin oğlu II Sardur cənubi Zaqafqaziyaadan bir il ərzində 40353 baş iri buynuzlu heyvan aparmışdır.

Cəsaretlə demək olar ki, göstərilən bu rəqəmlər Zaqafqaziya və qeyri ərazidən aparılan iri buynuzlu heyvanların az qismini təşkil etmişdir. Təkcə bu faktları əsas götürərək qeyd etmək olar ki, Qafqazın müxtəlif yerlərində saysız-hesabsız iri buynuzlu heyvan sürüləri olmuşdur. çox güman ki, təkcə urartular deyil, assurlar, midyalılar, farslar və başqaları müxtəlif dövrlərdə də bu ərazidən, yəni Qafqazdan çoxli miqdarda heyvan sürüləri aparmışlar.

Aşkar edilən maddi mədəniyyət qalıqları, antik müəlliflərin məlumatları və eləcə də külli miqdarda osteoloji materiallardan aydın olur ki, sonrakı əsrlərdə Albaniyada qaramal durmadan inkişaf etmiş və əvvəlki dövrlərə nisbətən onların sürülərinin sayı artmışdır. Eranın II-III əsrlərdə yaşayan Elian Klavdi qeyd edir ki, Kaspitopraqında çoxlu qaramal naxırları və at ilxıları vardır.

İribuynuzlu heyvanlar yerli əhalinin əsas varlanma mənbələrindən biri kimi Azərbaycan ərazisinin demək olar ki, hər yerində bəslənmişdir. Lakın oturaq həyat tərzinə münasib olan bu heyvanlar dağətəyi zonada daha çox bəslənmişdir. İribuynuzlu heyvanlardan yalnız qoşqu vasitəsi kimi deyil, onların əti, südü və gönündən də istifadə edilmişdir.

Bu dövrdə təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqaz və eləcə də Yaxın Şərqdə qoyun sürülərinin çoxluğu və onların maldarlıq təsərrüfatında birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdiyini arxeoloji materiallar, osteoloji qalıqlar, bir sıra qiymətli tarixi sənədlərlə bərabər coğrafi iqlim şəraiti, yaylaq və qışlaqlar, eləcə də başqa əsaslı amillər də sübut edir.

Mingəçevirdən əldə edilən osteoloji materialların tədqiqi göstərir ki, qədim Mingəçevir quyruqlu qoyunu müasir bozax qoyunlara, keçiləri isə müasir yerli Azərbaycan cinsi ilə çox yaxınlıq təşkil edir. Lakin onların arasında müəyyən fərq də vardır. Çox ehtimal Zaqafqaziya və Qabaq Asiyada ən qədim qoyun cinslərindən olan Qarabağ qoyunu Azərbaycanda həmin dövrdə bəslənmişdir. Klavdiy Elian Kaspi torpaqlarından bəhs edərkən orada çoxlu heyvan sürülərinin və ağ rəngli kiçik boylu, buynuzsuz və kərtəş burunlu keçilərin olduğunu xəbər verir. Həmin dəlillər əsasında albanların saysız-hesabsız xırda buynuzlu heyvan sürülərinə malik olduğu məlum olur. Heç şübhəsiz Azərbaycana həmin dövrdə olan hücumların əsas səbəblərindən biri də burada çoxlu mal-qaranın olması ilə əlaqədar olmuşdur.

Eradan əvvəl I minilliyin başlanğıcından Azərbaycanda atçılıq əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilməz dərəcədə inkişaf edir və tezliklə geniş ərazini bürüyür.

Eradan əvvəl II minilliyin sonlarına aid Naxçıvanda Şahtaxtı kəndindən aşkar edilən at skeleti hələlik Zaqafqaziyada ən qədimdir.

Qədim Mingəçevirdə eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərinə aid 2 Nəli kurqandan 8 at skeleti, 3 Nəli kurqandan 4 at skeleti və 4 Nəli kurqandan 8 at skeleti tapılmışdır. Buradan tapılan at skeletlərinin üstü və ətrafında metal lentlər, asmalar, düymələr, muncuqlar, kəmərlər və başqa at ləvazimatı aşkar edilmişdir. Təxminən həmin dövrə aid at skeletləri Gəncə şəhəri yaxınlığındakı 7 Nəli kurqandan, Şamxor, Xanlar və bir sıra başqa rayonların ərazisindən tapılmışdır.

Strabon Atropatenlilərdə 10 min və Albaniyalılarda 22 min süvari qoşunun olduğunu xəbər verir. Deməli bu çoxluqda süvari hazırlamaq üçün çoxlu at ilxılarının saxlanması lazım gəlirdi. Klavdiy Eliani yazır ki: «Kaspi

torpağında saysız-hesabsız qaramal naxırı və at ilxıları vardır».

Azərbaycan ərazisində tunc dövründən fərqli olaraq dəmir dövründə dəvəçiliyin xeyli inkişaf etdiyini arxeoloji qalıqlar, arxeoloji material və mənbələr təsdiq edir. Bu cəhətdən eradan əvvəl I minilliyə aid Mingəçevir, Fizuli, Xanlar, Gəncə və başqa rayonların ərazisindən tapılan materiallar xüsusilə qiymətlidir.

Q.A.Melikaşvili qeyd edir ki, I Arqıştı Manna, Buşu və s. ölkələrə etdiyi yürüşdə 184 baş dəvə, başqa bir yürüşdə isə 100 baş dəvə ələ keçirmişdi. Mixi yazılarda Sardurun Zaqafqaziyadan 115 baş dəvə apardığı qeyd edilmişdir. Mannalıların iki hörgüclü dəvə saxladıqları faktı da qiymətlidir. Arxeoloji material və yazılı mənbələr əsasında Azərbaycanda tək və iki hörgüclü dəvələrin bəsləndiyini söyləmək olar.

Klavdiy Elian kaspilərdən bəhs edərkən yazır: «Burada çoxlu dəvələr vardır, ən böyükləri uca boylu at boydadır və zərif yunla örtülmüşlər. Onların yunu yumşaqlığı etibarilə Milet yunundan geridə qalmır. Həmin yundan hazırlanan geyimləri kahinlər, varlı və şöhrətli kaspilər geyirlər». Həmin müəllif xəbər verir ki, albanlar balıq, balıq yağı, dəvə yunu və başqa şeyləri satmaq üçün dəvələrə yükləyib Ekbatana qədər aparırdılar.

Belə bir qiymətli dəlil yalnız dəvəçiliyin inkişafını deyil, eyni zamanda həmin dövrdə dəvə karvanları ilə qonşu ərazi ilə ticarət əlaqələrinin inkişaf etdiyini göstərir.

Azərbaycanda ilk sinifli cəmiyyət dövründə maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq maldarlıq məhsulları da xeyli artmışdır. Arxeoloji materiallardan aydın olur ki, südün sağılması və süd məhsulunun hazırlanmasında gildən hazırlanmış badya, sərnici, kodus, xeyrə, nehrə, küp və küpələrdən geniş istifadə edilmişdir.

Əsasən osteoloji qalıq və bəzi təsviri incəsənət nümunələri həmin dövrdə az da olsa quşçuluğun inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir. Ovçuluq və balıqçılıq da mövcud olmuşdur. Lakin, əgər dəmir dövründə balıqçılıq əvvəlki dövrə nisbətən xeyli inkişaf etmişsə, ovçuluq əksinə bir təsərrüfat sahəsi kimi, demək olar ki, aradan çıxmaq üzrə idi. Bunu albanların həyatında izləmək mümkündür. Strabon göstərir ki, albanlar ovu sevir və ov itlərindən istifadə edirdilər. Lakin onlar ovla məşğul olmağı özlərinə xüsusi sənət hesab etmirdilər.

Azərbaycanda dəmir dövründə çaylar, göliər və dənizdən balıq tutulmuşdur. Bu dövrdə balığın tutulmasında tor, qarmaq və sadə üsullardan istifadə edilmişdir. Klavdiy Elian göstərir ki, xəzər dənizindən tutulan balıqları əhali nəinki yeyir, eyni zamanda onlardan cürbəcür şeylər də hazırlayırdılar. O qeyd edir ki, Xəzər ətrafında yaşayanlar balıq yağından məlhəm hazırlamışlar. Balıq yağının heç bir iyi yoxdur və ondan qayrılan şəffaf yapışqanla hər bir şeyi möhkəm yapışdırmaq olur.

Qoyun sürülərinin sayının artması əhalinin yunla təmin edilməsinə də xüsusi təsir göstərmişdir. Yun əsas xammal mənbəyi kimi toxuculuqda üstün mövqə tutmuşdur. Belə şəraitdə qoyunun qırılmasında metal qırxılıqlar tədricən tətbiq edilməyə başlayır. çox ehtimal ki, eradan əvvəl I minillikdə metal qırxılıqlar qoyun qırımında həlledici alət olmuşdur.

Azərbaycanda eradan əvvəl II eranın II əsrinə aid bir neçə ədəd metal qırxılıq Mingəçevirdə küp qəbirlərdən aşkar edilmişdir. Müxtəlif həcmdə olan qırxılıqlar Azərbaycanda son zamanlara qədər işlədilən qırım alətilə çox yaxınlıq təşkil edir. Bəzi məlumatlardan aydın olur ki, yazlıq yun payızlıqdan daha yüksək keyfiyyətlə seçilir.

İpin ayrılmasında sümük, gil və bəzən də daşdan hazırlanan taqalaqlardan dəmir dövründə də müəyyən

dərəcədə istifadə edilmişdir. Lakin çox ehtimal bu dövrlər daha geniş şəkl almış və həlledici ipəyirən alət cəhrə olmuşdur.

Toxuculuq sənətinin inkişafında, xüsusilə parça və palazların toxunmasında toxucu dəzgahları böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda yer və dik hanalar daha geniş yayılmışdır. Heç şübhəsiz, eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərinə aid palaz parçalarının öyrənilməsi göstərdi ki, burada dik və horizontal hanalar olmuşdur. Toxuculuq sənəti midiyalılar arasında da geniş yayılmışdı və onlar yundan geyim və müxtəlif çeşidli xalçalar toxumuşlar.

Bu dövrdə Azərbaycanda toxunan paltar və palazlar yerli əhallnin məişətində geniş işlədilmişdir. Dəri və gön istehsalında da xeyli irəliləyiş olmuşdur. Onlardan kürk, paltar, ayaqqabi, nəqliyyat vasitələri üçün avadanlıq və s. hazırlamışlar.

Azərbaycanda dəmir dövründə əsas sənət sahələrindən olan dulusçuluq xüsusilə inkişaf etmişdir. Artıq bu dövrdə gill məmulatında həm kəmiyyət çoxluğu və həm də keyfiyyət cəhətcə xeyli üstünlük nəzərə çarpır. Bu hər şeydən əvvəl dulus çarxının istifadəsi və dulus kürələrinin bu sahədə geniş tətbiqi ilə əlaqədar olmuşdur. Əgər dəmir dövrünün əvvəllərində qaramtil, boz, sarı və qırmızı rənglərə rast gəlinirsə, inkişaf etmiş dəmir dövründə qablarda qırmızı rəng üstünlük təşkil edir. Boyalı qablar bu dövr üçün səciyyəvi olmasa da az miqdarda MII düzü və Mingəçevir arxeoloji abidələrində təsadüf edilir. Gill məmulatını bişirmək üçün müxtəlif quruluşlu kürələr Mingəçevir dəmir dövrü abidələrindən aşkar edilmişdir. Bu kürələr eradan əvvəl III-I əsr və eramızın I-II əsrlərinə aid edilir. Dulus kürələri Yaloylutəpə mədəniyyəti ərazisindən də məlumdur. Bu dövrdə saxsı məmulatının istehsalı o qədər çoxalmışdır ki, hətta insanların belə iri küplərdə dəfn edilməsi dəb düşmüşdür. Təxminən eradan əvvəl III-I

əslərdən etibarən Azərbaycanda şüşə istehsalı tədricən inkişaf edir. Bu dövrdə şüşədən müxtəlif qədəhlər, qablar, muncuqlaq və başqa məişət şeyləri hazırlandığını tapılan arxeoloji materiallar sübut edir.

Azərbaycanda eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərindən dəmirin geniş istehsalı nəticəsində ondan çoxlu alət və silahlar qayırılır. Metallın geniş istehsalı ilə əlaqədar olaraq Gədəbəy, Gəncə ətrafı, Qarabağ, Talış və başqa ərazilərdən çoxlu metal əldə edilir. Metal əritmək üçün xüsusi kürələr düzəldilir. Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid ellips quruluşlu 5 metal əridən kürə Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmışdır.

Azərbaycanda metal emalinin yerli imkanlar əsasında həyata keçirilməsini kürələrlə yanaşı müxtəlif qəliblər də təsdiq edir. Bu cəhətdən, Naxçıvan, Şamaxor, Mingəçevir və başqa yerlərdən tapılan daş qəliblər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əşyaların hazırlanmasında əritmə, tökmə, döymə, ştamplama və başqa texniki üsullardan istifadə edilmişdir. Belə üsulla hazırlanan alət və silahlardan xəncər, qılınc, balta, ox ucları, bıçaqlar, oraqlar, kəmərlər və başqalarını göstərmək olar. Bu dövrdə əlvan metallardan olan qızıl və gümüşdən də necə bir bəzək şeyi hazırlamaq məqsədi üçün istifadə edilmişdir.

Arxeoloji material və mənbələrdən aydın olur ki, Manna və Midiyalılar qızıl və gümüşdən istifadə edərək yüksək keyfiyyətli bəzək şeyləri hazırlamışdır. Respublikanın ərazisində xüsusilə, Fizuli, Nəşən, Mingəçevir və başqa yerlərdən eradan əvvəl I minilliyə aid qızıl və gümüşdən hazırlanan bəzək şeyləri arxeoloji axtarışlar zamanı tapılmışdır. Metal alət və silahların artması nəticəsində ağacışləmə, daşyonma, heykəltəraşlıq və s. sənət növləri inkişaf etmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən müxtəlif sənət nümunələrinə əsasən həmin dövrdə qonşu ölkələrlə

iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişləndiyini söyləmək olar. Ticarət əlaqələrinin genişləndiyini və onun əmtiə xarakteri daşdığını tapılan sikkələr sübut edir. Şamaxı rayonunun Xınıslı kəndi ərazisindən tapılan Sələvkid və Parfiya çarları adına gümüş pullar müxtəlif şəhərlərdə basılmışdır. Qəbələdən tapılan və eradan əvvəl III-II əsrlərə aid edilən gümüş pullar ticarət əlaqələrinin genişləndiyinə canlı misaldır.

Bu dövrdə ticarətin artan tələbatını gətirilmə pullar təmin etmədiyindən yerli pulların kəsilməsi zərurəti meydana çıxır. Xınıslı və Qəbələ dəfinələrinin tərkibində yüzrlə Albaniyada kəsilən pula təsadüf edilmişdir. Albaniyada kəsilən bu ilk pullar Böyük İskəndərin draxma və tetradraxmalarına bənzədilmişdir. Deməli dəmir dövrü ilk sinifli cəmiyyətin yarandığı, iqtisadiyatın inkişaf etdiyi və ticarət əlaqələrinin genişləndiyi bir dövr kimi səciyyələnir.

II FƏSİL

Azərbaycanda feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı

§1 Azərbaycan feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı dövründə ölkənin təsərrüfat həyatı

(III-IX əsrin birinci yarısı)

Eranın əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan əhalisinin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş verirdi. İlk sinifli cəmiyyətin son mərhələsindən etibarən iqtisadi həyatda baş verən irəliləyişlər ictimai münasibətlərdə də əsaslı dəyişiklik yaranmasını labüd edirdi. Köhnə istehsal münasibətləri artıq məhsuldar qüvvələrin yeni inkişafına uyğun gəlmirdi. Ona görə də daha müterəqqi olan feodal istehsal münasibətləri meydana çıxır və formalaşırdı. Feodalizmin üsurləri ilk sinifli cəmiyyətin içərilərində törəməyə başlamışdı.

Azərbaycanda feodalizmin meydana gəlməsi eramızın III-V əsrlərinə təsadüf edir. Feodal istehsal üsuluna keçmək nəticəsində Azərbaycanda bir-birinə zidd siniflər – feodal və asılı kəndlilər meydana çıxdı. Əhəlinin əksənyyəti təşkil edən asılı kəndlilər torpağı əkib-becərməli əldə etdikləri məhsulun bir hissəsini feodala verməli və onun üçün bir sıra mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idilər.

Əkin və otlaqlar üçün əlverişli olan torpaqlar, süni suvarma sistemləri və s. varlı ailələrin, qəbilə əyanlarının, din xadimlərinin və sərkərdələrin ixtiyarına keçirdi və nəticədə kəndlilər in torpaq sahiblərindən asılı hala düşürdülər.

Feodallar dünyəvi və ruhani qrupuna bölünürdü. Ruhani feodallar təbəqəsini Atropatendə Zərdüşť kahinləri, Albaniyada isə əvvəllər büt-pərəstlik dini kahinləri, sonralar isə xristian kilsə xadimləri təmsil edirdilər.

Bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanda natural təsərrüfat sistemi əsas yer tuturdu. Natural kəndli təsərrüfatı başlıca olaraq feodalın və istehsalçının öz ailəsinin tələbini ödəməyə xidmət edirdi.

Azərbaycanın hər tərəfində feodal münasibətlərinin formalaşması prosesi bərabər sürətdə getmirdi. Bəzi yerlərdə feodallıqdan əvvəlki münasibətlər, patriarxal qalıqlar və quldarlıq ukladı hələ də qalmaqda idi. Əyan feodallar təkcə əsli kəndlilərin deyil, qulların da əməyindən istifadə edirdilər. Lakin ölkədə ictimai münasibətlər sistemində əsas yeri durmadan inkişaf edib möhkəmlənən feodal münasibətləri tuturdu.

Feodallıqın inkişafının ümumi qanunauyğunluqları Azərbaycana da xas olmuşdur. Lakin bütün Şərq ölkələrində olduğu kimi burada da feodal istehsal üsulunun öz spesifik xüsusiyyətləri olmuşdur. Azərbaycanda feodalların öz xüsusi təsərrüfatları ya olmamış, ya da çox kiçik olmuşdur. çünki süni suvarmaya əsaslanan təsərrüfat böyük xərc tələb etdiyindən onlar üçün əlverişli deyildi. Ona görə də feodallar kəndlilərdən məhsul və pul rentası almağı xüsusi təsərrüfat yaratmaqdan üstün tuturdular. Feodalları torpaqdan daha çox, onu becərən kəndlilərdən renta almaq maraqlandırır. Odu ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda məhsul rentası geniş yayılmışdı.

Erənin 224-cü ilində İranda parfiyalıların hakimiyyəti yıxılmış və onu Sasani sülaləsi əvəz etmişdi. Sasanlılar İranda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirdikdən sonra işğalçılıq siyasəti yeritməyə başladı. Amansız müharibələr nəticəsində onlar Orta Asiyı, Atropatənəni, Bəynəlnəhr və Suriyanı ələ keçirməyə müvəffəq oldular. Atropatənənin

Sasanilər dövlətinin əsas əyalətlərindən biri sayılması onun təkcə ərazi yaxınlığı ilə deyil, həm də iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb etməsilə əlaqədar idi. Sasanilərin rəsmi dövlət dini olan Zərdüşt dini Atropatenada da hakim mövqe tuturdu. Hətta Atropatenanın Qazaka (Gəncə) şəhərindəki məbədi yenə də baş məbəd olaraq qalırdı. Bu məşhur məbədin kahinlərinin əlində olan torpaqlardan çoxlu gəlir götürülürdü. Həmin torpaqlarda 10 minə qədər kəndli işləyirdi.

Sasanilər bir qədər keçdikdən sonra Zaqafqaziyaya hücum keçirlər. Bu zaman Zaqafqaziyada mövcud olan dövlətlərdən biri də Albaniya hesab olunurdu. Eranın III-V əsrlərində bu ölkənin ərazisi bir sıra vilayətlərdən ibarət idi. Həmin vilayətlərdən çala, Şəki, Lpina, Girdiman, Uti və Paytakaran bir-birlərindən sərhədlərlə ayrılırdılar. Bu dövrdə Albaniya sıx əhalisi, münbit torpaqları və yeraltı sərvətlərlə zəngin olan bir ölkə kimi tanınırdı. Eranın IV əsrində Albaniyanın ərazisi Urnayrın hakimiyyəti dövründə daha da genişləndirilərək Böyük Qafqaz dağlarından Araz çayına qədər uzanırdı.

İran dövləti ilə Roma imperiyası arasındakı müharibələr 390-cı ilin sülhü ilə nəticələndikdə, Albaniya ərazisi Sasanilərin əlinə keçdi. Sasanilər Azərbaycanda üç əsrdən artıq müddət ərzində hökmranlıq etdilər və bu müddətdə yerli əhalini öz təsiri altına salmağa çalışdılar. Sasanilərin hakimiyyəti dövründə Albaniyada məhdud dairədə olsa da yerli hökmdarlar öz hakimiyyətlərini saxlaya bilmişdilər.

Sasanilər ələ keçirdikləri başqa ölkələr kimi Albaniya əhəllərini də şiddətli istismar edərək var-yoxlarını soyurdular. Əhalidən alınan vergilər içərisində ən ağır torpaq vergisi (xərac) olmuşdur. Kəndli və sənətkar xəzinəyə cizyə adlı can vergisi, sənətkar və tacirlər bac vergisi verməklə

bərabər əhali Sasani dövlətinin xeyrinə işləməli idi ki, bu da kar (iş) mükəlləfyyəti adlanırdı.

Şah II Yezdigerdin dövründə vergilər ikiqat artırılmışdı ki, bu da ölkədə narazılığın daha da çoxalmasına səbəb olmuşdu.

450-ci ildə Zaqafqaziya əhalisi sasanilərə qarşı birgə mübarizəyə qalxdılar. Lakin II Yezdigerdin cəza dəstələri üsyanı yatırdı. Albaniyada sonralar da belə üsyanlar olmuşdu.

V əsrin sonları VI əsrin əvvəllərində alban hökmdarı III Vaçaqanın dövründə ölkənin istiqlallığı güclənməyə başladı. Albaniyada hakimiyyətin möhkəmlənməsi ölkədə kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin tədricən inkişafına şərait yaratdı.

V əsrin sonları – VI əsrin əvvəllərində bütün İrani və Azərbaycanı əhatə edən məzdəkilər hərəkatı yatırıldıqdan sonra Albaniyada Sasani zülmü daha da şiddətləndi. VI əsrin ortalarından Atropatena və Albaniyanı Sasani mərzbanları idarə edirdi.

Eranın IV-VI əsrlərində Şimalda yaşayan türkdillər tayfalar tez-tez Azərbaycana hücum edirdilər. Onlar ölkənin otlaqlarını, geniş taxıl zəmiləri, üzümlikləri, şəhər və kəndlərini çapıb talayırdılar. Belə dəhşətli hücumlar VI əsrin ortalarında da baş vermişdi.

Əsrlər boyu Azərbaycana hücum edən türkdilli köçərlərin müəyyən hissəsi burada oturaq həyat tərzini keçirən yerli oturaq əhali ilə qaynayıb qarışmışdı. VI əsrin sonu – VII əsrin başlanğıcında Sasanlıların zəifləməsindən istifadə edən Albaniya öz müstəqilliyini bərpa etməyə çalışırdı. Bu zaman Mehranilər sülaləsinin idarə etdiyi Girdiman hökmdarlığı yüksəlməyə başlayır. Onların nəslindən olan Cavanşir (638-672-ci illər) Girdimanın ən görkəmli dövlət xadimi olmuşdu. Hələ bu dövrdə Kaspi

dənizi sahilindən təxminən Ağsu çayına qədər olan ərazidə Şirvanşahlar dövlətinin rüşeymi meydana çıxırdı.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanda əkinçilik, maldarlıq, müxtəlif sənət sahələri və ticarət əvvəlki dövrlərə nisbətən daha müvəffəqiyyətlə inkişaf edirdi. Bunu tarixi mənbələrlə yanaşı zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları da sübut edir.

Mingəçevir ərazisində aşkar edilən və III-VIII əsrlərə aid olan yaşayış yerləri, eramın I-IV əsrlərinə aid taxta qutu qəbirilər və eramın IV-VII əsrlərinə aid katakombə qəbirələrinin tədqiqi yuxarıda göstərilən təsərrüfat sahələrinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə bir sıra şəhərlər meydana gəlir və inkişaf edirdi. Onlardan Dərbənd, Şəbran, Şirvan, Şamaxı, Qəbələ, Bərdə, Şəki, Şəmkir, Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan və başqalarının adını çəkmək olar.

Sasanilər dövründə İranda olduğu kimi Azərbaycanda da feodallaşma prosesi daha da güclənmişdi. Atropatendə feodallar getdikcə kənd icmalarını özlərinə daha çox təbə edir, icma torpaqlarını ələ keçirir, kəndliləri özlərindən asılı vəziyyətə salırdılar. Şah I Xosrov Ənuşirəvan (531-579-cu illər) Məzdəkilər hərəkatı zamanı sahibsiz qalan torpaqların əksəriyyətini sərkərdələr arasında bölüşdürüb öz mövqeyini möhkəmlətdi. Onun dövründə ölkədə şərti feodal torpaq mülkiyyəti bərqərar oldu.

I Xosrov kəndliləri daha ağır vəziyyətə salan vergi islahatı keçirdi. Yeni islahat əsasında torpaqlar ölçüldü, can vergisi ilə əlaqədar olaraq əhali yenidən siyahıya alındı. Vergilər bar ağaclarının sayı, torpağın məhsuldarlığı və əhalinin sıxlığına uyğun şəkildə mahallar və məntəqələr üzrə yığıldı.

V-VI əsrlərdə Sasanilərdə olduğu kimi Albaniyada da feodal münasibətləri möhkəmlənir və inkişaf edirdi. Burada da torpaq üzərində irsi feodal mülkiyyəti meydana gəlirdi.

Alban hökmdarları ölərkən öz torpaqlarını oğullarına vəsiyyət edirdilər. Daha sonralar isə burada şərti feodal torpaq sahibliyi də əmələ gəldi. V əsrdə Albaniyada qullar da qalmaqda idi. Burada əsirlərlə yanaşı canilər də qula çevrilirdi.

Feodallaşma prosesinin güclənməsi nəticəsində kəndlilərin müəyyən qismi dilənçi halına düşürdü. IV-VII əsrlərə aid bəzi mənbələrdə Albaniyanın yoxsul, əmlaksız və torpaqsız kəndliləri haqqında məlumatlar təsadüf olunur.

VII əsrin birinci yarısında meydana çıxan ərəb dövləti tezliklə Suriyanı, Mesopotamiyanı tutub İran üzərinə qoşun göndərir. 636-cı ildə xilafət qoşunları Nəhavənd yaxınlığında sasanilərin qoşunlarını darmadağın edirlər. Sonra ərəb qoşunları ardı-arası kəsilmədən Zaqafqaziyaya hücumlar edirlər.

Azərbaycan və Ermənistan 654-cü ildə Səlmən ibn Rəbiənin başçılığı ilə göndərilən ordu Təbriz və Naxçıvanı tutduqdan sonra Arana daxil oldular. Onlar çox çəkmədən Azərbaycan vilayətlərinin və şəhərlərinin bir hissəsini ələ keçirdilər.

VIII əsrin əvvəllərində yenidən Zaqafqaziyaya hücum edən ərəblər yalnız 90 illik mübarizədən sonra oranı özlərinə təbə edə bildilər. Onların Azərbaycanda ağalığı təxminən IX əsrin ortalarına qədər davam etdi. Xəlifələr xüsusi iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün islam dinindən geniş istifadə edirdilər. İstilaçılar bu dini yaymaq üçün hər bir vasitəyə əl atırdılar. Azərbaycanın bütün torpaqları xilafətin mülkiyyətli hesab olunurdu. Ərəb əyanları və qoşun başçılarının özlərinə məxsus torpaqları var idi. Ərəblər yerli əhaliyə geniş istismar edərək onlardan müxtəlif vergilər yığırdılar.

Belə bir dözülməz vəziyyətə qarşı yerlərdə tez-tez üsyanlar baş verirdi. Lakin müxtəlif ərazidə baş verən bu

üsyandar xıllafətdə hakimiyyətə keçmiş Abbasilər sülaləsi dövründə amansızcasına yatırılırdı. Eranın IX əsrinin əvvəllərində Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatı geniş ərazini bürüdü. 816-cı ildən həmin hərəkata görkəmli sərkərdə Babək rəhbərlik edirdi. Bu üsyanın amansızlıqla yatırılmasına baxmayaraq, bu hərəkat xilafəti çox sarsıtdı.

IX əsrin ortalarına yaxın xilafətin zəiflədiyi bir dövrdə ayrı-ayrı vilayətlərin hakimləri mərkəzi dövlətə tabe olmaqdan boyun qaçırır, müstəqilliyə çalışırdılar. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda da bir sıra feodal dövlətlər meydana çıxırdı. (Məzyədilər, Sacilər, Salarilər, Rəvvadlılar və Şəddadilər).

VII əsrdə Azərbaycanın təsərrüfatı ardı-arası kəsilməyən Bizans-İran müharibələri, şimaldan xəzərlərin və digər köçəri xalqların basqınları nəticəsində tamamilə dağılmışdı. Ərəb işğalı ərəfəsində ölkənin əhalisi çox ağır həyat sürürdü.

Azərbaycanın müsəlman aləminə daxil olması nəticəsində xilafətdə hökm sürən müsəlman hüquq qaydaları buraya da şamil edilmiş və uzun əsrlər boyu ictimai münasibətlərin əsasını təşkil etmişdir. VIII-IX əsrlərdə təşəkkül tapan müsəlman dini qanunları mülkiyyət hüququnu müdafiə edir və şəxsiyyətin hüququna laqeyd münasibət bəsləyirdi. Ərəb xilafətinin ilk dövrlərində bütün Yaxın Şərqdə və o cümlədən Azərbaycanda bir qədər ləngimiş olan feodal münasibətləri sonralar müsəlman mülkiyyətçilik hüququnun təkmilləşməsi nəticəsində daha da inkişaf etmişdi. Bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da müsəlman dini idarələrinin torpaq mülkiyyəti (vəqf) genişlənirdi. Vəqf torpaqlarından götürülən gəlirin böyük hissəsi ali ruhanilər tərəfindən mənimsənilir, bir hissəsi isə məscidlərin tikilməsinə sərf edilirdi. VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda iqta torpaq sahibliyi daha da geniş hal alır. İqtidar əvvəllər kəndlilərdən yalnız torpaq rentası

almaq hüququna malik idisə, sonralar torpaqdan istədiyi kimi istifadə etmək hüququna malik olmuşdur. Kəndlilərin vəziyyəti ərəblərin Azərbaycanda kənd icmalarına məxsus olan torpaqları zəbt etmələrindən sonra daha da ağırlaşmışdı. İndi kəndlilər bir parça torpaq sahəsini çox ağır şərtlərlə icarəyə götürməli olurdular. İcarədarlıq sistemi kəndliləri istismar etməyin xüsusi formasına çevrilmişdi. Torpaq sahibləri torpağı kiçik hissələrə bölüb kəndlilərə icarəyə verirdilər. Kəndlilər icarə haqqı olaraq torpaq sahibinə məhsulun altıda beş və ya yeddindən altı hissəsini verməli idilər.

Bundan əlavə müsəlman olmayan əhali cizyə adlı can vergisi, müsəlmanlardan isə rüsum-xüms və müsəlman ruhanilərinin xeyrinə məhsulun onda biri qədərini – zəkat toplayırdılar.

Azərbaycanda feodalizm cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafı dövründə əkinçilik təsərrüfatının genişləndirilməsi və daha çox məhsul əldə edilməsi işində müxtəlif quruluşlu şum alətlərinin rolu böyük olmuşdur. Torpağın nisbətən dərin və keyfiyyətli şumlanması təkmilləşmiş xış və kotanlardan asılı olmuşdur. Qədim Mingəçevirdən iki nömrəli yaşayış yerinin eranın V-VI əsrlərinə aid mədəni təbəqəsindən tapılan dəmir gəvənin bu cəhətdən xüsusilə qiymətliidir. Bu dövrdə Azərbaycanda zonaların torpaq quruluşuna uyğun çoxlu xış növləri mövcud olduğunu ehtimal etmək olar. Lakin ağır və ya «qara kotan»ın meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq xış düzən rayonlarda nisbətən azlıq təşkil etmişdir. Ağır kotanın meydana çıxması əkinçiliyin yalnız inkişafını deyil, eyni zamanda onun təsərrüfat sahələri içərisində əsas yerlərdən birini tutduğunu göstərən mühüm amillərdəndir. Bu alət xam torpaqların şumlunması işində də müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Görkəmli təbiətşünas Həsən bəy Zərdabi ağır kotana yüksək qiymət verərək yazmışdı: «Kotan yaxşı

olduqca yeri yaxşı narın edir. Onu işlətməyin zəhməti az və yerin bəhrəsi çox olur. Yaxşı kotan gərək şumu bir qalınlıqda kəsib, qalxızib, çevirib əzsın».

Ağır kotan Azərbaycanda təxminən VIII-IX əsrlərdə işlədilmişdir. Müxtəlif tərkib hissələrdən ibarət olan qara kotan 6-8 boyun qoşqu heyvanı ilə hərəkətə gətirilirdi.

Azərbaycanda ilk feodalizm dövründə xam becərmə, xama qoyma – löhrən, herik, maili, növbəli əkin və digər əkinçilik sistemlərindən daha geniş istifadə edilmişdir. Arxeoloji tapıntılar və mənbələr əsasən bu dövrdə ən çox becərilən buğda, arpa, darı və çəltik olmuşdur.

İlk orta əsrlərdə süni süvarma sistemləri əkinçiliyin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq daha da inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycanda dağ ətəyi zonanın əsas su mənbəyi çaylar, arxlar və kəhrizlər olmuşdur. Öz mənbəyini dağ seil və dağ bulaqlarından götürən çaylar kiçik qollara ayrılaraq suvarmada istifadə edilmişdir. Şübhəsiz, qədimdə və xüsusilə orta əsrlərdə belə kiçik çaylardan istifadə etmə o qədər də böyük əmək tələb etməmişdir. Çəkilməsi xeyli asan olan və nisbətən az qüvvə ilə başa gələn belə kiçik arxların tarixi daha qədimdir. Yəqin ki, yerli əhali belə kiçik arxlarda qazandıqları vermişdən sonra düzənliklərdə daha iri arxların çəkilməsi işinə girişmişlər. Mil, Muğan və başqa düzənliklərdə yeni süni suvarma arxları çəkilmiş, əvvəlki qədim arxlar bərpa və təmir edilmişdir.

Digər süni suvarma sistemi kəhrizlərdir. Kəhrizlər Şərqi aləmində qədim zamanlardan məlumdur. Vurulması çox çətin olan kəhriz sisteminin Azərbaycanda nə vaxt istifadə edilməsi tarixi hələlik müəyyənləşdirilməmişdir. Y.İ.Hummel Şamxorçay ətrafında eradan əvvəl I əsrə aid qəbristanlıqda qazıntı işləri apararkən qədim kəhrizin qalıqına rast gəlmişdi.

K.V.Trever qeyd edir ki, eradan əvvəl I əsr eranın III əsrlərində albanlar suvarmada kəhrizlərdən istifadə etmişlər. Azərbaycanda kəhrizlər haqqında çox səthi məlumatın olmasına baxmayaraq onun bu ərazidə vurulması tarixi eradan əvvəlki əsrlərə aiddir. Ancaq orta əsrlər dövründə ən geniş yayılan suvarma sistemlərindən biri, şübhəsiz, kəhrizlərdir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, Həmdullah Qəzvini Təbriz ətrafında bağların suvarılması üçün 900-dən artıq kəhrizin işlədildiyini qeyd edir.

Kəhrizlər Azərbaycanda Kiçik Qafqaz dağları ətəkləri ərazisində, xüsusilə Gəncə, Ağdam, Cəbrayıl və sair yerlərdə daha geniş istifadə edilmişdir.

İlk feodalizm dövründə biçin prosesində işlədilən əmək alətləri oraq, çini, dəryaz, barmaqçıqlar və əlcəklərdir. Bu zaman biçin alətlərinin sayı artmış, xeyli mükəmməlləşmiş və nəticədə daha əlverişli biçin alətlərinə çevrilmişdir. çini, barmaqçıqlar və əlcəklər ilk dəfə bu dövrdən işlədilmişdir. Qədim Mingəçevirdə eranan I-VII əsrlərinə aid çoxlu oraq və çininin tapılması fikrimizi bir daha təsdiq edir.

İlk sinifli cəmiyyətdə olduğu kimi bu dövrdə də bir sıra sadə döyüm qaydaları ilə yanaşı, ağac və daş vəilər daha geniş şəkildə işlədilmişdir. Ağac carcarlar isə həlledici döyüm alətlər sırasına çıxıb bilmişdir.

Dənli bitkilər içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən çəltik bəzi ölkələrdə qədim zamanlardan becərilə də Azərbaycanda bu bitki ilk orta əsrlərdən becərilməyə başlamışdır. çox ehtimal ki, çəltik bitkisi Azərbaycana ilk dəfə olaraq qonşu ölkələrdən, xüsusilə İran vasitəsilə keçmişdir. Eranın IX əsrindən çəltik bitkisi Azərbaycanın bəzi zonalarında geniş becərilmişdir.

İpəkçilik də tədricən inkişaf edirdi. Ehtimal ki, ipəkçilik Azərbaycanda ilk orta əsrlərdə mövcud olmuşdur. M.Kaqaqatvasinin Albaniyada ipəkçilik haqqında verdiyi

məlumat xüsusilə əhəmiyyətlidir. Mingəçevirdən təxminən eramın VI-VIII əsrlərinə aid tapılan ipək parça qalığı da bu cəhətdən xeyli qiymətlidir. Eranın VII əsrinin əvvəllərində Azərbaycanda ipəkçiliklə əlaqədar olaraq geniş tut bağları salınmışdır. IX əsrdə ipəkçilik əsas sənət sahələrindən biri kimi genişləndirdi. IX-X əsrlərdə Azərbaycanda ipəkqurdunun yetişdirilməsinə xüsusi fikir verilir və bəzi əyalətlərdə ipəkçiliklə daha çox məşğul olunurdu. Hətta ipəyin xarici ölkələrə göndərilib satılması da məlumdur.

Artıq bu dövrdə bir neçə texniki bitkilər becərilir. Qədim Mingəçevirdə eramın başlanğıcına dair arxeoloji abidələrdən zərif toxunmuş kətan parça qalığı tapılmışdır. Bəzi tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Azərbaycanda eramın IX-X əsrlərində toxunan kətan parçalar nəinki ölkənin daxilinə, hətta qonşu ölkələrə göndərilirdi.

Şərqdə pambıq qədim zamanlardan becərilmiş və lifli bitkilər içərisində birinci yeri tutmuşdur. Mingəçevirdə 1 və 2 Nəli ilk orta əsr yaşayış yerlərindən eramın III-VIII əsrlərinə aid pambıq çiyidləri tapılmışdır. Həmin qalığın mütəxəssislər tərəfindən öyrənilməsi göstərir ki, onlar Azərbaycanda becərilən müasir pambıq növləri ilə çox yaxınlıq təşkil edir. Burada eramın VI-VII əsrlərinə aid katakombə qəbirlərindən pambıq kələfinin tapılmasında bu cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Bizim eramın VII əsrinə aid «Erməni coğrafiyası»nda Albaniyanın təbli zənginliyindən danışılarkən Beyləqan şəhəri ətrafında «Hesaba gəlməz dərəcədə pambıq» becərildiyi xəbər verilir.

Alban tarixçisi M.Kaqankatvasi də Albaniyada pambıq becərildiyini qeyd edir.

Beləliklə ehtimal etmək olar ki, təxminən I-VIII əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə onun düzənlik rayonlarında nisbətən geniş sahədə pambıq becərilmiş və ondan müxtəlif növ parça hazırlanmışdır. Hər halda göstərilən dövrdə

pambıqçılıq eradan əvvəlki əsrlərə nisbətən xeyli inkişaf etmişdir.

İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda təsərrüfatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi bağçılıq və bostançılıq sahələri xeyli artmışdır. Azərbaycanın ənciri, alma, armud nar, giləs, zoğal, şaftalı, heyva, qoz, fındıq, şabalıd, və başqa meyvələri bütün Yaxın Şərq ölkələrində yüksək qiymətləndirilirdi. Qazıntılardan tapılan və eranın III-VIII əsrlərinə aid edilən nar, şaftalı, heyva, qoz və s. meyvələrin qalıqları bu cəhətdən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda becəriləri bitkilərdən biri də zeytundur. Strabon xəbər verir ki, Albaniyada «həm də zeytun ağacı yetişdirilir». Bu faktdan aydın olur ki artıq eranın əvvəllərində Azərbaycan ərazisində zeytun becərilmişdir. Təxminən həmin dövrdə Xınısll qazıntılarından da zeytun tapılmışdır. «Erməni coğrafiyası»nda qeyd edilir ki, Utik vilayətində «Zeytun, həm də sitrus bitkisi becərilirdi». Azərbaycanda həddindən artıq zeytun bitkisi becərilirdi.

Eranın əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda bostançılıq xeyli inkişaf etmişdi. Eranın I-VIII əsrlərinə dair qarpız, qabaq və s. bitkilərin tumu Mingəçevirdən tapılmışdır. Qəbələdə eranın VIII-IX əsrlərinə aid xiyar və yemiş, Örenqaladan bəzi bostançılıq aləti, qarpız, yemiş və xiyar tumlarının aşkar edilməsi bu cəhətdən böyük maraq doğurur.

Azərbaycanda feodalizm dövründə üzümlüklər daha da genişləndirilmiş və məhsuldarlıq xeyli artırılmışdır. Lakin bununla belə islam dinini yayılması və inkişafı üzümçülüyn, xüsusilə şərabçılığın inkişafına öz mənfi təsirini də göstərmişdir. Ona görə də heç də təsadüfi deyildir ki, orta əsr müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycanda şərabçılığa dair çox cüzi məlumata rast gəlirik. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, geniş üzüm sahələri yandırılaraq məhv edilmiş və xarabalığa çevrilmişdi. Lakin belə maneələr

üzümçülüyn ümumi inkişafına müəyyən təsir göstərsə də, onu tamamilə məhv edib aradan çıxara bilməmişdir. Mingəçevirdə eranın III-VIII əsrlərinə aid abidələrdən üzüm tumlarından başqa, dəri içərisində üzüm tumu və çoxlu şərab çöküntülərinin varlığı üzüm və şərabçılığın inkişafını göstərir. Tapılan üzüm tumlarının analizi göstərir ki, bu dövr süfrə üzümü və şərab hazırlanan üzüm növləri mövcud imiş. Üzümün dərilib əzilməsində işlədilən üzüm əzən daş və saxsı təknələr bu dövrdə şərabçılığın varlığını təsdiq edir.

İlk orta əsrlərdə üzümdən yalnız şərab deyil, üzüm şirəsi, turşaşirin, sirkə, qoraba, abuqora, doşab, riçal, kişmiş və başqa şeylər hazırlanmış və istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda feodalizmin təşəkkülü və inkişafı dövründə əkinçilik mədəniyyəti ilə yanaşı maldarlıq təsərrüfatı da xeyli inkişaf etmişdir. Bu dövrdə oturaq və köçmə maldarlıqdan əlavə yarımköçəri maldarlıq forması yaranır və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xırda buynuzlu heyvan sürülərinin həddindən artıq çoxalması bu formanın meydana çıxmasını zəruri edirdi. Xüsusilə, Muğan, Mil və başqa düzənliklərdəki saysız-hesabsız qoyun sürüləri yaylaq və qışlaq şəraitində bəslənirdi. Bu dövrə aid arxeoloji abidələrdən tapılan külli miqdarda müxtəlif quruluşlu rəsmlərlə yanaşı tarixi mənbələrdən də xeyli məlumat verilir.

665-ci ildə Cavanşir Xəzərlərlə qohumluq əlaqəsinə girdikdə, onların Albaniya ərazisindən apardıqları çoxlu qənimətlərlə yanaşı 120 min baş qoyunun və 7 min atın geri qaytarıldığı faktı böyük maraq doğurur. Deməli, o zaman ölkədə saya gəlməz dərəcədə qoyun sürüləri və at ilxılan olmuşdur.

Azərbaycanda, xüsusilə onun dağ və dağətəyi zonalarında çoxlu cins qaramal bəslənmişdir. Təkcə Atropatendə Sasani hakiminin 30 min baş qaramalı olması bu ərazidə iri buynuzlu heyvanların çoxluğunu göstərir.

Bu dövrdə ilk dəfə olaraq Zebudan istifadə edilmiş və camışçılıq xeyli inkişaf etdirilmişdir. Heç şübhəsiz, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda yerli şəraitə uyğun çoxlu iri və xırda buynuzlu heyvan cinsləri olmuş və bu sahədə xalqın empirik təcrübəsindən geniş istifadə edilmişdir.

İlk orta əsrlərdə atçılıq və dəvəçilik əvvəlki dövrə nisbətən inkişaf etmiş və yerli əhalinin təsərrüfat həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Atropaten və albanlar təsərrüfatın müxtəlif sahələrində qoşqu və minik vasitəsi kimi atdan geniş istifadə etmişlər.

Mingəçevirdə 2 və 3 Nəli ilk orta əsr yaşayış yerlərindən at sümüklərinin əldə edilməsi həmin dövrdə at və dəvənin ətindən və südündən istifadə edildiyini söyləməyə imkan verir.

Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, eramın V əsridə İran şahı II Yəzdigird şimaldan köçəri tayfaların basqınlarının qarşısını almaq üçün Albaniyada 10 min süvari qoşun saxlayırdı.

Eranın VIII əsrinin birinci yarısında Babəkin rəhbərliylə baş verən atifeodal hərəkətində 20 mindən artıq süvari iştirak etmişdir. Şübhəsiz bu göstərilən rəqəmlər Azərbaycanda çoxlu at ilxılarının olduğuna işarədir.

VIII-X əsrlərdə yaşayan ərəb müəllifləri qeyd edirlər ki, Azərbaycan özünün sürətli qaçan və davamlı atları ilə məşhur idi. İran, İrak və Suriyada onların atları çox yüksək qiymətləndirilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda bir neçə cins atlar olmuşdur. Lakin onların içərisində Qarabağ atı daha məşhur olmuşdur. Bəzi mənbə və tədqiqatlardan aydın olur ki, bu at cinsi hələ eradan bir neçə əsr əvvəl meydana çıxmışdır. Qədim Azərbaycan atçılığın əsas tiplərindən birini təşkil edən və ümumən Qafqaz atçılığının inkişafında müstəsna rol oynayan Qarabağ atı Midiya atlarının sonrakı

törəmələrindəndir. Bu orta boylu at cinsi çevik, davamlı və həssaslığı ilə səciyyələnir.

İlk orta əsrlərdən başlayaraq iqtisadi əlaqələrin, xüsusilə ticarətin daha da inkişafı dəvəçiliyin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Çox dözümlü, ağır yük götürən və sürətlə hərəkət edən dəvə əsasən yük heyvanı kimi istifadə edilmişdir.

Azərbaycanın isti, yeni aran rayonlarında dəvə ən qiymətli yük heyvanı kimi yarımköçəri maldarlıq şəraitində daha çox işlədilmişdir. Dəvə gündə 90-100 km-ə qədər yol gedərək 400-500 kq yük götürürdü. Buna görə də onu çox vaxt «Səhra gəmisi» adiandırırdılar.

Ərəblər VII əsrdə Azərbaycanı işğal etdikdən sonra uzaq Ərəbistana müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları və başqa qiymətli şeylərin daşınmasında yəqin ki, əsasən dəvədən istifadə etmişlər. Şübhəsiz bu dəvələr yerli və Ərəbistan dəvələrindən ibarət olmuşdur. Odur ki, ərəblər Azərbaycanın düzənlik rayonlarında dəvəçiliyin inkişaf etməsinə xüsusi fikir vermişlər. Bu qarşılıqlı əlaqə və ona olan tələbatın daha da artması dəvəçiliyin inkişafına səbəb olmuşdur. Deməli Azərbaycanda istər atçılıq və istərsə də dəvəçiliyin inkişafında və cinslərin yaxşılaşmasında ərəblərin müsbət təsiri olmuşdur.

Azərbaycanın təsərrüfat həyatında köməkçi sahələrdən ovçuluq və baliqçılığın da müəyyən rolu olmuşdur. Ölkənin ərazisinin müxtəlif zonalarında, xüsusilə dağ və dağətəyi yerlərdə bir sıra vəhşi heyvan ovlanmış, onun ət və gönündən istifadə edilmişdir. Ovlanan heyvanlar içərisində ayı, maral, ceyran, cüyür, dağ keçisi, tülkü və başqa heyvanların dəriləri daha qiymətli olmuşdur.

Arxeoloji qazıntılardan aşkar edilən balıq sümükləri, metal qarmaqlar və torun bəzi hissələri, habelə bəzi tarixi sənədlərdən aydın olur ki, bu dövrdə baliqçılıq inkişaf etmişdi. Xəzər dənizi, kiçik göllər, Araz, Kür və bəzi xırda

çaylardan balıq tutulmuşdur. çox ola bilsin ki, yerli əhali ölkənin meşələrindən müxtəlif cür meyvələr toplamaqla yanaşı həm də bal yığmışlar.

Şəhərlər ilk dəfə ibtidai icma quruluşunun dağılıb, quldarlıq quruluşu ilə əvəz olunduğu bir dövrdə meydana gəlmişdir. Sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi, ticarətin daha geniş şəkil alması, istehsal alət və vasitələrin üzərində xüsusi mülkiyyətin daha da inkişafı və s. kimi mühüm cəhətlər şəhərlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda hələ inkişaf etmiş dəmir dövründə bir sıra mühüm şəhərlər mövcud olmuşdur. Lakin ilk orta əsrlərdən başlayaraq şəhərlərin sayı xeyli artmışdır.

İlk orta əsrlərdə Şərqi şəhərləri üçün səciyyəvi olan «Şəhristan» və «Rabaz» Azərbaycan şəhərlərində də mövcud olmuşdur. Bir qayda olaraq şəhərlərin mərkəz hissəsində hökmdarın sarayı, dövlət idarələri və başqa mötəbər binalar yerləşirdi. Şəhristanda zadəgan və din xadimlərinin binaları və bazarlar olurdu. Lakin Şəhristan inkişaf etdikdə onu hər tərəfdən «rabad» əhatə edirdi. Rabad hissəsində, əsas etibarilə sənətkar emalatxanaları və tacir dükanları düzəldilirdi. Sonra şəhər çoxlu bürcləri olan qala divarları ilə əhatələnirdi. Azərbaycan şəhərlərinin ətrafındakı divarlar çiy kərpic və məhrədən hörülürdü. Lakin daş və bişmiş kərpicdən əhatə olunan şəhərlər də yox deyildi. Şəhərlərin kənarlarında və onlardan xeyli aralı kəndiər yerləşirdi. Həç şübhəsiz ilk orta əsrlərdə kəndiər şəhərlərdən müqayisə edilməz dərəcədə çox olmuşdur. X əsr ərəb müəllifi İbn-əl-Fakih təkcə Arranda 4 minə qədər kəndin olmasını xəbər verir. Bu dövrdə mövcud olan Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Qəbələ, Şabran, Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan, Bakı və başqa şəhərlər ölkənin iqtisadi, siyasi, inzibati, strateji və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda ilk orta əsrlərdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində sənətkarlıq geniş vüsət tapır və bir sıra yeni sənət növləri meydana çıxırdı. Əsas sənət növlərindən birini toxuculuq təşkil etmişdir. Qoyunçuluğun inkişafı, pambıqçılıq, kədən-kəndir və ipək istehsalı toxucuların lazımı qədər xammalla təmin etməyə imkan verir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan metal qırıqlıqlar, sadə ip əyirənlər, cəhrə hissələri, parça dəzgahları, hanalar və başqa toxuculuq alətləri, habelə parça və palaz qalıqları bu sənətin geniş inkişafını göstərir. Azərbaycanın kənd və şəhərlərində toxunan rəngli parça və palazlar təkcə daxili tələbat deyil, xarici bazarlarda da yüksək qiymətləndirilmişdir. Yüksək zövqlü və rəngarəng toxuculuq məmulatı hazırlamaq üçün xüsusi boyaqçılıq sənəti yaranmışdı. Sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması onun xüsusi bir sahə kimi inkişafına təkan verdi. Müxtəlif və nisbətən mürəkkəb quruluşlu kənd təsərrüfat alətlərinin və başqa şeylərin hazırlanması üçün xüsusi vərdiş, təcrübə və emalatxana lazım gəlirdi. Kənd və şəhərlərin böyük tələbatını ödəmək üçün metalışləmənin özündə ayrı-ayrı peşə sahələrinin meydana çıxması tələb olunurdu. Metal əridənlər, dəmirçilər, nalbəndlər, misgərlər, zərgərlər və başqaları bu qəbildən olmuşlar. Dəmirçilər müxtəlif ev avadanlığı, feodal qoşununun hərbi ləvazimatını və başqa sənətkarlar üçün spesifik əmək alətləri hazırlayırdılar. Misgərlər əsasən zərif məişət qabları düzəldirdilər. Zərgərliyin müstəqil ayrıca sənət kimi ayrılması əlvan metallardan müxtəlif bəzək şeylərinin istehsalı ilə nəticələnmişdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qızıl, gümüş və misdən hazırlanan qolbaqlar, üzüklər, boyunbaqları bu sənətin inkişaf etdiyini göstərir. Şəhər zərgərlərinin incə zövq və xüsusi ustalıqla düzəldikləri bəzək şeyləri daha keyfiyyətli olmuş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycanda uzun əsrlər boyu əhəlinin məişətində möhkəm yer tutan dulusçuluq sənəti ilk orta əsrlərdə daha da inkişaf etmişdi. Bu dövrdə müxtəlif quruluşlu dulus kürələri və dulus dəzgahları (çarxları) olmuşdur. Hazırlanan avdanlıqlar ərzağın saxlanması, süd məhsulunun hazırlanması, xörəklərin bişirilib istifadəsində geniş işlədilmişdir. Bu dövrdə boz, sarı, qırmızı rəngli şirəsiz gil qablarla yanaşı ilk dəfə olaraq şirəli qablar əsasən evlərin bəzədilməsində, bəxşış və başqa məqsədlər üçün hazırlanırdı. Ətriyyat şeylərinin saxlanması müxtəlif bəzək şeyləri kimi və evlərin bəzənməsində şübhədən istifadə edildiyini arxeoloji materiallar təsdiq edir.

Həç şübhəsiz atçılıqla əlaqədar sərraclər, ağacışləmə sənətilə bağlı olan dülgərlik, dəbbağlıq və gönışləmə, sümük işləmə, daşyonma və xəttatlıq sənəti də inkişaf etmişdir.

Sənətkarlığın əkinçilikdən və şəhərin kənddən ayrılması ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Şəhərlərdə olan bazarlarda kənd təsərrüfatı məhsulları, sənətkarların hazırladıqları əmək alətləri, avadanlıq və bəzək şeyləri satılırdı. Belə bir şəraitdə tacirlər xüsusi fəaliyyət göstərirdilər. Şəhərlərdə sənətkarlıq və təsərrüfat məhsulları getdikcə mübadiləyə cəlb olunurdu. Beləliklə mübadilə üçün hazırlanan məhsullar əmtiyə çevrilirdi. Daxili ticarətlə yanaşı xarici ticarət də xeyli artırdı. Bir sıra Azərbaycan şəhərləri beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayır. Azərbaycan kənd təsərrüfat məhsulları, balıq, quru meyvə, neft, duz və s. şeylər ixrac edilirdi. Əmtiyə mübadiləsinin və ticarətin daha da artması pul dövriyyəsinin genişlənməsinə şərait yaradırdı. Bu cəhətdən müxtəlif yerlərdə zərb edilən və ərənin V-VI əsrlərinə aid olan pulların qazıntılardan aşkar edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sasani pullarının Naxçıvan, Bərdə və başqa şəhərlərdə kəsilməsi həmin dövr üçün səciyyəvidir. VII

əsrdən sonra Azərbaycan şəhərlərindən Bərdə, Şamaxı və başqalarında ərəb puiları zərb edilmişdir. Azərbaycan tacirləri təkcə xilafətə tabe olan ölkələr deyil, eyni zamanda başqa dövlətlərlə də qızgın ticarət edirdilər. Xəzərlər, Şərqi Slavyanlar, Pribaltika və Skandinaviya ölkələri ilə beynəlxalq ticarət əlaqəsində olan xilafətin ticarət yolları Azərbaycandan keçib gedirdi. Bu dövrdə xarici və daxili ticarətin genişlənməsi bir sıra Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına xüsusi təsir göstərirdi. Həmin dövrdə inkişaf edən şəhərlərdən Bərdə, Şəmkir, Gəncə, Beyləqan, Dərbənd, Naxçıvan, Ərdəbil, Sərab, Təbriz, Mərənd, Salmas, Bərzənd və başqalarını göstərmək olar.

§2 Azərbaycan feodal dövlətlərinin iqtisadi inkişafı (IX əsrin ikinci yarısı - XII əsr)

IX əsrin ortalarında vilayət hökmdarları olan bir çox iri feodallar mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaqdan imtina edir, müstəqil siyasət yeridirdilər. Feodallaşma prosesinin xeyli qüvvətlənməsi və xalqların azadlıq uğrunda apardığı mübarizə nəticəsində Abbasilər dövləti tədricən dağılır və onun yerində müstəqil yerli dövlətlər yaranırdı. Yaranan müstəqil dövlətlər ölkənin təsərrüfat məişəti, şəhər və kəndlərin abadlaşması və ticarət əlaqələrinin daha da inkişafına çalışırdılar.

IX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda bir sıra feodal dövlətləri yaranmışdı. Belə dövlətlərdən biri Şirvanşahlar dövləti olmuşdur. Şirvanşah Məzyədilər dövləti Şirvanda təşəkkül tapıb inkişaf etmişdi. Məzyədilər sülaləsi 861-ci ildən – 1027-ci ilə qədər davam etmiş, sonra onları yerli Kəsrənilər sülaləsi əvəz etmişdi.

Hələ Məzyədilər dövründə Şirvanşah dövləti Dərbənddən tutmuş Kür çayına qədər uzanırdı. X əsrin ortalarında İbn Hövqəl Şirvanşah dövlətinin başqa feodal

dövlətlərindən daha üstün olduğunu qeyd edir. Azərbaycanın ən böyük və zəngin dövlətlərindən biri olan Şirvanşahlar dövlətinin mərkəzi Şamaxı şəhəri olmuşdu.

Ərəb coğrafiyaşünası Məsudi yazırdı: «... Bərdə vilayəti istiqamətində «Şirvan» adlanan şah və adını ondan götürmüş şahlıq vardır».

IX əsrin sonlarında Azərbaycanda paytaxtı Ərdəbil şəhəri olan Sacilər dövləti (889-942-ci illər) meydana çıxdı. 890-cı ildə sacilər nəslindən olan Məhəmməd Azərbaycanın cənub vilayətlərini idarə etmiş və sacilər dövlətinin əsasını qoymuşdu. Onun dövründə dövlətin torpağı geniş ərazini əhatə edirdi. Cənubi Azərbaycan və Ermənistan torpaqları onun hakimiyyəti altında olmuşdur. Lakin o, 900-901-ci illərdə baş verən cuma (taun) xəstəliyi nəticəsində ölmüş, yerinə oğlu Divdad keçmişdi. Divdadın hakimiyyəti isə uzun sürmədi. 901-ci illin avqustunda əmisi Yusif onu hakimiyyətdən salaraq yerinə özü keçdi. Yusifin 24 illik hakimiyyəti dövründə sacilər dövləti daha da möhkəmləndi və ərazisi isə xeyli genişləndi. Yusif yalnız Azərbaycanın Cənub torpaqlarını və Ermənistanı deyil, hətta 916-917-ci illərdə Qəzvin və Rey vilayətlərini də özünə tabe etdi. Ərdəbil şəhəri sacilərin mərkəz şəhəri oldu. Lakin sacilərin Ərdəbildən başqa Bərdə, Təbriz, Marağa, Urmu, Xoy Səlmas, Mərənd, Beyləqan və s. məşhur şəhərləri istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 942-ci ildə Mərzbanın başçılığı ilə olan yürüşdə Ərdəbil şəhəri alınır və onun divarları dağıdılır. Beləliklə X əsrin ortalarından Səlarilər sülaləsinin hakimiyyətləri Sacilərin ərazisinə yiyələnirlər. Həmin ildən yəni 942-ci ildən etibarən Sacilər sülaləsinin hakimiyyətini səlarilər əvəz etdilər. Dövlətin yaradıcısı Səlarilər tayfasından olan Mərzuban ibn Məhəmməd 942-ci ildə Azərbaycanı tutdu və paytaxtı yenə də Ərdəbil şəhəri olan Səlarilər dövləti (942-981) yarandı. Mərzubanın hakimiyyəti (942-957) dövründə,

xüsusilə də 50-ci illərin ortalarında ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində canlanma baş verdi. Sənətkarlıq, ticarət inkişaf etdi.

957-ci ildə Mərzubanan ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə xeyll davam edir. Ölkədə vəziyyət ağırlaşır. Lakin 961-ci ildən 981-ci ilə qədər salarilər dövlətinə rəhbərliyi Mərzubanın oğlu İbrahim edir. Lakin o, ölkədə baş verən narazılıqlar və çəkişmələrin qarşısını ala bilmədi və nəticədə dövlətinin təsərrüfat həyatı, sənətkarlıq və ticarət işləri xeyll zəiflədi. Hətta Salarilərə təbə olan bir sıra qonşu feodal başçıları ona vergi verməkdən imtina etdilər. Bütün bunlar dövlətin iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən zəifləməsilə nəticələndi. Həmin dövrdən yeni 981-ci ildən etibarən salarilər sülaləsinin hakimiyyəti rəvvadilərlə əvəz edildi. 980-1054-cü illər arasında hakimiyyəti öz əllərində saxlayan bu sülalə özünə Təbriz şəhərini paytaxt seçmişdi. O, dövrdə Təbriz, Ərdəbilə nisbətən daha tərəqqi etmiş, iqtisadi-siyasi və mədəni cəhətcə daha üstün mövqə tutmuşdur. Əhər hakimi Əbdülhica Rəvvadi vaxtilə Mərzubana təbə olan feodallardan biri idi. Əbdülhica salariləri özünə təbə etdikdən sonra 987-ci ildə 100 minlik qoşunla Ərməniyyəyə hücum edərək Dəbil şəhərini ələ keçirir və əhali üzərinə vergi qoyub, xərək alır. Əbdülhica Xoy və Urmu feodalları, Arrandan başqa, salarilərin əlində olan Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyətinə təbə edir. Artıq XI əsrin əvvəllərində Rəvvadilərin öz razılığı ilə köçəri türk tayfalarının böyük bir dəstəsi onların ərazisində yerləşdi. Rəvvad hökmdarı Vəhsudanın (1020-1059) dövründə isə Səlcuqların Azərbaycana hücumları başlayır.

Səlcuq sultanı Alp Arslanın dövründə (1063-1072) 1065-ci ildə Rəvvadilərin daxill müstəqilliyi tamamilə ləğv edildi və onlar səlcuqların hakimiyyəti altına keçdilər.

X əsrin sonlarında Azərbaycanda mövcud feodal dövlətlərindən biri də Şəddadilər dövləti olmuşdur. X əsrin

70-ci illərində Divində hökmranlıq edən şəddadilər Gəncəli salarilərdən olaraq öz dövlətlərini yaratmağa başladılar. Şəddadilər dövləti 47 il hakimiyyətdə olan Fəzlulun (985-1031-ci illər) dövründə xüsusilə inkişaf etmiş və möhkəmlənmişdi. Fəzlun 993-cü ildə bütün Arranı özünə tabe edir. O, Ermənistanın böyük bir hissəsini alaraq həmin vilayətlərdən 300 min dirhəm vergi aldı. Fəzlun 1030-cü ildə Xəzərlərin paytaxtını dağıtdı və onların Azərbaycana olan vaxtaşırı hücumlarına birdəfəlik son qoyuldu.

Eranın IX-XII əsrlərində Azərbaycanın dəfələrlə hücumlara məruz qalması və ölkənin bir sıra müstəqil və yarım-müstəqil feodal dövlətlərinə parçalanması məhsuldar qüvvələrin inkişafına mənfi təsir göstərsə də bunlar ölkədə əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq və ticarət əlaqələrinin inkişafının qarşısını ala bilmədi. Kənd təsərrüfatı yenə də iqtisadiyyatda əsas yer tuturdu. Süni suvarmaya əsaslanan kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün IX-XII əsrlərdə dağıdılmış kanallar və arxların bərpası ilə yanaşı yeniləri də çəkildi. Kənd təsərrüfatının ən inkişaf etmiş sahələrindən biri meyvəçilik idi. Azərbaycanda yetişdirilən və qurudulan meyvələrə dünya bazarında böyük tələbat var idi. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə Azərbaycan dünyada ipəkçiliyin əsas vətənlərindən biri idi. Qeyd olunan dövrdə maldarlıq, arıçılıq, balıqçılıq da inkişaf etmişdi.

Bu dövrdə ölkədə ictimai münasibətlər sahəsində də inkişaf nəzərə çarpırdı. IX-X əsrlərdə Azərbaycanda iri feodallar və onların vassaları ən yaxşı torpaq sahələrini öz əllərinə keçirmişdilər. Onların torpaqlarında şəxsi torpaqdan məhrum olan əməkçi kəndlilərin kütlələri sakit olur və ağır şərtlərlə onlar üçün işləyirdilər. Bu dövrdə divan, iqta və vəqf torpaq mülkiyyət formaları yenə də qalmaqda idi. Feodal istismar forması iqta və vəqf torpaqlarında daha güclü idi. Iqta və vəqf torpaqlarında işləyən kəndlilər

tamamilə hüquqsuz idilər. Ağır vergilər, daxili feodal müharibələri kəndlilərin vəziyyətini dözülməz etmişdi.

IX-XII əsrlərdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı ilə bağlı şəhərlərdə inkişaf edirdi. Ən böyük şəhərlərdən Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Səlməs, Xoy, Naxçıvan, Bərdə, Gəncə Beyləqan, Şəki, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd və digərlərini göstərmək olar.

§3 XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan ərazisində feodal dövlətləri və onların təsərrüfat həyatı

XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində olan feodal dövlətlərinin apardığı ara müharibələri ölkənin iqtisadi və siyasi həyatına ciddi mənfi təsir göstərmişdir. XIII əsrdə Azərbaycana monqolların vaxtaşırı hücumları ölkənin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Orta Asiyanı ələ keçirən monqollar Sabutay və Cəbənin başçılığı ilə İrana, oradan da Azərbaycana soxuldular. Azərbaycanda Təbriz, Beyləqan, Şamaxı şəhərlərində ciddi müqavimətə baxmayaraq onlar bir sıra şəhər və kəndləri talayaraq Dərbənd keçidi vasitəsi ilə şimala doğru getdilər. Monqolların ardınca 1225-ci ildə monqollar tərəfindən məğlub edilmiş Xarəzm şahı Məhəmməd oğlu Cəlaləddin Azərbaycana soxuldu. Cəlaləddinin xalqı amansızlıqla soyması ona qarşı narazılığa səbəb oldu və 1231-ci ildə Gəncədə ona qarşı böyük üsyan baş verdi. Üsyan yatırılsa da Azərbaycana soxulan yeri monqol ordularının təzyiqinə dözməyərək, Cəlaləddin buranı tərk etdi. 1239-cu ildə Dərbəndi tutmaqla monqollar Azərbaycanın bütün ərazisində öz hakimiyyətlərini qurdular. 1258-ci ildə isə Bağdadı tutan Hülaki xan xilafətin 500 illik hökmranlığına son qoydu.

Hülaki xanın yaratdığı dövlətə Azərbaycandan başqa Ərəb İraqı, İran İraqı, German, Gürcüstan, Kiçik Asiya, Ermənistan, Gürcüstan, Fars, Xuzustan, Xorasan və başqa rayonlar daxil idi. Hülaki dövlətinin hökmdarları elxan rübtəsini daşıyırdı. Bu dövlətin mərkəzi əvvəl Marağa, sonra Təbriz olmuşdur. 1335-ci ildə Elxani hökmdarı Əbu Səidin ölümü ilə Elxanilər dövləti faktiki olaraq dağılır.

Elxanilər dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənub torpaqlarında hakimiyyət əvvəlcə çobanilər, sonra isə cəlairlər sülaləsinin əlinə keçir. 1345-ci ildə ölkənin cənubunda çobanilər sülaləsinin hakimiyyəti başlanır. çobanilər dövründə xarici basqınlar və ara müharibələri, bu sülalənin yürütdüyü siyasət ölkənin vəziyyətini bir daha ağırlaşdırır. 1356-cı ildə Azərbaycana hücum edən Qızıl orda xanı Canıbəy Təbrizi tutur, çobanilərin hakimi Məlik Əşrəfin qoşunlarını məğlub edib özünü isə əsir alaraq, edam edir. Beləliklə çobanilər hakimiyyətinə son qoyulur.

1356-cı ildə Azərbaycanın cənub torpaqlarında hakimiyyət monqol nəslindən olan cəlairlər sülaləsinin əlinə keçir. Lakin onların hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan torpağında dinclik olmamışdır.

Azərbaycanın şimal torpaqlarında isə vəziyyət başqa cür idi. Əgər cənubda hakimiyyət köçəri monqol sülalələrinin əlində idisə, şimalda hakimiyyət oturaq yerli sülalənin əlində idi.

Elxanilər dövləti dağıldıqdan sonra Azərbaycanın şimal torpaqlarını Şirvanda hakim olan kəsranilər öz hakimiyyətləri altında birləşdirməyə cəhd etdilər. Lakin bu mübarizə çox zəif gedirdi. Əhalinin vəziyyətinin son dərəcə ağırlaşması nəticəsində Şirvanda 1382-ci ildə baş vermiş üsyan kəsranilər sülaləsinə son qoydu. Hakimiyyət dərbəndlilər sülaləsinin nümayəndəsi I İbrahimin əlinə keçdi. Görkəmli dövlət xadimi və diplomat olan I İbrahim Şirvani

yadelli işğalçılardan qorumaq üçün aktiv siyasət yürütməyə başladı.

XIV əsrin sonlarında Azərbaycana işğalçıların hücumları güclənir. Şimaldan Qızıl Orda, cənubi-şərqdən isə Teymurun hücumu gözlənilirdi. 1385-ci ildə Teymurun qoşunları Azərbaycana daxil olub, Sultaniyyə yaxınlığında cəlairlərin qoşunlarını məğlub etsə də, Orta Asiyada baş vermiş üsyan onu geri qayıtmağa məcbur etdi. 1386-cı ildə Qızıl Orda xanı toxtamış Dərbənddən keçib Təbrizə qədər irəlilədi. Lakin o Azərbaycanda möhkəmlənə bilməyib geri qayıtdı. Həmin ili Azərbaycana yenidən hücum edən Teymur Azərbaycanda, xüsusilə Əlincə qalasında ciddi müqavimətə rast gəldi. Əlincə qalasının mühasirəsi fasilələrlə 14 il çəkdi.

Teymur qüvvələrinə qarşı dura bilməyəcəyini gören Şirvan hökmdarı I İbrahim bununla dostluq əlaqəsi yaratdı və şimaldan Şirvanı hədələyən Qızıl Orda xanı Toxtamışa qarşı qüvvətli bir müttəfiq əldə etdi. Lakin Teymurun qılinc gücünə yaratdığı impenya uzun müddət yaşaya bilmədi. Onun ölümündən sonra yaratdığı dövlət oğlanları arasında bölüşdürüldü. Əlverişli şəraitdən istifadə edən I İbrahim Azərbaycan torpaqlarını Şirvan ətrafında birləşdirməyə cəhd etdi. 1406-cı ildə o, Təbrizi tutsa da, cəlairli Sultan Əhməd və qaraqoyunlu Qara Yusif tərəfindən məğlub edilib, geri çəkilməyə məcbur oldu.

XV əsrdə Azərbaycanın cənub torpaqlarında Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülaləsi hakimiyyəti ələ keçirir. Bu tayfalar XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində köçəri həyat keçirirdilər. Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi Bayram Xoca olmuşdur. Onun oğlanlarından biri olan Qara Məhəmməd mərkəzi Van olan Qaraqoyunlu feodal dövlətini yaratdı. Onun varisi Qara Yusifin dövründə bu feodal dövləti daha da gücləndi. 1408-ci ildə Miranşahın, 1410-cu ildə isə Cəlairli Sultan Əhmədin qoşunlarını məğlub edən Qara Yusif

Azərbaycanın Kür çayına qədər olan cənub hissəsini, ərəb İraqını, Kürdüstanı və Ermənistanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Bu dövlətin mərkəzi Təbriz olub, 1468-ci ilə qədər mövcud olmuşdur.

Qaraqoyunlu dövləti ilə yanaşı ölkənin qərb sərhədlərində Ağqoyunlu sülaləsi diqqəti cəlb edir və XIII əsrin axırlarında Ağqoyunlu dövləti yüksəlməyə başlayır. Bu sülalənin əsasını Pəhləvan bəy qoymuşdur. Onun sələfləri dövründə bu sülalənin nüfuzu artmış və ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır.

1467-ci ildə Uzun Həsən Qaraqoyunlu qoşunlarını Muş düzündə ağır məğlubiyyətə uğrattı. Bundan sonra Qaraqoyunlu dövləti bir daha özünü düzəldə bilmədi. Uzun Həsən Qaraqoyunlu qüvvələrini sıxışdıraraq Azərbaycanın Cənub torpaqlarını tutur. 1468-ci ildə Qaraqoyunluların hakimiyyəti yıxılır və Mərkəzi Təbriz olan Ağqoyunlu dövləti yüksəlir. Ağqoyunlu dövləti 1502-ci ilə qədər mövcud olmuş və ölkənin həyatında mühüm rol oynamışdır. Ağqoyunlu dövlətinin yeritdiyi daxili və xarici siyasət nəticəsində ölkədə dünyanın bir sıra ölkələri ilə əlaqələr yaranır.

XIII –XV əsrlərdə Azərbaycana xarici düşmənlərin basqınları və feodal ara müharibələri ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi. Monqol istilası zamanı Azərbaycan öz əhalisinin çox hissəsini itirmiş, bir sıra abad şəhər və kəndlər dağıdılıb talan edilmişdir. Əkin sahələri monqol köçərilərinin otlaq sahəsinə çevrilmiş, gözəl bağlar qırılmışdır.

Köçərilərin Azərbaycana hücumu ilə əlaqədar olaraq feodal mülkiyyəti öz xarakterini dəyişirdi. Monqolların yeritdiyi torpaq siyasəti nəticəsində oturaq əkinçilik təsərrüfatını yarımköçəri maldarlıq təsərrüfatı getdikcə sıxışdırırdı. Bu iki təsərrüfat sistemi arasında daim mübarizə gedir. Monqol əyanları yerli feodallara məxsus torpaqları

tutur, özlərini məhv edir, bəzilərini isə öz vassallarına çevirib vergi və hərbi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə məcbur edirdilər. Yerli feodalların köçəri monqol əyanlarından asılılığı Hülaki xanın dövründə daha da gücləndi. Monqollar əkin sahələrinin çox hissəsini qışlaq və yaylaqlara çevirmişdilər. Nəticədə yarımköçəri maldarlıq təsərrüfatına nisbətən mütərəqqi olan oturaq əkinçilik təsərrüfatına böyük zərbə vurulmuşdu.

XIII –XV əsrlərdə Azərbaycanda incu, divan, iqta, soyurqal, vəqf, mülk torpaq mülkiyyət formaları mövcud olmuşdur.

Azərbaycanda monqol ağalığı dövründə torpaq mülkiyyət formalarından biri incu institutu geniş yayılmışdır. Hökmdarın alləsi və onun qohumlarına aid olan torpaqlar incu adlanırdı. Incu yerli feodalların, vəqf torpaqlarının və məğlub olmuş hökmdarların torpaqları hesabına yaradılmışdır. Incu torpaqlarına mülk olan elxanlılar həmin ərazidən vergi toplamağı icarəyə verirdilər. İcarədarlar kənd və şəhərlərin abadlığına fikir vermir, yalnız çoxlu gəlir götürməklə maraqlanırdılar. Ona görə də, incu torpaqlarından kəndlilərin kütləvi şəkildə qaçması başlanır. Qazan xanın 1303-cü ildə keçirdiyi islahatdan sonra incu öz əvvəlki şəklini dəyişir. Incu torpaqlarının çox hissəsi iqtaya çevrilir, müəyyən hissəsi isə vəqfə və ayrı-ayrı adamlara paylanır.

Dövlətə məxsus olan torpaqlar divan torpağı adlanıb, oradan əldə edilən gəlir xəzinəyə daxil olur və dövlət işlərinə xərclənirdi. Dövlət torpaqları aztorpaqlı və ya torpağı olmayan kəndlilərə icarəyə verilirdi.

Dövlət torpaqları ilə yanaşı iqta instituta geniş yayılmışdır. Iqta institutu Azərbaycanda hələ əvvəllərdən mövcud olmuşdur. Lakin monqolların hökmranlığı dövründə iqta daha geniş yayılmışdır. Qazan xanın islahatı nəticəsində dövlət və incu torpaqlarının bir hissəsi iqtaya

çevrilir və iqta sahiblərinin hüquqları xeyli genişləndirilir. İqta verilmiş şəxsə barat verilir və orada verilmiş torpağın becərmə şərtləri göstərilirdi. Monqolların basqınından sonra sahibsiz qalmış torpaqlar və kəndilər də iqta şəklində paylanırdı. Marağa, Bərdə, Gəncə və Ərdəbildə belə torpaqlar daha çox idi.

Elxanilər və Qızıl Orda qoşunlarının döyüş meydanına çevrilmiş Dərbənd və Şirvanda da sahibsiz torpaqlar az deyildi. Səlnaməçi Rəşadəddin göstərir ki, ölkədə olan torpaqların cəmi $\frac{1}{10}$ hissəsi becərilir, qalanları isə boş qalırdı.

Boş qalmış torpaqların becərilməsi üçün bir sıra güzəştlər edilirdi. Birinci il həmin şəxc vergidəri azad edilir, ikinci il isə verginin müəyyən hissəsini verirdi. Torpağın məhsuldarlığı və keyfiyyətindən asılı olaraq verilən vergilərin miqdan müxtəlif qaydada müəyyən edilirdi.

XIV əsrin sonlarında feodal torpaq mülkiyyətinin iqta formasının yerini soyurqal adlanan yeni torpaq mülkiyyət forması tutur. Soyurqal, dövlət başçısının əyanlarına verdiyi torpaq «bəxşişləri» mənasında işlədilir. İqta kimi soyurqal da irsi olaraq verilir və nəsildən-nəsilə keçirdi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları soyurqaldarı daha çox istifadə etmişdilər. Soyurqal almış şəxslər dövlətin inzibati və hərbi işlərində çalışırdılar. Soyurqal sahibinə böyük imtiyazlar verildirdi. O, həmin ərazidə irzibati, məhkəmə işlərini, vergilərin toplanmasını öz əlində cəmləşdirirdi. XV əsrdə elə soyurqal sahibi olmuşdur ki, onların malikanəsinə dövlət məmurları ayaq basmağa belə cürət etmirdilər.

Köçəri feodallar oturaq təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlarını bir hissəsini ələ keçirsələr də torpağın əsas hissəsi yerli, oturaq feodalların – din xadimlərinin, iri və xirda mülkədarların əlində idi. Mülk adlanan bu torpaq sahələri irsən nəsildən-nəslə keçirdi. Mülkədar onun tam

sahibi olub, onu satmaq, bağışlamaq hüququna malik idi. XIII –XV əsrlərdə mülk torpaqları daha çox elxanilərin, çobanilərin, cəlairlərin, qaraqoyunluların və ağqoyunluların mərkəzi dövlət aparatında çalışan yüksək rütbəli feodal əyanların əlində toplanmışdı. Qazan xanın dövründə incu və divan torpaqlarının hesabına mülklərin miqdarı daha da artmışdır. Yerli oturaq feodallar arasında sahib-divanın mülkləri çoxluq təşkil edirdisə, köçəri feodallar arasında vllayətlərə başçılıq edən əmirlərin mülkləri çoxluq təşkil edirdi.

XIII–XV əsrlərdə mövcud olan torpaq mülkiyyət formalarından biri vəqf torpaqları olmuşdur. Monqolların hücumu zamanı vəqf torpaqları xeyli azalmış və onların çox hissəsi monqol əyanlarının əlinə keçmişdir. Vəqf torpaqlarının köçəri feodallar tərəfindəri tutulması onların islam dinini qəbul edənə qədər (1295) daha geniş xarakter almışdır. Qazan xanın dövründə vəqf torpaqlarına münasibət dəyişmişdir. İslam dinindən öz mənafeələrinə uyğun şəkildə istifadə edən monqol hökmdarları vəqf torpaqlarının tutulmasının qarşısını almağa başladılar. Vəqf torpaqlarının ərazisi yehidən genişlənməyə başladı. Divan və incu torpaqlarının bir hissəsi vəqf torpaqlarına çevrildi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə göstərdiyimiz torpaq sahələrindən başqa camaat torpağı hesab olunan torpaq mülkiyyət forması da var idi. Həmin torpaqlar kənd camaatının əlində olan torpaq, örüş, meşə sahələri, meyvə ağacları və sairədən ibarət idi.

XIII –XV əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi kəndlilərin feodallardan asılılığını daha da gücləndirir. Monqol zülmü Azərbaycan xalqına fəlakət və müsibətlər gətirmişdir. K.Marks yazmışdır: «Bu əsarət nəinki əzirdi, hətta onun qurbanı olmuş xalqın ruhunu təhqir və puç edirdi». Monqol əsarəti kəndli kütləsinin vəziyyətli daha ağırlaşdırdı. Kəndlilər həm

monqol feodallarının, həm də yerli feodalların iki qat istismarına məruz qalırdılar.

Hülakulər dövründə kəndlilərin feodallardan asılılığı güclənir. Ağır istismara məruz qalan kəndlilər kütləvi surətdə feodal malikanələrindən qaçmağa başlayırlar. Bunun qarşısını almaq üçün Qazan xan 1303-cü ildə kəndlilərin torpağa təhkim edilməsi haqqında yarlıq (fərman) verdi. Orada göstərilirdi ki, kəndli otuz il müddətində məxsus olduğu mülkədarın yanından qaça bilməz. Qaçan kəndlilər zorla yenə əvvəlki yerlərinə qaytarılmalı idi. Qaçmış kəndlini heç bir şəxs qəbul edə bilməzdi. Bu fərman Azərbaycanda birinci dəfə olaraq kəndliləri torpağa təhkim etdi. Kəndlilərin bir yerdən başqa yerə getməsi qanun əsasında qadağan olundu.

1303-cü il fərmanına görə kəndlidən yalnız müəyyən olunmuş vaxtıarda vergilər alına bilərdi və onların miqdarı dəqiq müəyyən olunmuşdu. Eyni zamanda kəndlini var-yoxdan çıxaran iltizam sistemi ləğv olundu və vergi yığılmasının icarəyə verilməsi qadağan olundu. Qazan xan ölçü, çəki və pul islahatı da keçirdi.

Qazan xanın islahatından sonra hakim siniflərin, o cümlədən yerli feodalların vəziyyəti möhkəmləndi, dövlət xəzinəsinin gəliri xeyli artdı. İslahat nəticəsində kənd təsərrüfatında bir qədər canlanma oldu. Nəticədə dövlət xəzinəsinə verilən vergilərin miqdarı xeyli artdı. Əgər əvvəllər elxanilər əhalidən ildə 1700 түмән toplayırdırlarsa, indi verginin məbiəgi artıb 2100 түмәнə çatmışdır.

XIII –XV əsrlərdə Azərbaycanın kənd və şəhər əhalişi çoxlu vergi verir, bir sıra mükəlifliyətlər yerinə yetirirdilər. Monqollar vergi sistemini nizama salmaq üçün 1254-cü ildə Münkə xanın əmri ilə Azərbaycanda 10 yaşdan 60 yaşa qədər bütün kişiləri siyahıya aldılar. Monqollar əhalidən 40 cür vergi və müxtəlif rüsumlar toplayırdılar. XV əsrə aid mənbələrdə əhalidən alınan 31

vergi növü haqqında danışılır. Vergilər məhsul və puila ödənilirdi.

Torpaq vergisi xərəc adlanır və məhsulla ödənilirdi. Xərəcənin miqdarı torpağın məhsuldarlığı və keyfiyyətlə müəyyənləşdirilirdi. Xərəc 1 əsas və 2 əlavə adlanan iki hissədən ibarət idi. Xərəc məhsulun 60-70 faizini təşkil edirdi.

Monqollar dövründə can vergisi qonçur adlanırdı. Köçəri əhali mal-qarasının 1%-ni, oturaq əhali isə adambaşına 1-7 dinar pul verməli idi.

Monqol qoşunlarının saxlanması üçün xüsusi vergi – tağar toplanılırdı. Bu verginin miqdarı dürüst müəyyən edilirdi. Təqribən hər adam 40 kq buğda, 20 litr şərab və müəyyən qədər pul verməli idi. Köçərilir isə mal-qarasının iyirmidə birini tağar verirdi.

Ən ağır rüsumlardan biri tərhi idi. Hökmdarlar bazarda olan şeyləri bazar qiymətindən aşağı alır, öz mallarını isə bazar qiymətindən yuxarı satırdılar. Tacir və sənətkarlar tamğa adlı vergi verməli idilər. 1340-cı il məlumatına görə yalnız Təbriz şəhərində toplanan tamğa vergisinin miqdarı 1 milyon 150 min dinara çatmışdı. Bunlarla yanaşı kənd və şəhər əhalisindən bir sıra başqa vergi və rüsumlar alınır.

Ümumiyyətlə elxanilərin topladığı vergi zəhmətkeş kütlələrin gəlirinin $\frac{3}{4}$ hissəsini təşkil edirdi.

Hülakulər dövründə vergiləri toplamaqla ayrıca bir idarə-divan məşğul olurdu. Vergi dövlət darğalan vasitəsilə, yaxud icarəyə vermək (müqatə) yolu ilə toplanılırdı. İcarədarlar vergiləri toplarkən bu hüquqdan sui-istifadə edir, daha çox gəlir əldə etməyə cəhd edirdilər.

Zəhmətkeş kütlə bir sıra vergi və rüsumları ödəməklə, yanaşı başqa mükəlləfiyyətlər də yerinə yetirilməli idilər. Hülakulər dövründə ən ağır mükəlləfiyyət

işləyib ödəmə (biyar) idi. Biyar XV əsrdə də Azərbaycanda əsas mükəlləfiyyət olaraq qalırdı. Kəndlilər məcburi olaraq yollar çəkməli, saraylar tikməli, körpü salmalı, ağanın torpağını becərməli və mal-qaranı saxlamalı idi.

XIII əsrdə Azərbaycanda feodal zülmünə əlavə edilmiş monqol əsarəti xalq kütlələrinin vəziyyətini kəskin surətdə ağırlaşdırdı. XIII əsrin 60-cı illərində monqol əsarətinə qarşı Azərbaycanda üsyan qalxdı. Üsyan Qarabağ, Şirvan və Təbrizi бүрүdü. Lakin monqollar bu üsyanı amansızlıqla yatırdılar. Azərbaycanda kəndli üsyanları XV əsrdə daha geniş vüsət aldı. 1484-cü illin yazında Maku şəhərinin cənub qərbində yerləşən Sofi kəndində başlanmış üsyan tez bir zamanda ətraf kəndləri бүрүdü. Bu üsyandan Qaraqoyunlu Əhməd öz hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün istifadə etməyə cəhd etdi. Lakin üsyan səfəvilər tərəfindən yatırıldı. XV əsrin sonunda Təbrizdə, Talışda, Şirvanda və Astarabadda kəndli üsyanları baş verdi. Lakin kortəbii, plansız olan bu üsyanlar hakim siniflər tərəfindən amansızlıqla yatırıldı.

Monqol əsarəti Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafını xeyli ləngitdi. Bir çox şəhərlər və kəndlər dağıdıldı, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarət tənəzzül etdi. Yalnız XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində ölkənin iqtisadiyyatında müəyyən canlanma başladı.

Hələ qədim zamanlardan özünün faydalı qazıntıları ilə məşhur olan Azərbaycanda XIII-XV əsrlərdə qızıl, gümüş, mis, neft, qalay və s. kimi faydalı qazıntıların çıxarılmasına diqqət daha artırılır. Naxçıvanda mis, Gəncədə dəmir, Təbrizin cənubunda Urmiya gölü ətrafında mərmər mədənləri var idi. Bu dövrdə Azərbaycanda çıxarılan faydalı qazıntılar içərisində neft mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Təsərrüfat və məişətin müxtəlif sahələrində, hərbi sahədə

işlənən neft ölkənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı dünyanın bir çox ölkələrinə ixrac edilirdi.

XIII –XV əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin çox hissəsi kəndlərdə yaşayıb, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Monqolların və Teymurun basqınları zamanı əkin sahələrinin və bağların çox hissəsinin məhv edilməsinə baxmayaraq Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı dayanmadı. Əkin sahəsinin böyük hissəsini dənli bitkilər tuturdu. Dənli bitkilərin becərilməsində buğda və arpa üstünlük təşkil edirdi. Bu dövrdə torpağın şumlanmasına diqqət artırılır. Əsas şumlama aləti kimi yenə də xış və kotandan istifadə olunurdu. Əkinçilikdə əsas qoşqu heyvanı öküz, camış və at olmuşdur. Bir boyun öküz qoşulmuş cütlə mövsüm ərzində torpaqdan asılı olaraq 6-12 hektar sahə şumlanırdı. Dənli bitkilərlə yanaşı Azərbaycanda pambıq və çəltik becərilməsinə də diqqət verilmişdir.

Monqol istilası zamanı çoxlu meyvə bağları qırılıb məhv edilmiş, nəticədə meyvə bağlarının sahəsi xeyli azalmışdır. XIV əsrin əvvəllərindən başlayaraq təsərrüfatın başqa sahələri ilə yanaşı bağçılıq və üzümçülükdə də gözə çarpacaq dərəcədə irəliləyiş oldu. Bərdə, Naxçıvan və Təbrizdə bağçılıq daha çox inkişaf etmişdir. Meyvələrdən müxtəlif məhsullar hazırlanırdı. Meyvə qurusunun bir hissəsi xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Azərbaycanda üzümdən keyfiyyətli şərab, şirə, doşab, abqora hazırlanırdı. Şirvanda və Qarabağda qarpız və yemiş bostanları bir neçə min hektara çatırdı.

XIV-XV əsrlərdə ipəkçilik daha sürətlə inkişaf edirdi. Azərbaycanda ipəkqurdunun bəslədilməsi üçün çoxlu tut bağları var idi. Azərbaycanda istehsal olunan ipək beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir, Şirvan ipəyi Avropanın bir sıra ölkələrinə ixrac edilirdi.

Dərbənd və Şirvanda zəfəran yetişdirilirdi. Şərq ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da əkinçilik süni

suvarmaya əsaslanmışdır. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda əkin sahələri əsasən çay və kəhriz suları ilə suvarılmışdır. Azərbaycanın düzənlik zonasında xüsusilə Muğan və Mil düzlərində hələ qədim zamanlardan sıx suvarma şəbəkəsi olmuşdur. Monqol basqını zamanı kanalları çox hissəsi dağıdılmışdır. Bu kanalların bir hissəsi monqol hücumundan sonra bərpa edilsə də əvvəlki rolu oynaya bilməmişdir. Orta əsrlərdə kəhrizlər sistemi daha da inkişaf etmişdir. Yalnız Təbrizdə 900 kəhriz olduğu göstərilir.

Azərbaycanın qış və yay otlaqları, burada maldarlığın inkişafına geniş şərait yaratmışdır. Ölkənin düzənlik ərazisi monqolların mal-qara sürüsünün, at ilxılarının otlağına çevrilmişdir. Monqol və yerli feodalların əlində çoxlu mal-qara vardır. Elə feodallar vardır ki, onların mal-qarasının sayı 10 minə çatırdı.

çay və dəniz sahilində yaşayan əhəlinin təsərrüfatında balıqçılıq müəyyən yer tutmuşdur. Araz və Kür çayları, Xəzər dənizində çoxlu balıq növləri vardır.

Şəhər əhalisinin əsas məşğuliyyəti sənətkarlıq olmuşdur. Monqol əsarəti Azərbaycanda sənətkarlığa də ciddi zərbə vurmuşdur. Yalnız XIV əsrin əvvəllərindən şəhərlərdə sənətkarlıq canlanmağa başlayır. Sənətkarlar sənət emalatxanalarında çalışırdılar. Dövlət və xüsusi emalatxanalar «karxana» adlanırdı. Eyni ixtisasdan olan sənətkarlar xüsusi məhəllələrdə yaşayırdılar. Şəhərlərdə silah qayıranlar, dabbaqçılar, toxucular, ayaqqabı tikənlər, xarratlar, dəmirçilər və s. məhəllələr vardır. Sənətkarlar sezlərdə birləşmişdilər və sezlərə usta başçılıq edirdi. Orada usta köməkçisi və usta şagirdi çalışırdı. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda dulusçuluq, zərgərlik, ağac emali, toxuculuq kimi sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdir. Azərbaycanda istehsal edilən müxtəlif çeşidli ipək parçalar Avropanın bir sıra ölkələrində şöhrət tapmışdır.

Monqolların hücumu nəticəsində Azərbaycanın bir çox şəhərləri dağıdılmış məhv edilmişdir. Bir sıra şəhərlər monqol basqınından sonra özünü düzəldə bilməmiş tarixi xəritələrdən silinmişdir. Bərdə, Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı və başqa şəhərlər monqol hücumundan daha çox ziyan çəkmişdilər. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində ölkənin təsərrüfat həyatının dirçəlməsi ilə yanaşı şəhərlər də dirçəlməyə başlayır. Hülakulərin mərkəzi olan Təbriz inkişaf edirdi. XV əsrdə isə qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin mərkəzi olan bu şəhər daha da böyüyür. XIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycana gəlmiş venesiyalı tacir Marko Polo yazırdı: «Təbriz böyük şəhərdir..., orada başqa böyük və kiçik şəhərlərdə çoxdur, lakin Təbriz ən gözəl şəhərdir... Təbrizdə camaat ticarət və sənətkarlıqla məşğul olur; burada çox qiymətli, zərli ipək parçalar toxunur. Təbriz yaxşı yerdədir; buraya Hindistandan, Bağdaddan, Mosuldan və bir çox başqa yerlərdən mallar gətirilir; xarici maliar dalınca latın tacirləri də buraya gəlirlər. Burada daş-qaş boldur. Buraya gələn tacirlər çox böyük mənfəət götürürlər. Elxanilər zamanında Təbrizin ərazisi 5-6 dəfə böyümüşdür.

XV əsrdə Təbriz daha da inkişaf edir, ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayır. Təbriz şərqin ən iri şəhərləri ilə yanaşı durur. Təbrizdə müxtəlif çeşidli parçalar, ayaqqabı, silah və bəzək şeyləri hazırlanan emalatxanalar vardır. Burada istehsal olunan «Dəraiyl-Kəssab» adlı 4 rəngli ipək parça XV əsrdə Azərbaycan sənətkarlığının mühüm nailiyyəti idi.

1404-cü ildə Təbrizdə anadan olmuş avropalı səyyah Amvrosi Kontarin yazmışdır: «Təbrizin ərazisi geniş, əhalisi azdır. Burada hər cür ərzaq malları vardır. Ərzaq mallarının qiyməti bahadır. Şəhərdə bir neçə bazar vardır. Buraya çoxlu miqdarda ipək gətirilir. Sonralar həmin ipək

karvan vasitəsilə Hələb şəhərinə göndərilir. Bu dövrdə Təbrizin 300 min əhalisi olmuşdur.

Şirvan ərazisində Şamaxı və Bakı şəhərləri inkişaf edir. Şamaxı Şirvanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Buradan xarici ölkələrə çoxlu ipək ixrac edildirdi. Şamaxı bazarında bir çox ölkələrin tacirlərinə rast gəlmək olardı.

Xəzər dənizi sahilində əsas ticarət mərkəzi Bakı şəhəri hesab edilirdi. Marko Polo yazır ki, Bakıda «..... xeyli miqdarda yağ mənbəyi vardır, yüzə qədər gəmi birdəfəlik bu yağ ilə yüklənə bilər. Bu yağ yemək üçün yaramır, yandırılır və ya qotur dəvələrə sürülür. Uzaq yerlərdən bu yağ üçün gəlirlər və bu yağ bütün ölkələrdə yandırılır». XV əsrdə Bakının ticarət əhəmiyyəti artır. Burada tikilmiş Şirvanşahlar sarayı dövrünün ən möhtəşəm sənətkarlıq abidələrindən biri idi. Bakıda olmuş rus səyyahı Afanasi Nikitin burada ildə 4 min puda qədər neft istehsal edildiyini göstərir.

Şamaxı, Təbriz, Bakı ilə yanaşı ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında Naxçıvan, Gəncə, Ərdəbil, Sultaniyyə şəhərləri də mühüm rol oynamışdır. Gəncə ipək parça istehsalına, Naxçıvan isə ağac, taxta məhsullarına görə şöhrət qazanmışdır. Hindistan ticarət yolu üzərində yerləşən Sultaniyyə şəhərinin 12 qala qapısı vardır, hər ilin iyun, iyul, avqust aylarında buraya çoxlu dəvə karvanları gəlir. XV əsrin ikinci yarısında Sultaniyyə öz ticarət əhəmiyyətini itirir və şəhərin vəziyyəti düşkünləşir.

Kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın inkişafı, şəhərlərin və şəhər əhalisinin artması Azərbaycanda ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaradır. Lakin natural təsərrüfatın hökmranlığı şəraitində ticarət əlaqələri məhdud idi. çoxlu gömrük haqqı və başqa amillər ticarətin genişlənməsinə mane olurdu. Əsas ticarət mərkəzi şəhərlər idi. Şəhərin mərkəzində bazar yerləşirdi. Bazarda əsasən

sənətkarlıq məhsulları – metal alətlər, parça, ayaqqabı və s. kənd təsərrüfatı məhsulları – un, ət, tərəvəz və s. satılırdı.

Şərqdən qərbə, cənubdan şimala keçən ticarət yollarının qovşağında yerləşən Azərbaycandan mühüm ticarət yolları keçirdi. Hələ qədim zamanlardan «İpək yolu» adlanan çin, Orta Asiya ölkələri ilə Azərbaycandan qərbdə olan ölkələri birləşdirən mühüm ticarət yolu Azərbaycandan keçirdi. Sultaniyyədən Təbrizə, oradan şimala Dərbəndə və qərbə Kiçik Asiyaya doğru uzanan yol əsas tranzit yol hesab edilirdi.

XIII-XIV əsrlərdə qərblə şərq arasındakı ticarətdə Venesiya və Genuya tacirləri böyük rol oynamışdılar. Onlar Azərbaycana tez-tez gəlir və buradan ipək parça, ədviyyat və s. aparırdılar. Buraya isə xəz, kətan, mahud, qalay gətirirdilər. XV əsrdə Azərbaycanla Avropa ölkələri arasında ticarət əlaqələri daha da genişlənir.

XV əsrdə Azərbaycan - rus ticarətinin inkişafı üçün ən böyük əhəmiyyətə malik olan yol Volqa-Xəzər ticarət yolu idi. Bu yol o zaman Böyük Volqa yolu adlanırdı. Rus tacirləri Şirvan və Azərbaycanın başqa vilayətləri ilə ticarət əlaqələrini möhkəmləndirirdi.

Ümumi iqtisadi inkişaf və daxili ticarətin genişlənməsi Azərbaycanda metal pul kəsilməsinə diqqəti daha artırır. Hələki dövlətinin başqa əyalətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da mis, gümüş, qızıl pul işlədilir. Tədavüldə əsas rol qızıl dinar və gümüş dirhəm oynayır. Elxani xan Keyxatun (1291-1295) çində olduğu kimi dövlətin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün kağız pul kəsdirirdi. Lakin bu baş tutmadı və kağız pullar tezliklə yığışdı. XV əsrdə əsas zərbcxana Təbrizdə olmuşdur. Bununla yanaşı Şamaxı, Ərdəbil, Xoy, Dərbənddə sikkə kəsilirdi.

III FƏSİL

XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı

§1 XVI əsrdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı kənd təsərrüfatı.

Aqrar münasibətlər

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin yaranması Azərbaycanın tarixində çox mühüm ictimai-iqtisadi hadisə idi. Ölkənin şimal və cənub vilayətlərinin qüvvətli mərkəzi hakimiyyətə malik bir dövlətin daxilində birləşməsi, Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafına, sənətkarlıq istehsalı və ticarətin artmasına əlverişli şərait yaratdı.

XV əsrin birinci yarısında Azərbaycanda kənd təsərrüfatı nisbətən yüksəliş dövrü keçirdiyi halda, həmin əsrin sonlarında ölkənin Ağqoyunlu dövlətinin ərazisinə daxil olan cənub əyalətlərində kənd təsərrüfatı, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və feodal ara müharibələrinin artması nəticəsində tənəzzül və böhrana uğramışdı. Azərbaycanın Kürdən Şimala olan Şirvanşahlar dövlətində kənd təsərrüfatının vəziyyəti nisbətən sabit idi.

İqtisadi həyatı nizama salmaq və dövlət xəzinəsinin mədaxilini artırmaq üçün Səfəvilər ilk zamanlarda hətta kəndlilərin vəziyyətini müəyyən dərəcədə yüngülləşdirmək məcburiyyətində qaldılar.

I Şah İsmayılın dövründə Qızılbaş əyanlarının separatizminə qarşı mübarizədə mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsi və feodal pərakəndəliyinin aradan qalxması iqtisadiyyatın inkişafına təkan verdi.

Keçmişdə olduğu kimi, XVI əsrdə də Azərbaycanda əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik idi. Başqa şərq ölkələrindəki kimi, Azərbaycanda da yağıntının azlığı əkinçilikdə torpağın süni suvarması ehtiyacını doğururdu. Əkin sahələrinin və bağların məhsuldarlığı bilavasitə suvarma şəbəkəsinin yaxşı saxlanması, onun müntəzəm surətdə təmizlənməsindən asılı idi.

Suvarmada istifadə edilən ən böyük çaylardan sahilləri becərilən Kür və Araz idi. XVI əsr müəlifləri Əmin Əhməd Razinin xəbər verdiyinə görə, Təbriz şəhərinin bağ və əkin sahələri, mənbəini Səhənd dağından götürən Mehranrud çayı və 200-dən artıq kəhrizin suyu ilə suvarılırdı və bu da çatışmırdı. Dənli bitkilərdən buğda və arpanın becərilməsi Azərbaycanın demək olar ki, bütün əyalətlərində Muğan, Arran (Qarabağ) və Şirvanda geniş yayılmışdı.

Qədim zamanlardan əhalinin əsas məşğuliyyətindən biri Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan bağçılıq və bostançılıq idi. Orta əsr mənbələri Azərbaycanda yetişdirilən müxtəlif meyvə növləri haqqında geniş məlumat verirlər. Əmin Əhməd Razi Təbriz mahalında yetişdirilən alma, armud, şaftalı, gavalı, gilə, üzüm və başqa meyvələrin yüksək keyfiyyətlərini qeyd edir. O meyvə bağlarının Ərdəbil, Xalxal, Ordubad, Marağa və Şamaxıda geniş sahə tutduğunu göstərir.

Azərbaycanda tut ağacının becərilməsi qədimdən burada barama qurdunun yetişdirilməsi və ipəkçiliklə sıx əlaqədar olmuşdur. XVI əsrdə ipəkçilik xüsusilə Şirvanda yerli xammal əsasında inkişaf etmişdi. 1562-63-cü illərdə Azərbaycana səyahət etmiş İngilis taciri Ceninson yazır ki, «burada hər cürə və müxtəlif növ əmtiə və malları tapmaq (misal üçün qoz, fındıq, çiyidli pambıq, zəy, xam ipək, hər cür rəngsazlıq malları və ədviyyat) mümkündür, lakin buranın əsas malı ölkədə çox bol olan hər cür növü xamnadır»

XVI əsrdə xamnanın əsas yetişdirildiyi mərkəz Ərəş mahalı idi. Ərəş şəhərinin adına ingilis tacirlərinin xatirələrində tez-tez rast gəlmək olur, çünki buraya xamnanın yetişdirildiyi yerə çoxlu xarici tacirlər gəlirdi. Azərbaycanda istehsal edilən ipək orta əsr Avropasında böyük şöhrət qazanmışdı. Venesiya, Florensiya və başqa italyan tacirləri xamnanı Azərbaycandan alıb, böyük qazancla Avropanın manifaktura sənayesinin iri mərkəzləri üçün əla keyfiyyətli xammal kimi satırdılar. Avropalılar Mahmudabad, Şəki, Gəncə və Qəbələdə istehsal edilən ipəyi xüsusi ilə tanıyırdılar.

Ölkədən ixrac edilən ipəyin miqdarı haqqında ingilis taciri Artur Edverdsin verdiyi məlumat müəyyən təsəvvür yarada bilər. Onun dediyinə görə (ancaq Şirvan nəzərdə tutulur), at yükü 50-60 batman hesab edilərsə (50-60 batmanlıq at yükü ilə) 3-4 min atı yükləmək olar. Hesablamamıza görə, bu orta hesabla 200 min batmana və yaxud hər tayda 25 batman hesabı ilə 8 min taya bərabərdir. Əmin Əhməd Raziyə görə, Azərbaycanda ipəkçiliyin mərkəzlərindən olan Şamaxıda hər il 20 min xərvər ipək satılırdı.

Başqa sözlə desək, (1 xərvər = 100 batman=300 kq=3s.) bu 6.000.000 kq., 60 min s., 6 min ton xamna deməkdir.

Azərbaycan kəndində ümumiyyətlə, təsərrüfat natural xarakter daşıyırdı. Lakin böyük şəhərlərin (Təbriz, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Ərdəbil, Marağa) ətrafındakı təsərrüfatlar əmtiə xarakterində idi. Bu, xüsusən, xamnanı xarici bazarlara ixrac edən kənd nahiyələrinə aiddir.

XVI əsrdə Azərbaycanda başqa şərq ölkələrində olduğu kimi, feodalların kəndlilər üzərində hakimiyyətinin iqtisadi əsasını feodal torpaq mülkiyyəti təşkil edirdi. Torpaq üzərində feodal mülkiyyəti əsas təsərrüfat sahəsi – əkinçilik deyil, maldarlıq olan köçəri və yarımköçəri icmalarda da

feodal münasibətlərinin əsasını təşkil edirdi. Azərbaycanda, başqa Şərq ölkələrində olduğu kimi, torpaq üzərində feodal mülkiyyəti əsasən dövlət mülkiyyəti formasında idi. Dövlət mülkiyyətinin üstünlüyü ondan irəli gəlirdi ki, iqtisadiyyatın asılı olduğu ən iri suvarma kanalları dövlətə məxsus idi. Dövlət mülkiyyəti məhsuldan alınan xərac (və ya malcəhət) adlanan torpaq vergisi formasında təzahür edirdi. Bəzi feodalların torpaq vergisindən azad edilməsinə (tərxanlıq, müafliq) bu torpaqlarda dövlətə xas olan imtiyazlardan onların xeyrinə edilmiş bir müvəqqəti güzəşt kimi baxılırdı. Feodal dövlət mülkiyyəti çərçivəsində Azərbaycanda torpaq üzərində müxtəlif xüsusi mülkiyyət formaları da mövcud idi.

XVI əsrin əvvəlində yaranan Səfəvilər dövləti şübhəsiz ki, Azərbaycan və Yaxın Şərqdə baş vermiş əsaslı ictimai, iqtisadi və siyasi proseslərin göstəricisi və nəticəsi idi. Bazis üzərində üstqurum kimi təşəkkül tapmış Səfəvilər dövləti öz növbəsində ictimai inkişaf prosesinə təsir etmiş və feodal torpaq mülkiyyətinin təkamülündə dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Faqihlərin (şəriət qanunşünaslarının) təliminə görə istila nəticəsində islam dövlətinin mülkiyyətinə keçmiş ərazi dövlət torpaqları hesab edilirdi. Qızılbaş tayfalarının hərbi yürüşləri nəticəsində böyük torpaq fondu I Şah İsmayılın əlində cəmləndi, onun oğlu I Şah Təhmasib Şirvan və Şəkini dövlətin ərazisinə qatdı. Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi qismən müsadirə yolu ilə, qismən də köhnə sahiblərinin məhv edilməsi nəticəsində yeni dövlət hakimiyyətinin ixtiyarına keçdi. Bundan sonra bəxşiş edilmə, satılma və vəqf edilmə nəticəsində bu torpaqların böyük hissəsi hakimiyyətə gəlmiş yeni sahibkarların, yeni yarımköçəri Azərbaycan hərbi-feodal əyanları və şiə ruhanilərinin arasında bölüşdürüldü.

Torpaqların dövlət (divan) və saray (xassə, əraziyi xassə) torpaqlarına ayrılması XVI əsrdən qabaq da

mövcud idi. Lakin Səfəvilər bu iki növ arasındakı sərhəddi daha da dərinləşdirdilər ki, bu da «Divani məmalik» və «Divani xassə» adlı iki müxtəlif idarədə öz əksini tapdı.

Divani və xassə torpaqlarının arasında əsaslı fərq yox idi. Hər ikisi dövlətə məxsus olub şahın ixtiyarında idi. Fərq onda idi ki, divan torpaqlarından alınan gəlir ümumdövlət ehtiyacına xərcləndiyi halda (idarə-vergi aparatına, qoşuna və sairəyə), xassə torpaqlarının mədaxili saray və şah ailəsinin ehtiyaclarına sərf edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilərin siyasi hakimiyyəti uğrunda apardıqları mübarizənin əsas məqsədi də hakim sülaləsinin iqtisadi qüdrətini təşkil edən iri torpaq mülkiyyəti, yəni xassə torpaqları idi. Şah sülaləsinə məxsus torpaqlara nəinki ayn-ayrı kənd və şəhərlər, hətta mahallar və bütöv vilayətlər belə daxil edilmişdi. Azərbaycanda Ərdəbil mahalı, Muğan, Talış və Naxçıvanda bəzi kənd və şəhərlər ilk olaraq Səfəvilərin xassə torpaqlarına qatılmışdı. Şaha məxsus torpaqlar İran əyalətlərindən İsfahan, fars və Heratda da vardı. Beləliklə, Səfəvi şahı ölkədə ən böyük və qüdrətli torpaq sahibi, feodal idi.

Öz hakimiyyətlərini əyalətlərdə möhkəmləndirmək və dövlət aparatının mərkəzləşdirilməsini öz qarşısında məqsəd kimi qoyan Səfəvilər XVI əsr Azərbaycan hakimlərinin verdiyi soyurqal torpaqlarının bir çoxunu ləğv etdilər. Sahiblərinin inzibati və vergi cəhətcə müstəsna imtiyazları olan soyurqal torpaqlarının XVI əsrdə geniş yayılması xəzinə mədaxilinin azalmasına və ucqarlarda feodalların güclənməsinə səbəb olub Azərbaycan dövlətlərinin dağılması ilə nəticələndi. Buna görə Səfəvilər soyurqalı təcridcən tiyul adlanan yeni şərti torpaq mülki ilə əvəz etdilər. Tiyul sahibi-tiyuldar dövlətə xidmət etməyə borclu idi. Dövlət tiyuldara torpağı deyil, ondan alınan vergilərin bir hissəsini bəxş edirdi. Beləliklə, tiyul dövlətə

qulluq müqabilində təminat forması idi. Soyurqaldan fərqli olaraq tiyul irsi olaraq keçə bilməzdi.

Bundan başqa keçmişdə olduğu kimi Azərbaycanda tam xüsusi mülkiyyət forması olan mülklər, dini (şii) idarələrinin ixtiyarında olan vəqf torpaqları da vardı. XVI əsrdə ən böyük vəqf əmlakından Ərdəbildə Şeyx Səfiəddin, Təbrizdə İlxan Qazan xanın məqbərəsinə, Həsən padşah və «Cavanşahiyyə» məscidlərinə aid vəqfləri göstərmək olar. İrsi və şərti mülklər şəklində qızılbaş əyanlarının əlində külli miqdarda torpaq sahəsi cəmlənmişdi. Azərbaycanda Qacar (Qarabağ), Ustaclu (Şirvan), Təkəli, Türkmən və başqa yarımköçəri tayfaların ixtiyarında «ocaxlıq», «yurt», «cavomeqam» adlanan bütöv nahiyələr vardı. Tayfalar içərisində feodal-patriarxal münasibətləri hökm sürürdü. Hər bir tayfanın müəyyən ərazidə qışlaq və yaylağı vardı. Tayfalara verilən otlaqlar əmir və digər tayfa başçılarının sərəncamında idi.

Feodal sinfinin quruluşu feodal torpaq mülkiyyəti formalarına uyğun gəlirdi. Azərbaycanda bu dövrdə hakim feodal sinfi aşağıdakı qruplardan ibarət idi.

1. Şah başda olmaqla oturaq Səfəvilər sülaləsi.
2. Yarımköçəri Azərbaycan qızılbaş tayfa əyanları-əmlirər.
3. Yerli oturaq torpaq sahibləri.
4. Dövlət məmurlarının yuxarı təbəqəsi.
5. Ruhanlının böyük nüfuza malik üst təbəqəsi.

Feodal sinfinin içərisində ən nüfuzlu təbəqə Ərdəbil Səfəvilər sülaləsi və onu hakimiyyətə gətirən və siyasi-hərbi dayağı olan qızılbaş əyanları idi. Yalnız mərkəzdə deyil, Səfəvilər dövlətinin bütün vilayətlərində qızılbaş feodalları müstəsna hakim mövqe tuturdular. Başqa feodal təbəqələr onlardan asılı vəziyyətdə idilər.

Qızılbaş feodalılarının hakim mövqeyi onların böyük dövlət və sərvətə, geniş torpaq sahələrinə malik olmasından irəliləyirdi.

Keçən dövrlərdə olduğu kimi, XVI əsrdə də vergi verən əhalinin əsas kütləsini yenə də feodalların ağır istismarına məruz qalan oturaq kəndlilər-rəiyyətlər təşkil edirdi. Kəndlilərin çox hissəsi torpaqdan məhrum idi. Onlar ağır şərtlərlə divan, qızılbaş feodalları, dövlətli din xadimləri və başqa torpaq sahiblərindən icarəyə torpaq alırdılar. Azərbaycanda, Qabaq və Orta Asiyada olduğu kimi, Qərbi Avropa və Rusiya tipli in mülkədar təsərrüfatı mövcud olmadığına görə feodallar öz mülklərini kiçik torpaq sahələrinə parçalayıb kəndlilərə icarəyə verirdilər. İcarə istismar sisteminə görə kəndlinin əldə etdiyi məhsulun feodala düşən payı kəndlinin feodaldan torpaq və sudan əlavə iş heyvanı, əmək alətləri və toxumun olmasından asılı olaraq artırdı.

Feodal rentası bu zaman qarışıq xarakter daşıyırdı. Üç renta növündən məhsul rentası daha üstün idi. İri ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinə və ticarət yollarının kəsişdiyi yerlərə qonşu olan sahələrdə pul rentası hakim idi.

Kəndlinin aldığı məhsula uyğun olmayan feodal rentasının ağırlığı, vergilərin iltizama verilməsi, fəvqəladə vergilər, onların təkrar yığılması halları, şübhəsiz ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin inkişafına mane olan başlıca amillərdən idi. Lakin orta əsrlərdə ölkənin ictimai-iqtisadi inkişaf prosesini belə bəsit şəkildə təsəvvür etmək düzgün olmazdı ki, vergi və mülkiyyətlər daima artır, kəndlilərin vəziyyəti isə həmişə pisləşir. Həqiqətdə, feodal istismarının şiddətlənməsi onun zəifləməsi dövrü ilə, rentanın artması, onun azalması ilə əvəz edilirdi. Belə hallar adətən kəndlilərin üsyanları və yaxud xəzinənin gəlirini artırmaq məqsədilə əkinçilərin tənəzzülünün qarşısını almaq, vergilərin ağırlığını müvəqqəti

azaltmaq üçün feodal dövlətinin gördüyü tədbirlərin nəticəsi idi.

Səfəvilər də Azərbaycan taxtı-tacı uğrunda mübarizədə məzlum təbəqələrin, o cümlədən kəndlilərin köməyi və hüsn-rəğbətindən faydalandıqları üçün onların vəziyyətini heç olmazsa müvəqqəti yaxşılaşdırmaq məcburiyyətində idilər. Məxəzlərin verdliyi məlumata görə XVI əsrin ilk rübündə kəndlilərin vəziyyəti keçmişdəkinə nisbətən bir qədər yüngülləşmiş, malcəhət vergisi (torpaq vergisi) məhsulun 1/6 hissəsini təşkil etmişdi.

Uzun sürən Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində xalq kütlələrinin vəziyyətinin ağırlaşması ilə hesablaşmalı olan I Şah Təhmasib 1555-ci ildə malcəhət və bəzi başqa vergilərin azaldılması haqda fərman verdi. Lakin belə hailer müstəsna olub məcburiyyət xarakteri daşıyırdı. 70-ci illərin sonunda Səfəvilər dövlətində xalqın vəziyyəti yenə də ağırlaşdı. Məsələn, İskəndər Münşinin verdiyi xəbərə görə 1587-ci ildə müxtəlif əlavələr nəticəsində bu əyalətdə torpaq vergisi ilk miqdarına nisbətən 5 dəfə artmışdı.

XV əsrlə müqayisə etdikdə Azərbaycanda vergi sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklər nəzərə çarpmır. Azərbaycan kəndliləri 40-a qədər vergi və mükəlləfiyyət ödəməli idilər. Bunlardan ən ağır malcəhət idi. O buğda, arpa, çəltik, ipək və başqa məhsullarla ödənilirdi. Kəndlilər torpaq sahiblərinə otlaqlardan istifadə etmək əvəzində çobanbəyi adlanan vergi verirdilər. Bayramlarda rəiyyətlər feodallara hədiyyə olaraq «novruzi» aparmalı idilər. Kənd əhəllisini var-yoxdan çıxaran mükəlləfiyyətlərdən biri də dövlət məmurlarının kəndlərə gəlməsi olurdu. Kəndlilər bu məmurları və onların nökrələrini yedirtməyə, yatmağa yer verməyə və sairəyə borclu idilər. Feodalların və dövlətin hər bir xərxi rəiyyətlərin hesabına olurdu. Qala tikilməsi, qoşun yığılması, dövlət məmurlarının maaşı- bunların hamısı əməkçilərin hesabına ödənilirdi. Ən ağır mükəlləfiyyətlərdən

biri də biyar idi. İlin müəyyən günlərini kəndli feodal və dövlət üçün havayı işləməli idi.

Şəhərlər, sənətkarlıq, ticarət. XVI əsrdə Azərbaycanda ticarət və sənətkarlıq istehsalında da canlanma nəzərə çarpır.

Bu dövrdə şəhər sənətkarları sərbəst və feodallara məxsus karxanalarda işləyən asılı sənətkarlara bölünürdülər. Monqol hakimiyyəti dövründə geniş istifadə edilən qul əməyi XVI əsrdə demək olar ki, ortadan çıxmışdı. Sərbəst sənətkarların şəhər həyatında rolu xeyli artmışdı. Onlar Avropa sexlərinə bənzər həmkarlar (əснаflar) təşkilatında birləşmişdilər. Əsnafların başında ağsaqqal-rışsəfid (kədxuda) dururdu. Azərbaycan həmkarlarının yazılı nizamnaməsi yox idi. Əsnafların istehsalatdan daha çox inzibati-vergi rolu vardı. Onların vasitəsilə dövlət sənətkarlara vergi qoyurdu. XVI əsrdə sənətkarlıq və ticarətdən alınan əsas vergi tamğa idi. 1565-ci ildə I Şah Təhmasib bu vergini ləğv edəndən sonra şəhərlərin inkişafına daha əlverişli şərait yaratdı. Bunu təsəvvür etmək üçün onu demək kifayətdir ki, tamğanın illik miqdarı 80 min tükənə çatırdı.

Ölkənin iqtisadi-siyasi, mədəni həyatında şəhərlərin rolu çox böyük idi. Onların bəzisi ticarət-sənətkarlıq mərkəzi olmaqla bərabər Səfəvilər dövlətinin inzibati-siyasi mərkəzləri idi. Ən böyük şəhər Təbriz idi. O nəinki Azərbaycanın, hətta o zamankı Yaxın və Orta Şərqi ən möhtəşəm, mədəni ticarət mərkəzlərindən idi. Şəhərin artmasında onun bir sıra böyük dövlətlərin - çobanilərin, Cəlayirlilərin, Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların ənənəvi paytaxtı olmasının böyük rolu olmuşdur. Səfəvilər dövlətinin ilk paytaxtı olan Təbrizin əlverişli coğrafi mövqeyi vardı. O ticarət yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşərək bir sıra Avropa və Asiya şəhərləri ilə böyük ticarət aparırdı. Təbrizin 200-300 minə yaxın əhalisinin böyük hissəsini sənətkarlar və

tacirlər təşkil edirdi. Təbrizdən Türkiyə və Aralıq dənizi şəhərlərinə tünd qırmızı ipək parça ixrac edilirdi. Avropanın yun parçalan, mahut, məxmər və sairə Təbrizə gətirilirdi. Şəhər bazarlarında Şirvan, Gilan, Suriya ipəyi satılırdı. İpək və başqa yerli istehsalat məmulatı İsveçrəyə, Ləhistana və Danimarkaya ixrac edilirdi. Təbrizdə bir neçə böyük bazar vardı ki, bunların ən böyüyü Uzun Həsənin tikdirdiyi «Qeysəriyyə» idi.

Osmanlı–Səfəvi müharibələrindən Təbrizə böyük ziyan dəymişdir. 1514-cü ildə I Sultan Səlim Təbrizin ən mahir sənətkarlarını ailələri ilə birlikdə Türkiyəyə apardı. Təbriz ən ağır zərəri 1585-1586-cı illərdə şəhərin osmanlılar tərəfindən işğalı zamanı çəkmişdir.

İpəkçiliyin əsas mərkəzi olan Şamaxı, Səfəvilər dövlətinin Şirvan bəylərbəyliyiylə mərkəzi idi. Bura İngilis «Moskva şirkətinin» daimi iqamətgahı idi. Burada rus və başqa xarici ölkələrin tacirləri alver edirdilər.

Təbriz kimi Şamaxı da 70-80-cı illərdə Səfəvi–Osmanlı müharibələrində əldən-ələ keçərək, dağıntı və qarətə məruz qalmışdır.

Ərdəbil şəhəri XV əsrdə Səfəvi feodallarının mərkəzi olmuş, nəslin banisi Şeyx Səfiəddinin məqbərəsi burada olduğuna görə həmişə zəvvarlarla dolu olmuşdur. Tacirlər üçün çoxlu karvansaralar olan bu şəhərdə qızgın ticarət gedirdi.

Ərəş XV əsrin sonundan şəhər kimi tanınmışdır. Avropa səyyahları Ərəşi Səfəvilər dövlətində ən böyük ipəkçilik və xamna ticarətinin mərkəzi kimi qeyd edirlər. Minadoinin dediyi kimi, burada çoxlu miqdarda «tacirlər arasında geniş şöhrət tapmış» gözəl ağ ipək istehsal edilirdi. XVI əsrin sonunda gedən müharibələr bu şəhərə də ağır zərbə vurmuşdur.

XVI əsrin ikinci yarısında Culfa beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Culfa tacirləri Şamaxı, Ərəş və

Gilanda xamnanı alaraq onunla Türkiyə, Venesiya, Amsterdam və s. şəhərlərdə alver edirdilər.

Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Əylisdə də ticarət və sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Kaspi dənizi sahilində mühüm ilman olan Bakı xeyli inkişaf etmişdi. Azərbaycanın müxtəlif maiları buradan Rusiyaya, Orta Asiya və İrana ixrac olunurdu. Bakı ixracatında neft mühüm yer tuturdu. Neft yanacaq və müalicə məqsədilə istifadə olunurdu. 1573-cü ildə Bakıya gəlmiş ingilis səyyahı Ceffri Deget belə yazırdı: «Bu şəhərin ətrafında qərribə bir mənzərə gözə çarpır, burada yerin üzünə külli miqdarda yağ çıxır, bu yağ üçün uzaq yerlərdən buraya gəlirlər..., bütün ölkədə o, evləri işıqlandırmaq üçün istifadə olunur. Həmin yağ qara rəngdədir və neft adlanır». Əmin Əhməd Razi yazır ki, burada «500-ə qədər quyu vardır ki, bunlardan ağ və qara neft çıxarılır».

Bundan başqa, şəhərlər arasında Şəki, Dərbənd, Xoy, Mərənd, Sufiyan, Maku, Xalxal, Şabran, Mahmudabad, Niyazabad, Səlyan, Cavad və başqalarını da göstərmək olar.

Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı bir sıra daxili və xarici amillərdən asılı idi. İlk növbədə o əmtəə istehsalının inkişaf səviyyəsindən və həmin ərazidə ictimai əmək bölgüsündən asılı idi. Ayrı-ayrı yerli bazariarın yaranma prosesi göz qabağında idi və şəhərlərin iqtisadi mərkəz kimi artması əmtəə təsərrüfatının təkamülü ilə müəyyən edilirdi. Bu, xüsusilə Şamaxı və Ərəş kimi ipəkçilik rayonlarına aiddir.

Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına bəzən həlledici təsir göstərən amillərdən biri xarici tranzit ticarət idi. Bu halda şəhərin böyüməsi onun əlverişli coğrafi mövqeyi ilə təyin edilirdi. Lakin, Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Ərdəbil kimi iri şəhərlər öz əyalətlərinin iqtisadi mərkəzləri olmaqla bərabər xarici beynəlxalq ticarətdə də mühüm rol oynayırdılar.

Şəhərlərin tərəqqi və tənəzzülündə, bəzi hallarda isə onların tamamilə aradan getməsində, xarici qeyri-iqtisadi amillərin əhəmiyyəti də vardı. Bunlardan Səfəvi-osmanlı müharibələrini (1514, 1533-1555, 1578-1590), feodal ara çəkişmələrini, aclıq, epidemiya və s. göstərmək olar. Müharibələrin mənfi təsirinin ən parlaq nümunəsi osmanlılar tərəfindən Təbrizin işğalı zamanı şəhərə vurduqları ziyanıdır (Təbriz sənətkarlarının məcburi surətdə aparılması, binaların viran qoyulması, əhalinin qırğını və s.). Bunun nəticəsi olaraq Təbrizin əhalisi XVI əsrin sonlarında bir qədər azalmışdı. Bu eyni dərəcədə Şamaxı, Ərəş, Naxçıvan, Culfa kimi XVI əsrin son rübündə müharibələrdə dağılmış şəhərlərə də aid idi.

Şəhərlərdə tez-tez minlərlə insan həyatını aparan yolxucu xəstəliklər (epidemiya) baş verirdi. Belə ki, 1574-cü ildə Ərdəbildə baş verən taun epidemiyası nəticəsində şəhər və onun ətraf kəndlərində qısa müddət ərzində 30 minə qədər adam qırılmışdı.

Azərbaycan şəhərlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların yarımamqar xarakter daşması idi. Sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılma prosesi Azərbaycanda Yaxın Şərqdə olduğu kimi, ləngimiş və sona çatmamışdı. Buna görə də hətta böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərində şəhər iqtisadiyyatının mühüm sahəsini kənd təsərrüfatı və xüsusən bağçılıq, bostançılıq və s. təşkil edirdi.

Şəhər əhalisinin əsas hissəsi azərbaycanlılardan ibarət idi. Bunlardan başqa, Azərbaycan şəhərlərində ermənilər, farslar, yəhudilər, tatlar, talışlar və başqa etnik ünsürlər də yaşayırdı. Şəhərlərin əhalisi ictimai tərkibə görə aşağıdakı qruplardan ibarət idi; hakim sinfin nümayəndələri – feodallar, ruhanilər, iri tacirlər; əməkçi kütlələr, sənətkarlar, kiçik alverçilər, kəndlilər, bunlardan başqa, şəhər əhalisinin bir hissəsini təsadüfi zəhmət haqqı ilə

yaşayan, günümüzə işləyən fəqərə və yoxsullar təşkil edirdi.

Şəhərlərin qızılbaş əyanlarından tam asılılığı Azərbaycan şəhərlərində sərbəst şəhər özünüidarə sistemi yaranmasına, burjuə münasibətlərinin əmələ gəlməsinə mane olurdu.

Bununla yanaşı, bəzi şəhərlərdə, misal üçün Təbriz və Ordubadda, özünüidarə sisteminin müəyyən ünsürləri vardı.

Sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olan Azərbaycan şəhərlərində yaşayan tacirləri iki təbəqəyə bölmək mümkündür. Sözü tam mənasında ticarətlə məşğul olan iri tacirlər istehsal edilməsilə heç bir əlaqəsi olmayan mallarla alver edirdilər. Bunlardan başqa, alverlə məşğul olan sənətkar və kəndlilər vardı ki, onlar öz istehsal etdiyi mallarla ticarət edirdilər. Adətən tacir, yaxud sövdəgər, malları onların bilavasitə istehsalçısından deyil, feodal və yaxud dövlətdən (şahdan) satın alırdı, çünki istehsalçı tam feodal asılılığında idi.

Beləliklə, istehsalçı və istehlakçı arasında iki bağlayıcı həlqə mövcud idi – feodal (yaxud dövlət, şah) və tacir. Təbiidir ki, bu şəraitdə tacirlər feodal dövlətindən – Səfəvilərdən asılı olub, onun tabeliyində idilər.

İri tacirlərin əsas gəlir mənbəyindən biri də feodallar və dövlət tərəfindən müəyyən pul müqabilində iltizama verilən bazarlar, vergilər, gömrük rüsumları, zərbxanalar və salır idi. Cülfə, Əylis, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı tacirlərinin əlində Avropa və Asiya ölkələri ilə ipək ticarətindən gələn böyük mal - dövlət toplanmışdı.

Şəhərlər əyalət bəylərbəylərinə tabe idi. Şəhər idarəsinin başında kələntərlər dururdu. Şəhər iqtisadiyyatı yarımaqrar xarakter daşıdığına görə, şəhərlərdə kəndlərdən alınan vergilər də yığılırdı. Şəhər əhalisi torpaq vergisi – məcəhəti də ödəməli idilər, lakin fərq orasında idi ki, bu

verginə onlar kələntər və kəntxudaya məhəllə sakinlərinin gəlirinə görə verirdilər.

Şəhərlərdən alınan əsas vergi tamğa idi. Pulla ödənilən bu vergilərin miqdarı çox böyük olduğuna görə «o əhəll üçün olduqca ağır idi və şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafını kökündən kəsirdi».

Bundan başqa ticarətdən bac (və ya rahdan) adlanan vergi də alınır. Venesiyalı tacirlər verdiyi xəbəyə görə, Təbrizə gələn xristian tacirlər hər bir maldan və alverdən 10 faizini ödəməli idilər. Müsəlman tacirləri isə 5 faiz verirdilər. Bac, yollarda şəhərə gətirilən və ixrac edilən mallardan gömrük kimi alınır.

XVI əsrdə Azərbaycanın Rusiya, Avropa və başqa ölkələrlə iqtisadi əlaqələri xeyli genişlənməmişdi. Azərbaycanın xarici ölkələrlə etdiyi əsas ticarət malı ipək idi. İpək və xamnanın ölkədən ixrac edilməsi üstündə ingilis, venesiya, türk, rus tacirləri arasında rəqabət gedirdi. Rus dövlətinin şərq ölkələri ilə bilavasitə iqtisadi əlaqələri XVI əsrin ikinci yarısından, çar IV İvanın Qazan və Həştərxanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra başlayır. Volqa boyu və Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət yolu açıldıqdan sonra İngiltərə, İsveçrə və Almaniya Rusiya vasitəsilə Azərbaycan və başqa şərq ölkələri ilə ticarəti öz əllərinə keçirməyə cəhd edirlər. Lakin rus tacirlərinin mənafeyini güdməyə başlayan Rusiya hökuməti avropalıların bu cür təcavüzünün qabağını ala bildi.

Səfəvilər dövləti ilə Türkiyə arasında Amasiya sülhünün bağlanması (1555) və daxili çəkişmələrin zəifləməsi Rusiya-Azərbaycan ticarətinin inkişafına şərait yaratdı.

Rusiya-Azərbaycan ticarətinin əsas hissəsi Şamaxı və Bakıdan keçirdi. Belə ki, Şamaxıda öz sənaye malları ilə alver edən və ipək alan Moskva tacirlərinin nümayəndəliyi vardır. Şəhər bazarlarında Orta Asiya, Türkiyə və

Hindistandan gələn mallarla ticarət gedirdi. Azərbaycandan Rusiyaya ipəkdən başqa, Bakı nefti ixrac olunurdu. İpəyi və nefti Rusiya, Avropa şəhərlərinə ixrac edirdi. Rusiya ilə ticarətdə əhəmiyyətli yeri bakkaleyə maliarı, o cümlədən Təbriz, Şamaxı və Bakıdan rus tacirlərinin aldığı ədviyyat və əlaxüsüs yüksək keyfiyyətli Şirvan (Bakı) zəfəranı tuturdu.

Rusiyadan Azərbaycana xəz, dəri, hərbi ləvazimat və metal əşyalar, yun, mum, qab-qacaq, zərgərlik məmulatı və hətta atəşli silah gətirilirdi. Rusiya vasitəsilə Azərbaycan Avropadan mahut, məxmər, şüşə, kağız və başqa mallar alırdı.

XVI əsrdə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə də ticarət əlaqələri xeyli genişlənməlişdi. Bu əlaqələrin canlanması əsasən qərb ölkələrində Azərbaycan ipəyinə artan tələbatdan irəli gəlirdi. Avropanın kapitalist manufaktura sənayesinin Azərbaycanda külli miqdarda istehsal olunan ipəyə böyük ehtiyacı vardı. Rus və Avropa tacirləri Azərbaycanda ipəyin pudunu 15-16 manata alaraq onu öz ölkələrində çox yüksək qiymətə satırdılar. Məsələn, Yaroslavl-da ipəyin pudu 50-60 manata, Arxangelskdə isə 70 manata gedirdi. İpək ticarəti böyük gəlir verirdi. Şamaxıdan Moskvaya, rus əyanları arasında çox qiymətləndirilən mallar – darayilər (zolaqlı ipək parça), kamxilər (öz rəngində nəqşləri olan ipək parça), bəzəkli qılınclar, qızıl ləl, yaqut və firuzə ilə bəzədilmiş polad conqarlar (xəncərlər), yaraşıqlı yəhərlər və yəhər ləvazimatı aparılırdı.

Avropalıların Azərbaycana olan marağı onların ümumiyyətlə «əfcanəvi» sərvətə və ehtiyatıara malik olan şərq ölkələrinə soxulmaq meylləri ilə bağlı idi. Buna görə avropalılar misilsiz sərvətə malik və böyük xammal mənbəyi olan Asiya ölkələrinə, Uzaq Hindistan və çini bu baxımdan öyrənmək və onlarla bəla vasitə iqtisadi əlaqələr yaratmağa can atırdılar.

XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində böyük coğrafi kəşflər, Afrika ətrafı yolunun Vasko de Qama tərəfindən açılması bu iqtisadi münasibətlərin inkişafında yeni bir mərhələ oldu. Avropanın yaranmaqda olan kapitalist sənayesi manufaktura mallarının satışı üçün gəlirli bazarları ələ keçirmək məqsədilə Asiyaya xüsusi maraq göstərməyə başlayır.

Afrika ətrafı Avropa – Asiya ticarət yolu Şərqi ölkələrindəki bazarları ələ keçirmək sahəsində başqa Avropa dövlətlərini qabaqlamış İspaniya və Portuqaliya tərəfindən tutulmuşdu. Avropa ilə Asiya arasında Hindistan və İranı Suriya limanları ilə birləşdirən Aralıq dənizindən keçən qədim ticarət yolu bu vasitəçilikdən böyük gəlir əldə edən Türkiyə və Venesiya tacirlərinin ixtiyarında idi.

Bununla əlaqədar olaraq, bir sıra şimali Avropa ölkələrinin ticarət burjua dairələrində İran və Hindistanla iqtisadi münasibətlər yaratmaq üçün Moskva dövləti və Xəzər dənizindən istifadə etmək fikri irəli sürülmüşdür. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə Avropa dövlətlərinin iqtisadi mənafeyi onların siyasi-hərbi tələblərinə uyğun idi. Osmanlı imperiyası Avropa qitəsində geniş istila siyasətinə başladığına görə bu Avropa dövlətlərini osmanlı işğalının qarşısını almaq üçün Asiyada özlərinə sadıq müttəfiq axtarmağa məcbur edirdi. Belə təbii müttəfiq yalnız yarandığı günlərdən Türkiyə ilə mübarizə aparan Səfəvilər dövləti ola bilərdi. Səfəvilər özləri də Avropa kralları ilə Osmanlılara qarşı yönəldilmiş hərbi-siyasi ittifaq yaratmağa can atırdılar.

Volqa-Kaspi su hövzəsi vasitəsilə aparılan ticarət Avropa tacirlərinin də nəzər-diqqətini cəlb etmişdi. Bu ticarət yolunun mənlənməsinin təşəbbüskarı ingilis tacirləri oldular. Onlar Asiya ilə ticarət əlaqələri bağlamaq üçün ilk növbədə Rusiyada mövqelərin möhkəmlətməyi lazım bildirdilər. Bu məqsədlə 1555-ci ildə ingilis burjuaziyasının

təşəbbüsü ilə Londonda «Moskva kompaniyası» adlı ticarət şirkəti yaradıldı. Bundan sonra Volqa-Kaspi yolu ilə ingilis «Moskva kompaniyası»nın nümayəndələri Azərbaycan, İran və Orta Asiyaya bir sıra səfərlər etdilər.

Rusiyadan keçib, Səfəvilər dövlətinə gələn İngiltərə, Fransa və Almaniya elçiləri ipək ixracı şərtləri haqqında danışıqlar aparırdılar. Qərbi Avropanın Yaxın və Orta Şərq ilə iqtisadi münasibətlərinin genişlənməsində rus torpaqları və Qafqaz vasitəsilə apanlan tranzit ticarətinin böyük əhəmiyyəti vardı.

Volqa-Kaspi yolu Moskvadan başlanırdı. Buradan tacirlər Moskva çayı, Oka və Volqa ilə Həştərxana yenirdilər. Həştərxandan səyyahlar Xəzər dənizinin qərb sahilı boyu ilə üzərək Niyazabad ıلمانına yan alırdı. Burada mailar sahilə daşınırdı. Sonra ticarət karvanları Şabrandan Şamaxıya gəlirdilər. Şamaxıdan tacirlər cənuba doğru gedərək Muğanda Cavad şəhərini keçib (Kürlə Arazın qovuşduğu yerdə) Ərdəbilə yetişirdilər. Buradan bir yol Təbrizə, o biri isə – Qəzvin və Kaşana və oradan da fars körfəzinə – Ormuza gedirdi. Moskvadan Həştərxana orta hesabla 40 günə, oradan Şamaxıya isə iki həftəyə gedirdilər. Deməli, Moskvadan Şamaxıya çatmaq üçün 2 aya qədər vaxt tələb olunurdu.

1562-ci ildə Azərbaycana gəlmiş ingilis taciri Cenikson Şirvan bəylərbəyisi Abduila xan Ustaclunun köməyi ilə Şamaxıda ingilis ticarət faktoriyasının əsasını qoymuşdu.

1565-1567-ci illərdə Səfəvilər dövlətinə gəlmiş ingilis tacirləri Conson, Kitçin və Edvards I Şah Təhmasiblə ticarət sazişi bağlamağa müvəffəq oldular. Bu sazişin şərtlərinə görə, ingilis tacirlərinə gömrüksüz ticarət etmək hüququ verilmişdi. İngilis tacirlərinə Səfəvilər dövlətinin bütün şəhərlərində maneəsiz alver etmək, onların borclarının vaxtında ödənilməsi və başqa imtiyazlar vəd edilmişdi.

Sonralar da ingilis şirkətinin digər agentləri Azərbaycana gəlmişlər. Onların əsas məqsədi yerli xam ipəyin Rusiya və Qərbi Avropaya ixracını öz nəzarətləri və inhisarları altına almağa nail olmaq idi. Lakin Rusiya hökuməti 1572-ci ildən başlayaraq Qazan və Həştərxandan keçən ingilislərin malları üçün yüksək gömrük haqqı qoymaqla belə cəhdlərin qabağını aldı. Bununla Rusiya öz tacirlərinin şərqlə gəlirli ticarətinin mənafeyini güdürdü.

Azərbaycan şimal və mərkəzi Avropa şəhərləri ilə də əhəmiyyətli ticarət edirdi. Respublikamızın müxtəlif yerlərində tapılmış pul dəfnələri buna sübutdur. Tapılmış pullar arasında Almaniya knyazlıqları, Avstriya, Belçika, İsveçrə və başqa dövlətlərin pulları vardır.

Sənətkarlıq və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda XVI əsrdə pul dövriyyəsi geniş yayılmışdı. XVI əsrin birinci yarısında hələ sonuncu Şirvanşahlar dövründə Şamaxıda kəsilmiş gümüş puldan istifadə olunurdu. Eyni zamanda dövriyyəyə Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Bakı, Dərbənd, Şamaxı və başqa şəhərlərdə kəsilmiş iri gümüş pullar daxil olurdu. Qızıl pullar az miqdarda kəsilirdi və ticarətdə onların əhəmiyyəti az idi. Azərbaycanın bəzi vilayətlərinin Türkiyə tərəfindən işğalı pul dövriyyəsində də öz əksini tapdı. Səfəvi şahları adından kəsilmiş pullar əvəzinə Osmanlı sultanlarının pulları yayıldı.

§2 XVII əsrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı

XVI əsrin axırı, XVII əsrin əvvəllərində, Ərdəbil şəhəri və vilayəti müstəsna olmaqla Azərbaycan bütövlüklə Türkiyə tərəfindən işğal edilmişdi. 1603-cü ildə yenidən başlanan müxtəlif ara vermələrlə 1639-cu ilə qədər davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri orta əsr Azərbaycan tarixində ən dağıdıcı müharibələrdən idi. Bu müharibələr nəticəsində ölkənin kənd və şəhərləri monqol hücumlarından sonra, ikinci dəfə görünməmiş dağıntılara məruz qalmış, bir sıra vilayət və şəhərlərin əhalisi qismən qırılmış və qaçıb dağılmışdır. Təbriz, Naxçıvan, Marağa, Şamaxı, Ordubad və Urmi şəhər və vilayətlərinin iqtisadiyyatı bu müharibələrdən xüsusilə böyük zərər çəkmişdir. I Şah Abbasın (1587-1629) «Böyük sürgün» deyilən ümumi köçürmə siyasəti Azərbaycanın iqtisadiyyatına dəyən zərbələri qat-qat şiddətləndirdi. Həmin siyasət nəticəsində vilayətlər və şəhərlər dağıdılır, əhalinin qaçıb qurtaran hissəsindən başqa, qalanları İranın mərkəzi vilayətlərinə sürgün edilirdilər. Köçürmə siyasətindən xüsusilə Naxçıvan vilayəti böyük zərər çəkdi. Təbriz və Cülfanın əhalisinin xeyli hissəsi İsfahana köçürüldü. Şamaxı, Dərbənd, Ərəş, Bakı, Gəncə və Qarabağ mahallarından on minlərlə aliə İranın dərinliklərinə sürgün edildi. 1616-cı ildə I Şah Abbasın əmri ilə Gəncə öz köhnə coğrafi mövqeyindən 7 km. fərq edən yeni bir əraziyə şəhərin yerləşdiyi əraziyə köçürülmüşdü. Bütün bu dağıntılar və köçürmələr nəticəsində XVII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın məhsuldar resursları xeyli tükənmiş, ölkənin iqtisadiyyatı güclü tənəzzülə uğramışdı. Lakin I Şah Abbasın Azərbaycana dair siyasəti ziddiyyətli xarakter daşıyırdı: bir tərəfdən o, öz hərbi taktikasının məqsədinə uyğun olaraq, bir çox vilayətləri və şəhərləri xarabazara çevirir, digər tərəfdən, Sultan Türkiyəsinə qarşı çıxış edən vilayət və

Dənli bitkilər istehsalında arpa və buğdadan sonra mühüm yerli gətirgənlik tuturdu. XVII əsr müəllifi Zəkəryanın məlumatına görə, Azərbaycanda düyü hər yanda şöhrət tapmış və İspaniyaya qədər ixrac edilirdi. Bir sıra mahal və vilayətlərin iqtisadiyyatında gətirgənlik əsas yer tuturdu. Gətirgənliyin ən çox inkişaf etmiş olduğu mahal və nahiyyələr arasında Şabran, Xoy, Marağa, Lənkəran və Salyan, Gəncə (Qarabağ) vilayətində isə Bərgüşad-Bazar Gəy və Həkeri Gəy hövzələrini göstərmək olar. Gətirgənliyin səpəsinə (basdırılmasına) bir qayda olaraq Novruz Bayramı ərəfəsində başlanılırdı. Gətirgənliyin 40-50 mm-dən dərin olmayaraq, dəne-dənə torpağa basdırılır, birinci cücərtidən

düzərində Azərbaycanın bir sıra başqa vilayətlərində xüsusiə gey vadilərində arx və kəhriz sistemindən, bulaq sularından taxılçılıq tərlərlərini və s. əkin sahələrini, bağları suvarmaqda geniş istifadə edilirli. Kəhriz sistemi cənubi Azərbaycanda, xüsusiə Təbriz vilayətində, çox geniş yayılmışdır. Şəhərin özündə və ətrafında 900-dən artıq kəhriz xətti mövcud idi. Kəhriz xətlərinin uzunluğu 30-40 km. bəzən də daha artıq olurdu. Abşeronunda quyu suyu suvarma işində əsas yer tuturdu. Suyu quyulardan, neftçixarmada olduğı kimi, dən vedrələrdə blok sistemi ilə çıxarıdılar. Tərtər- gey, Bazar- gey, Həkəri- gey hövzələrində Ordubad, Şamaxı, Ağsu, Şəki və s. dağətəyi vilayət və məhəllələrdə bulaq və gey sularından gəlmiş geniş suvarma şəbəkəsi mövcud idi. Məhsuldarlığı artırmaq üçün məl-qara və quş pəyiniədən istifadə edilirli. Kənd təsərrüfatı alətlərinin, birinci növbədə xışın quruluşunda və qoşqu sistemində XVIII əsrdə əhəmiyyətli bir dəyişiklik baş vermişdir. Əkin sahələri bərk olan ərazilərdə (məs: Nəxçıvan, Xoy, Salməs, Ərdəbil və s. vilayətlərdə) 8-10, bəzən də 12 cüt öküz və ya kəl qoşqusı olan ağır xışlardan, əkin sahəsi yumşaq olan tərlələrdə isə 2-4 cüt qoşqulu yüngül və orta xışlardan istifadə edilirli.

şəhərlərin əhalisinə müvəqqəti məafilik (vergilərdən azad edilmə) verirdi. Ordubad, Təbriz, Dərbənd, Bakı və bir sıra başqa şəhər və qəsəbələr əhalisinə bu cür müvəqqəti imtiyazlar verilmişdi. Səfəvi dövlətinin bu siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də məhsuldar qüvvələrin inkişafını təmin etmək və xəzinənin gəlirini artırmaq idi. Bütün bunlar qaçıb dağılmış kəndli və sənətkarların şəhər və kəndlərdə toplanmasına, iqtisadiyyatın tədriclə bərpa olunmasına stimül yaradı. Transit və daxili ticarət yollarının yenidən canlanması və ticarət əlaqələrinin fəallaşması məhsuldar qüvvələrin bərpa və inkişafını daha da sürətləndirdi.

Kənd təsərrüfatının vəziyyəti və aqrar münasibətlər. XVII əsrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının əsas sahələri taxılqılıq və maldarlıq idi. Taxılqılığın ən mühüm sahələri buğda və arpa istehsalı idi. Taxılqılığın bu sahələri Təbriz, Naxçıvan, Xoy, Marand, Urmiya və Ərdəbil vilayətlərində, Şirvanın-Şəbran Məşkur, Ağdaş və Qəbələ məhəllələrində daha çox inkişaf etmişdi. Türk sayıyahı Övliləyə cəlbənin yazdığına görə, Təbriz əyalətində yeddəli növ buğda ekilirdi. Naxçıvan əyalətində onun təbii şəraitinə uyğun olan qüvvətli qara arpa yetişdirilirdi. Bu növ arpanın hər bir dənindən dörd sünbül bitirdi.

Taxılqılıqla şəhər əhalisi də məşğul olurdu. Təbriz, Ərdəbil, Şəbran və sair şəhərlərin ətraflarında, bir sıra hallarda, hətta şəhər ərazisi daxilində geniş taxıl tərlələri mövcud idi. Lakin böyük şəhərlərin ərzaqla təminatı üçün bu kifayət etmirdi, ona görə ətraf, hətta nisbətən uzaq nahiyə və vilayətlərdən şəhərə, başqa ərzaq növləri ilə yanaşı, çoxlu taxıl daşınırdı. Məsələn: Şamaxı şəhərinin əsas taxılqılıq bazası Şəbran və Məşkur məhəlləri idi.

Lənkəran, Şəbran, Dərbənd, Böyük və Kiçik Qafqazın yağışlı subtropik və nisbətən rütubətli iqlimi olan dağ ətəyi zonalarında, hətta bir sıra düzənliklərdə taxılqılığın bu mühüm sahələri dəmyə xarakteri daşıyırdı. Mığan və Mili

sonra, seyrək yerəlrə yenidən çəltik salınır, əkin bir neçə günlüyə suyun içərisində saxlanılırdı. çəltiyin səpilib, biçilməsi 4 aydan az bir müddət çəkirdi. Münasib iqlim şəraiti olan vilayətlərdə çəltiyin əkin və biçin prosesi il boyu bir neçə dəfə təkrar olunurdu. Bu sahə taxılçılıqda ən ağır əmək tələb edən sahə idi. çovdar və pərinc əkini kənd təsərrüfatının əhəmiyyətli sahələrindən idi. Darı əkini nisbətən geniş yayılmış olsa da, birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmirdi. Paxlalı bitkilərdən – noxud, lobyə, paxla, bostan-tərəvəz bitkilərindən – soğan, kələm, xiyar, badımcan, bibər, turp, çuğundur, kök, qarpız, yemiş və s. istehsalı Azərbaycanın bütün vilayətlərində geniş yayılmışdır.

Texniki bitkilərdən ən mühümmüsü və geniş yayılmışı pambıq idi. Səfəvi dövlətində mövcud olan altı ən iri pambıqçılıq vilayətlərindən dördü Azərbaycanda yerləşirdi. Bu vilayətlərin iqtisadiyyatında pambıqçılıq birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik idi. İstehsal edilən pambığın bir hissəsi daxildə pambıq parça toxuyan emalatxanaların ehtiyacını ödəyirdi. Məhz buna görə, pambıqçılıq iri pambıq parça istehsalı mərkəzləri olan Təbriz, Naxçıvan, Mərənd, Gəncə və Xoy şəhərlərinin ətraf rayonlarında daha çox inkişaf etmişdi. İstehsal edilən pambığın ümumi həcmi daxili tələbatın həcmindən xeyli artıq olduğuna görə, Azərbaycan pambığının xeyli hissəsi Avropa və Asiya ölkələrinə ixrac edilirdi.

XVII əsrdə Azərbaycanda kətan istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmirdi. Pambıq və pambıq parçalarına tələbatın artması kətan və kətan parçalar istehsalını xeyli məhdudlaşdırırdı.

XVI əsrdə avropalılar tərəfindən Səfəvi dövlətinə gətirilmiş tütün, XVII əsr Azərbaycan texniki bitkilər istehsalı sırasında mühüm yer tuturdu. I Şah Abbasdan başlayaraq, Səfəvi şahlarının tənbəki əkini və ticarətinin ləğvinə

yönəldilmiş bir sıra qəti tədbirlərinə baxmayaraq, bu sahə getdikcə inkişaf etməkdə idi. II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1642-1667) tütünçülük xəzinənin ən gəlirli sahələrindən birinə çevrilir. Təkcə Təbriz şəhərində tənbəki ticarətindən xəzinə 20 min түmən gəlir əldə edirdi. Ona görə, getdikcə səfəvi hökmdarları tənbəkinin xəzinə üçün mallyə əhəmiyyəti ilə daha çox hesablaşmalı olurdular.

XVII əsrdə Azərbaycanda müxtəlif növ boya maddələri istehsal edilən bitkilər əkilirdi. Bunlardan qızılboya (marena) böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, ölkənin qərb Arazətrafı rayonlarından – Azadabad nahiyəsi dünyanın ən iri qızılboya istehsal edən rayonu idi. İstehsal edilən məhsulun yalnız az bir hissəsi daxili ehtiyacları ödəyir, əksər hissəsi isə Asiya və Avropanın müxtəlif ölkələrinə ixrac edilirdi.

Öz iqtisadi əhəmiyyətinə görə, ölkənin ikinci qızılboya bazası Şirvan idi.

XVII əsrdə istehsal edilən başqa növ qiymətli texniki bitkilərdən küncüt və zəfəranı qeyd etmək olar. Zəfəranın əsas məskəni Abşeron yarmadası idi. Burada iki növ zəfəran var idi; mədəni və vəhşi. Bunlardan da ən qiymətli mədəni zəfəran idi. Bu növ zəfəran orta Asiya ölkələrinə, İrana və başqa Şərq ölkələrinə ixrac edilirdi.

XVII əsrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ən əhəmiyyətli sahələrindən biri də bağçılıq idi. Üzüm, alma, armud, albalı, ərik, tut və s. kimi meyvələr ölkənin bütün vilayət və nahiyələrində yetişdirilirdi. Lakin bu və ya digər növ meyvənin istehsalında xüsusilə şöhrətlənmiş rayonlar var idi. Naxçıvan, Ordubad və Şamaxıda yetişdirilən abbasi, mələcə və ordubad armudları, Təbriz və Ordubadın üzümü, Şəbran və Qubanın alması, Qarabağın narı, Ərdəbilin alma-armudu və s. öz dad və keyfiyyətinə görə xüsusilə fərqlənirdilər. Quru meyvə ölkənin mühüm ixracat məmulatlarından biri idi. Cənubi Azərbaycandan müxtəlif

Avropa və Asiya ölkələrinə ixrac edilən ərik qurusu və kişmiş xüsusilə şöhrət tapmışdı. Cənubi Azərbaycanın Xalxal, Aryun və Tərəm nahiyələri nəinki Azərbaycanda, bütün Səfəvi dövlətində ən iri zeytunçuluq rayonu idi. Burada istehsal edilən zeytun yağı müxtəlif ölkə və şəhərlərə ixrac edillrdi.

Taxılçılıqla yanaşı, heyvandarlıq XVII əsr Azərbaycan kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən idi. Heyvandarlıqla, onlann əsas gəlir mənbəyi olan köçəri və yarımköçəri tayfa və qəbilələrlə yanaşı, oturaq əhali, hətta şəhər əhailsinin bir hissəsində məşğul olurdu. Orta əsrlər Azərbaycanda, üç əsas sahə – qoyunçuluq, maldarlıq və atçılıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bir təsərrüfat sahəsi kimi, qoyunçuluq Azərbaycanın bütün vilayətlərində geniş yayılmışdı. Muğan, Mil, Şirvan düzləri, Qarabağ, Qaradağ və Ərdəbil yaylaqlarında əsasən qəbilə və tayfa əyanlarına məxsus olan minlərlə qoyun sürüləri var idi. Bu qoyunların bir hissəsi daxli və xarici bazarlarda satılırdı. Azərbaycandan başqa ölkələrə hər li yüz minlərlə qoyun ixrac edilirdi.

Qaramal cinsindən inək və öküzlə yanaşı, çoxlu camış saxlanılırdı. Camışçılıq Şirvan, Lənkəran ovalığı və Cənubi Azərbaycanın bir sıra vilayətlərində xüsusilə inkişaf etmişdi. Kəilərdən yük daşınması, xüsusilə ağır millər daşınmasında geniş istifadə edilirdi.

Yük heyvandarlığında birinci yen atçılıq tuturdu. XVII əsr Avropa səyyahlan dönə-dönə göstənilər ki, Azərbaycan Yaxın Şərqdə ən inkişaf etmiş atçılıq ölkəsi idi. Ərdəbil ətrafı çəmənliklərdə, Qarabağda, Mil, Muğan və Şirvan düzlərində Səfəvi şahları və feodal əyanlarının çoxlu ilxılara malik xüsusi atçılıq təsərrüfatları var idi. Azərbaycan atları öz gözəlliyi, sürətli qaçışı, dözümlülüüyü və başqa keyfiyyətlərinə görə dünya şöhrətinə malik idilər: Hər il

dünya bazarlarına, xüsusilə Hindistana çoxlu Azərbaycan atları ixrac edillirdi.

Azərbaycanda dəvəçilik geniş yayılmışdı. Xarici ölkələrdə, xüsusilə Türkiyədə Azərbaycan dəvələrinə böyük tələbat var idi.

Yük heyvanlarından çoxlu qatır və uzunqulaq saxlanılırdı. Bir nəqliyyat vasitəsi kimi, qatır atdan yüksək qiymətləndirilirdi.

Ümumiyyətlə, istər əkinçilik, istərsə də kənd təsərrüfatının başqa sahələri əsasən ekstensiv xarakter daşıyırdı. Bu və ya digər zonada məhsuldarlıq, bir qayda olaraq, təbii-iqlim şəraitindən xeyli dərəcədə asılı idi.

XVII əsrdə də əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş beş əsas torpaq mülkiyyət forması qalırdı.

- 1) Dövlət torpaqları (divan)
- 2) Şah nəslinə mənsub torpaqlar (xassə)
- 3) Feodal lenləri (tiyul)
- 4) Mülk
- 5) Dini müəssisələrə mənsub torpaqlar (vəqf).

Bu torpaq mülkiyyətli formaları içərisində ən geniş yayılmışı divani torpaqları idi. Səfəvilər, xüsusilə I Şah Abbas öz mərkəzləşdirmə siyasətinə uyğun olaraq, onsuz da çox böyük ərazini əhatə edən divani və xassə torpaqlarını genişləndirməyə çalışırdılar. Məsələn: bütün Ərdəbil, Qaradağ mahalları, Muğan və Talış vilayətləri ərazilərinin bir hissəsi xassə torpaqları kateqoriyasına daxil edilmişdi. Divani torpaqlarından hərbi və mülki feodal məmurluğuna, göstərilən xidmət üçün, xüsusi lenlər ayrılırdı. Tiyul adlandırılan bu cür lenlər müvəqqəti və şərti torpaq mülkiyyəti forması daşısa da bir çox hallarda, faktiki olaraq, irsi xarakteri daşıyırdı. Ayrı-ayrı feodal nəsiləri həmin torpaqları uzun dövr əllərində saxlayaraq, onları öz mülkiyyətinə çevirməyə səy edirdilər. Bu cür təmayüllər XVII

əsrin axırlarına yaxın, mərkəzi dövlətin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq xüsusilə güclənir.

XVII əsrdə, xüsusilə əsrin axırında, vəqf torpaqlarının sahəsi əsasən divani və xassə torpaqları hesabına genişlənir. Vəqf torpaqlarını o biri torpaq mülkiyyəti formalarından fərqləndirən əsas cəhət bu idi ki, həmin torpaqlar toxunulmaz idi. Ona görə, həmin torpaqların sahəsi hakimiyyətin dəyişməsindən asılı olmayaraq, arta bilər, lakin azala bilməzdi. Buna görə, Səfəvi hökuməti və ayrı-ayrı feodallar həmin torpaqlar üzərində faktiki mülkiyyət hüquqlarını müəyyən dərəcədə saxlamaq şərti ilə öz torpaqlarının toxunulmazlığını təmin etmək üçün onların bir hissəsini vəqfə çevirirdilər.

Mükəlləfiyyət daşıyan əhalinin əsas hissəsi rəiyyətlərdən ibarət idi. Divani, xassə, vəqf və mülk torpaqlarını icarəyə götürmüş rəiyyətlər, məcburi torpaq vergisi və ağır mükəlləfiyyətlər qarşısında, faktiki olaraq torpağa təhkim vəziyyətində idilər. Əsas torpaq vergisi olan malucəhət bütün dənli və texniki bitkilər, eləcə də xam ipək məhsulunun 1/5-dən 1/3 hissəsinə qədərini əhatə edirdi.

Bundan başqa kəndlilər feodallara (otlaqlarından istifadəyə görə) çobanbəyi, bağlardan-bağbaşı, başpulu vergiləri verməli, bayramlarda-bayramlıq və novruzu adı altında, demək olar ki, icbari xarakter almış xüsusi hədiyyələr gətirməli idilər. Xəzinə və vəzifəli şəxslərin xeyrinə ixracat (qulluğu), səfir və məmurların məxariclərinin ödənilməsi üçünə konəlğə deyilən fəvqəladə xarakter daşıyan vergi alınır. Bir sıra hallarda vergi məmurları və feodallar kəndlilərdən rəsmi müəyyən olunmuş miqdardan xeyli artıq vergi alırdılar.

XVII əsrdə feodal təsərrüfatının aparılmasında müəyyən dəyişikliklər meydana gəlir. Daxili və xarici bazarla əlaqələri möhkəmlənən ayrı-ayrı feodal və tacirlərin xüsusi mülkədar təsərrüfatının genişlənməsi ilə əlaqədar

olaraq, kəndli əməyindən biyar şəklində istifadə edilməsi də artır. Feodallar öz təsərrüfatlarında, tikinti işlərində və başqa sahələrdə biyarla yanaşı, muzdlu əməkdən də istifadə edirdilər. XVII əsrdə muzdlu əməkdən istifadə müəyyən dərəcədə artsa da istismar forması kimi, onun xüsusi çəkisi çox az idi.

XVI əsrin axırları, XVII əsrin əvvəllərində feodal istismarı və müharibələrin ağır nəticələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan və qonşu Yaxın Şərq ölkələrini geniş kəndli hərəkatı bürüyür. Bunlardan ən əhəmiyyətli cəlalilər hərəkatı idi. Feodal zülmünə qarşı yönəldilmiş cəlalilər hərəkatı əsasən sinfi xarakter daşıyırdı. Lakin Azərbaycan və qonşu ölkələrdə, Türkiyə işğalı ilə əlaqədar olaraq, bu hərəkat eyni zamanda xalq azadlıq hərəkatı şəkillir. Xalq azadlıq hərəkatının məşhur başçılarından birisi Bayram-Təkəli idi. Onun bir neçə yüz atlıdan ibarət dəstəsi işğalçıların qəniminə çevrilmişdi. Məşhur «Koroğlu» eposunun qəhrəmanlar silsiləsinin ictimai və tarixi mənbəyi cəlalilər hərəkatı ilə bağlıdır. Lakin XVII əsrin 30-cu illərinə qədər davam edən bu hərəkat sinfi tərkibcə çox rəngarəng idi. Getdikcə daxili ziddiyyətlərdən zəifləyən həmin hərəkat ən nəhayət məğlubiyyətə düşər olur.

XVII əsr Azərbaycanın Şirvan (1614-1615-ci illərdə) və Qarabağ (1629-cu ildə) vilayətlərində bir sıra antifeodal çıxarışlar baş vermişdi, lakin bu çıxarışlar da səfəvi hakimləri tərəfindən yatırılmışdı.

Şəhərlər, sənətkarlıq və ticarət. XVII əsrdə Azərbaycanı şəhərləri tərkibcə əhəmiyyətli bir dəyişikliyə uğramamışdı. Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi ölkədə 50-dən yuxarı iri, orta və xırda şəhər mövcud idi. Yaxın Şərqin ən böyük şəhərlərindən olan Təbrizin əhalisinin sayı əsrin birinci üç rübündə 300 mindən 500 minə çatmışdı. XVIII əsrin axırncı rübündə şəhərin əhalisinin sayı 250 mindən artıq deyildi. XVII əsrin əvvəllərində isə şəhərin əhalisi qat-

qat azalmışdı. Azərbaycanın qalan şəhərlərindən əhalisinin sayına görə 100 minə yaxınlaşan heç bir şəhər yox idi. Ölkənin ikinci böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzi Ərdəbilin təxminən 50-60 min, Şamaxının 30-35 min (əsrin əvvəlində bundan da az), Marağa, Gəncə, Ərəş və Xoy şəhərlərinin öz inkişaf tarixlərinin ən əlverişli dövrlərində 30-35 min, Naxçıvan, Mərənd, Şəki, Urmi və s. orta şəhərlərin 10-15 min nəfərədək əhalisi var idi.

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadiyyatı yarıməqrar xarakter daşıyırdı. Əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq və bostançılıq şəhər təsərrüfatının əhəmiyyətli sahələri idi. Lakin şəhərlərin, birinci növbədə mühüm iqtisadi mərkəzlərin əhalisinin gəlirinin əsas - hissəsi sənətkarlıq istehsalı və ticarətlə bağlı idi. Şəhər əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən sənətkarlar və xırda tacirlər üçün əkinçilik, bağçılıq, heyvandarlıq ancaq əlavə gəlir mənbəyi idi.

XVII əsr Azərbaycan şəhərlərində yüzdən yuxarı müxtəlif sənət növlərini və sahələri: toxuculuq, boyaçılıq, misgərlik, dəmirçilik, silahqayırma, dülgərlik, nəccarlıq, doqbaqlıq, bənnalıq, qənnadilik, sabunbişirmə və s. yanaşı bir sıra iri və xırda sənətkarlıq istehsalı sahələri mövcud idi. Sənətkarlıqda ixtisaslaşma əvvəlki əsrlərə nisbətən tərəqqi edir: bir sıra istehsal sahələri, o cümlədən çini qabıar (farfor) və pəncərə şüşəli istehsalı meydana gəlir; odlu silah istehsalı genişlənilir, çaxmaqla alışıan tapancalar istehsalına başlanılır. Yalnız toxuculuqda onlarla müxtəlif istehsal sahəsi və ixtisas mövcud idi. Bütün bunlara baxmayaraq iri feodal emalatxanalarını (karxanaları) çıxmaq şərti ilə əmək bölgüsü Qərbi Avropa manufakturalarına nisbətən məhdud xarakter daşıyırdı – əmək bölgüsü prosesi dərininə yox, eninə, daha doğrusu, emalatxana daxilində yox, ayrı-ayrı sənət növlərindən müstəqil sahələrin ayrılması yolu ilə gedirdi.

Əsas və ən geniş yayılmış sənətkarlıq sahəsi toxuculuq və onunla bağlı istehsalat sahələri idi. Toxuculuq şəhərlərin iqtisadiyyatında çox mühüm yer tuturdu. A.Oleariy əsrin 30-cu illərində yazırdı: «Sənətkarların çoxu – pambıq və ipək parçalar istehsalı ilə məşğul olan və onlardan çox gözəl sadə və zərli parçalar hazırlayan toxucu, boyaqçı və ya bəzəkçi rəssamlardan ibarət idi.

Nəinki şəhərlərin, hətta bir çox kəndlərin iqtisadiyyatı toxuculuq məmulatları və xammallarının istehsalı ilə bağlı idi. Bütün Şirvan vilayəti böyük bir toxuculuq emalatxanasını xatırladırdı. Şirvanın xam ipəyi və ipəkçilik məmulatları dünya əhəmiyyətinə malik idi. Xam ipək istehsalı sahəsində Şirvan Yaxın və Orta Şərqdə, Gilandan sonra ikinci yeri tuturdu. XVII əsrdə bu vilayətdə istehsal edilən xam ipəyin həcmi, təxmini hesablamalara görə, ən azı 100-125 min puda bərabər idi. Bundan başqa xam ipək Azərbaycanın Təbriz, Naxçıvan, Mərağa, Gəncə və başqa vilayət və rayonlarında istehsal edilirdi. Təkcə Təbrizdə 40-50 min puda qədər ipək işlədilirdi.

Qoyunçuluğun inkişaf etməsi yun parça toxuma emalatxanaları və xalçaçılığın ehtiyaclarının ödənilməsinə lazımı şərait yaradırdı.

XVII əsr Azərbaycanın ən böyük toxuculuq mərkəzi Təbriz şəhəri idi. Təbriz eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqlin ən iri sənətkarlıq mərkəzlərindən idi. Təbrizdən sonra ölkənin ən mühüm toxuculuq mərkəzləri Ərdəbil, Şamaxı, daha sonra isə - Gəncə, Naxçıvan, Mərağa, Ərəş, Mərənd, Xoy və Ordubad şəhərləri idi. Müxtəlif növ parça və toxuculuq məmulatları istehsalında şəhərlər arasında müəyyən dərəcədə ixtisaslaşma mövcud idi. Təbriz əsasən məxmər, atlas, nazik ipək parçalar, alabəzək kətan parçalar, qumaş, çalma, ipək və pambıq örtüklər istehsalında; Ərdəbil - tafta, kətan parçalar, ipək və yun qurşaqlar; Şamaxı - Şamaxı tafası, darayı, yaylıqlar,

kələğayı, adi və zərbaflı çadırlar; Naxçıvan – rəsmli parçalar (qələmkar), süfrəlik parçalar; Bakı qumaş parçalar istehsalında ixtisaslaşmışdı.

Ümumiyyətlə, XVII əsr Azərbaycanda yüzdən yuxarı ipək, pambıq, yun və kətan parça növü mövcud olmuşdur. Pambıq parça istehsalı öz həcminə görə birinci yer tuturdu. İstehsal edilən parçaların xeyli hissəsi Asiya və Avropanın müxtəlif ölkələrinə ixrac edilirdi.

XVII əsr toxuculuq texnikasında, xüsusilə çözləmə və əyirmə texnikasında müəyyən təkmilləşmələr olsa da, ümumiyyətlə orta əsr sənətkarlıq texnikasına xas olan primitivliyi və süstlüyü toxuculuq texnikasına da aid etmək olar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış sənətkarlıq növlərindən biri xalçaçılıq idi. XVI-XVII əsrlərdə xalçaçılıq Azərbaycanda istər bədii xüsusiyyətlərinə, istərsə də istehsalın həcminə görə öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatır. Bunu nəinki yazılı mənbələr, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrinə ixrac edilmiş, hazırda Ermitaj, Nyu-York, London, İstanbul, Tehran, Vena və başqa şəhərlərin muzeylərində saxlanılan çoxlu xalçaçılıq nümunələri təsdiq edir. Təbriz və onun ətraf rayonları nəinki Azərbaycanın, bütün Şərqi ən iri xalçaçılıq mərkəzi idi.

XVII əsr Azərbaycan şəhərlərində çoxlu boyaqçılar, dərişləmə və dəri məmulatları hazırlamaqla məşğul olan sənətkarlar – dabbaqlar, yəhər və yüyən qayıranlar, ayaqqabı tikənlər, pineçilər, tuluqçular var idi. Azadabad mahalı və şəhəri Azərbaycanla yanaşı, bütün Şərqi və bir çox Avropa ölkələrini qızıl boya ilə təmin edirdi. Qızıl boya istehsalında ikinci yeri Şirvan tuturdu.

Şəhərlərdə metalşləmənin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Ölkədə hər cürə qara və əlvan metal yataqlarının mövcud olmasına baxmayaraq, bu yataqların çox cüzi hissəsindən – yalnız Daşkəsəndə dəmir və Təbriz

yaxınlığındakı mis yataqlarından istifadə edilirdi. Metalişləmə əsasən başqa ölkələrdən ixrac edilmiş xammali təmin edilirdi. Bu, əlbəttə, xüsusilə müharibələr dövrü metalişləmənin vəziyyətinə mənfi təsir göstərsə də, bir sıra polad, mis, qızıl və gümüş məmulatların istehsalında azərbaycan ustaları dünya şöhrətinə malik idilər. Təbriz – zərgərlik, toptökmə, dəmir (qıl, yiyə, bıçaq, balta və s.) və başqa məmulatlar, Ərdəbil – yüksək keyfiyyətli qılınc və xəncərlər, Şamaxı və Lahıc – mis məmulatları, silah və zirehli paltarlar, Bakı – poladişləmə, Gəncə – müxtəlif dəmir məmulatlar (nal, bıçaq və s.), Ordubad – fitillə yanan ağır tufənglər istehsalı sahəsində ən mühüm sənətkarlıq mərkəzləri idi. XV əsrin axırlarında Azərbaycanda istehsalına başlanan odlu silahlar – top və tufəng – XVII əsrdə təkmilləşir, istər istehsalı, istərsə də hərbi istifadə daha geniş yayılır. Bütün bunlara baxmayaraq, odu silahlar istehsalında Səfəvi dövləti nəinki Avropa ölkələrindən, hətta qonşu Türkiyədən geri qalırdı.

XVI əsrin əvvəllərində dulusçuluq və kaşı məmulatları istehsalı bir sıra şəhərlərin, xüsusilə də Təbrizin iqtisadiyyatının əsas sahələrindən idi.

XVI əsrin axırları, XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş dağıdıcı müharibələr tikinti işinə olan tələbatı xeyli artırırdı. Eyni zamanda şəhərlərdə bəna, nəccar, dülgər, kərpicəsənlər, daşyonanlara olan ehtiyac da qat-qat artdı. İri şəhərlərdə tikilən təmtəraqlı saraylarla yanaşı, ölkənin hər tərəfində daşdan, bişmiş və çiy kərpiclərdən çoxlu yaşayış binaları, karvansaralar, körpülər, bazarlar, emalatxanalar və s. mülkü binalar ucaldılırdı. Maddi və yazılı mənbələr göstərir ki, XVII əsrdə mülki binaların, xüsusilə karvansara və bazarların tikilməsi kəmiyyət və iqtisadi səmərəliliyinə görə Azərbaycanın orta əsr tarixində öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatır. Bununla yanaşı əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, binaların əksəriyyəti (hətta iri şəhərlərdə) çiy

kərpiclərdən tikilirdi. Aşağı təbəqələrin yerləşdiyi ayrı-ayrılıqda qırıq məhəllələr əsasən plansız, kortəbii salınırdı.

Şəhərlərdə müxtəlif növ bədii sənətlərlə məşğul olan minlərlə sənətkarlar – həkkaklar, nəqqaşlar, xəttatlar, cildçilər və s. yaşayırdı. Təbriz bütün Şərqdə ən məşhur bədii sənətkarlıq mərkəzlərindən idi. Burada yaşayan sənət ustaları bütün dünyada məşhur idilər. Azərbaycan sənətkarlarının gözəl ornament və bədii üslubları uzun əsrlər boyu bütün Şərq üçün nümunə olmuşdur.

Şəhərlərdə müxtəlif yeyinti məmulatları hazırlayan sənətkarlar – çörəkçilər, qənnadlar, şərbətçilər, çaxırçəkənlər, sabunblşirənlər və s. əsasən yerli ehtiyacları təmin edirlər.

XVII əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, Azərbaycan və qonşu Şərq ölkələrinin iqtisadi həyatında, xüsusilə sənətkarlıq və ticarətdə gərgin və uzun sürən tənəzzül baş verir. Bu böhranın əsas daxili səbəblərindən biri əsrin axırında feodal istismarının kənddə və şəhərdə qat-qat güclənməsi idi.

XVII əsrin axırları, XVIII əsrin əvvəllərində, bir sıra ictimai-iqtisadi amillərlə əlaqədar olaraq, feodal istismarı qat-qat güclənir, vergilər 3 dəfə artır. Bu hal şəhərdə, kənddə təkrar istehsalın və məhsuldar qüvvələrin inkişafı əsasını dağdır, bir sıra Yaxın və Orta Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda baş verməkdə olan iqtisadi tənəzzülü daha da kəskinləşdirir.

Şəhərlərdə sənətkarlığın inkişafı ticarətlə sıx bağlı idi. Daha doğrusu, bazarların həcmi ictimai əməyin ixtisaslaşmasının səviyyəsindən asılı olduğu qədər, sənətkarlığın və onun daxili ixtisaslaşmasının ümumi səviyyəsi də bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı idi.

XVII əsrdə əmtəə münasibətləri əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli tərəqqi etmiş olsa da, feodal təsərrüfatı,

xüsusllə kənddə öz natural xarakterini əsasən saxlamaqda idi.

İstər daxili, istərsə də apardığı xarici və tranzit ticarətin həcminə görə Təbriz bütün Şərqi ən böyük ticarət mərkəzlərindən hesab olunurdu. Şəhər daxili və beynəlxalq əhəmiyyətə malik bir çox ticarət yollarının kəsişdiyi mövqedə yerləşirdi.

XVII əsr Azərbaycanında gedən iqtisadi prosesi üç xarakterik dövrə bölmək olar:

1) xarici-siyasi amillər (səfəvi-osmanlı müharibələri) nəticəsində baş vermiş müvəqqəti iqtisadi tənəzzül dövrü, bu dövr təxminən əsrin birinci rübünü əhatə edir;

2) XVII əsrin ikinci rübündən başlayaraq, 70-ci illər daxil olmaqla, təsərrüfat yüksəlişi dövrü; yükəliş ən çox sənətkarlıq və ticarətdə nəzərə çarpırdı. Kənd təsərrüfatında əsasən texniki bitkilər (pambıq və tənəkə) və xam ipək istehsalı artmaqda idi. Kənd təsərrüfatının digər sahələrində xüsusi ilə onun əsas sahələri olan dənli bitkilər sahəsində, 60-70-ci illərdən başlayaraq, hətta müəyyən geriləmə nəzərə çarpırdı;

3) XVII əsrin axırı, XVIII əsrin əvvəllərini əhatə edən kəskin ümumi iqtisadi tənəzzül dövrü.

§3 XVIII əsrin I yarısında və xanlıqlar dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı

Əvvəlki dövrdə olduğu kimi XVIII əsrin I yarısında da Azərbaycanın iqtisadiyyatında başlıca yeri natural təsərrüfat tuturdu. Ölkənin iqtisadiyyatının əsas sahəsini əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi. Sənətkarlıq və xüsusilə ticarət əsasən şəhərlərdə cəmlənmişdi.

Bu dövrdə əsas istehsal vasitəsi torpaq idi. Azərbaycanda ötən əsrdə olduğu kimi beş torpaq mülkiyyəti forması mövcud idi:

1. Dövlət torpaqları – divani
2. Şah ailəsinin ixtiyarında olan torpaqlar – xassə
3. Xüsusi mülkiyyət torpaqları – mülk
4. Dini ocaqlara məxsus olan torpaqlar – vəqf
5. Kənd icmasının ixtiyarında olan torpaq sahələri - camaat

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda XVII əsrdə olan siniflər feodallar (bəylərbəyilər, sultanlar, məliklər, bəylər, ali ruhanilər və s.) və kəndlilər (rəiyyətlər, rəncbərlər, əkərlər) mövcud idi. Doğrudur, şəhərlərdə eyni zamanda sənətkarlar və tacirlər də yaşayırdılar. Lakin natural təsərrüfatın hökm sürdüyü bir dövrdə sənətkar və tacirlər ölkənin iqtisadiyyatında həlledici rol oynaya bilmirdilər.

Həmin dövrdə hər cür vergi və mükəlləfiyyətdən azad olan daha bir əhall kateqoriyası da var idi. Belələri maaf adlanırdı. Onlar silah və atları ilə hakim feodalın xidmətində olur, yürüş və müharibələrdə fəal iştirak edirdilər. Adi vaxtlarda isə maaflar bir növ pols rolunu görür, vergi və mükəlləfiyyətlərin vaxtlı-vaxtında ödənilməsində feodallara yaxından kömək edirdilər.

XVIII əsrdə Azərbaycanda çox mürəkkəb vergi sistemi mövcud idi. Mütəxəssislər bu dövrdə 40-a yaxın vergi və mükəlləfiyyətin olduğunu qeyd edirlər. Orta əsrlərdə vergilərə əsas gəlir mənbəyi kimi baxılırdı. Məhz buna görə də təsadüfi deyildir ki, vergilərin toplanılmasına hökumət çox ciddi əhəmiyyət verirdi. Bunu şah Sultan Hüseynin daxili siyasətində bir daha görmək olar. O, vergi toplamasını qaydaya salmaq üçün xüsusi bir fərman vermişdi. Bu fərmana görə 15 yaşından yuxarı bütün şəxslər siyahıya alınmışdı.

Yeni vergi siyasəti xalqın əlindən axırncı tikəni almaq demək idi. Odur ki, əhall buna cavab olaraq ya malları şah məmurlarından gizlədir və yaxud da baş götürüb alləsi və var-yoxu ilə birlikdə öz yurdundan qaçmalı olurdu. Məhz

buna görə də ilk mərhələdə 1699-1702-ci illər arasında tərtib olunub mərkəzə göndərilən siyahılar dövləti təmin etmədi. Tezliklə şah Sultan Hüseyn yerlərə yeni fərman göndərdi. Həmin fərmana əsasən hər kəs gizlənəni tapsa və şahı bildirsə, gizlənənin başı şahı, əmlakı isə onu tapan adama veriləcəkdir.

Şəhər əhalisi, xüsusilə sənətkar və tacirlər küllü miqdarda toplanılan vergilərdən əlavə, şahın sərbazları tərəfindən də amansızcasına qərət olunurdular.

Şah və yerli feodallar eyni zamanda şəhər təsərrüfatından da xeyli gəlir əldə edirdilər. Şəhərlərin iqtisadi əsasını ticarət və sənətkarlıq təşkil edirdi. Azərbaycanın bir sıra şəhərləri, o cümlədən Təbriz, Şamaxı, Bakı, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan və başqaları coğrafi cəhətdən Avropa və Asiya arasında əlverişli mövqə tuturdular. Həmin şəhərlər beynəlxalq ticarət yolunun üstündə olduqları üçün bilavasitə xarici və tranzit ticarətdə iştirak etməli olurdular. Volqa-Xəzər dənizi yolundan Rusiya dövlətinin fəal istifadə etməsi və xarici bazarda Azərbaycanda küllü miqdarda istehsal edilən xam ipəyə, neftə, zəfərana, xalılara, nəfis sənətkarlıq əşyalarına və s. olan böyük tələbat həmin dövrdə Azərbaycanda ticarətin aparılmasına təkan verən amillərdən biri olmuşdur.

Lakin ölkənin təsərrüfat həyatının bütün sahələrində hökm sürən feodal münasibətləri ticarətin də inkişafına xeyli maneə törədirdi. Bütün ticarət yolları və bazarlarda həm gəlmə və həm də yerli tacirlərdən alınan saysız-hesabsız kömrüklər, ticarətin normal gedishinə mənfi təsir göstərirdi. Pul sisteminin müxtəlifliyi, ölçü və çəki vahidlərinin qeyri müəyyən olması da ticarətin inkişafını xeyli boğurdu.

Şəhər və kənd əhalisinin hədsiz dərəcədə istismar olunması ölkədə geniş miqyasda xalq – azadlıq hərəkatının baş verməsinə səbəb oldu. 1721-ci ildə Şamaxıda 1743-cü

ildə Şirvan və Şəkiddə yeni qüvvə ilə alovlanan üsyanlar Azərbaycanda uzun müddətdən bəri davam edən İran zülmünə faktiki olaraq son qoydu.

Məhz bunun nəticəsidir ki, XVIII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın tarixində yeni bir səhifə açıldı; mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyətli olan şəhərlərin ətrafında müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlar şəklində kiçik dövlətlər əmələ gəldi.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda aşağıdakı xanlıqlar yaranmışdı:

Quba xanlığı, Şamaxı xanlığı, Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Gəncə xanlığı, Bakı xanlığı, Naxçıvan xanlığı, Talış xanlığı, Cavad xanlığı, Təbriz xanlığı, Urmiyə xanlığı, Maku xanlığı, Ərdəbil xanlığı, Xoy xanlığı, Qaradağ xanlığı.

Mərkəz şəhərlərdən savayı Azərbaycanda Bərdə, Qəbələ, Ərəş, Şabran, habelə Mərənd, Marağa, Sərab, Miyanə, Salmas və bu kimi tarixən inkişaf edib, siyasi hadisələrin gedişi ilə əlaqədar olaraq bəzən çiçəklənib, bəzən də xarabalıqlara çevrilmiş və yalnız keçmişi ilə fəxr edən şəhərlər də vardı.

Şəhərlər - xüsusilə xanlıqların paytaxtları bir qayda olaraq qala divarları və xəndəklərlə əhatə olunurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi mövcud olduğu üçün ölkənin vahid iqtisadi və siyasi mərkəzi yox idi. Azərbaycanın iqtisadiyyatında əsrlərdən bəri davam edən natural təsərrüfat hökm sürürdü. İstər xanlıq çərçivəsində mütləq hakim olan xan, istərsə də onların tabeliyində olan digər feodal hakimlər (sultanlar, məliklər və bəylər) öz tam və nisbi müstəqilliklərini, habelə də feodal mənafelərini güdərək, ölkənin pərakəndə halında qalmasına həтта çalışırdılar.

Əvvəllərdə olduğu kimi bu dövrdə də Azərbaycanda əsas iki sinif – feodallar və kəndlilər sinfi mövcud idi.

Doğrudur, şəhərlərdə eyni zamanda müəyyən, miqdarda tacirlər və sənətkarlar yaşayırdılar.

Ayrı-ayrılıqda kiçik bir dövləti xatırladan Azərbaycan xanlıqlarında feodal ierarxiya sistemi mövcud idi. Hər bir xanlıqda ən yüksək rütbə xana, sonra isə xanın tabellyində olan sultanlara, məliklərə, bəylərə məxsus idi.

Feodal sinfinə eyri zamanda all ruhanilər, yarımköçəri qəbilələrin – elatların başçıları – elbəyllər də daxil idilər. Elbəyllər adətən müəyyən xidmətlərinə görə xandan mükafat əvəzinə yarımotraq və ya oتراق əhallsi olan torpaq alaraq, bllavasitə kənd təsərrüfatı ilə də məşğul olurdular. Elbəyllər hər şeydən əvvəl xanlara hərbi qüvvələrlə kömək etməli idilər. Müharibə və yaxud yürüş zamanı elbəyilər xandan ilk çağırış eşidən kimi tərəddüd etmədən öz süvari dəstələri ilə xanın xidmətində olmalı idilər.

Kəndli sinfini əsas etibarilə rəiyyət və rəncbərlər təşkil edirdilər. Rəiyyətlərin bir qismi kənd icmasından onun payına düşən topağı becərir və əldə etdiyi məhsulun adətən hissəsini feodala vergi verirdi. Bu vergi məcəhət adlanırdı. Rəiyyətlərdən fərqli olaraq rəncbərlərin torpaq və istehsal alətləri yox idi. Acından ölməsinlər deyə onlar ağır şərtlər əsasında feodallardan icarəyə torpaq almağa məcbur olurdular. Belə hallarda rəncbər məhsulun $\frac{1}{2}$ və ya hissəsini feodala məcəhət verməli idi.

Məcəhətdən başqa kəndlilər daha bir sıra ağır kənd təsərrüfat vergisi verməli idilər. Xanlığın əsas gəlirini həmin vergilər təşkil edirdi. Məhz buna görə xanlar vergilərin toplanılmasına ciddi nəzarət edirdilər. Ötən əsrlərdə olduğu kimi xanlıqlar dövründə də çox mürəkkəb vergi sistemi mövcud idi. İstər kənd və istərsə də şəhər əhallsindən 30-dan artıq vergi toplanılırdı.

Eyni ictimai iqtisadi quruluşa malik olduqları üçün Azərbaycan xanlıqlarında vergi toplamaq və mükəlləfiyyət daşımaq qaydaları demək olar ki, eyni idi. Lakin bu və ya digər xanlığın təbii coğrafi şəraitindən, bununla əlaqədar olaraq əhalinin məşğuliyyətindən və nəhayət kənd təsərrüfatının xüsusiyyətindən asılı olaraq vergilərin miqdarı və növü müəyyən qədər biri-birindən fərqlənirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, feodallar ağır vergilərdən başqa, lazım olduqda kəndlilərdən istədikləri qədər fiziki qüvvə toplayıb onlardan bu və ya digər ağır işlərdə istifadə edirdilər. Kəndlilər vaxtlı-vaxtında biyara getməli, həm də bir və yaxud iki dəfə bütün kənd camaatı ilə birlikdə əvarizə çıxmalı idilər. Əvariz zamanı onlar uçulmuş qala divarlarını təmir edir, körpü salır və bu kimi bir növ icfimai əhəmiyyət daşıyan işləri görürdülər.

Feodal istismar məngənəsində rəiyyətlərə nisbətən rəncbərlərin vəziyyəti daha ağır idi. Onların qüvvəsindən daha ağır zəhmət tələb edən yerlərdə, o cümlədən çəltik zəmilərində, pambıq tarlalarında, ipəkçilik bağlarında istifadə olunurdu. Tarixi ədəbiyyatda rəncbərlərin xan tərəfindən bu və ya digər feodala ömürlük, bəzi haliarda isə nəsliliklə bağışlanmaları haqqında məlumat vardır. Bəzi rəncbərlər vəzifə sahiblərinin xidmətində olurdular. Həmin rəncbərlər iş başındakı şəxslərin dəyişməsindən asılı olmayaraq, həmişəki kimi itaətlə öz vəzifələrini yerinə yefirməli idilər.

Bəzi cənubi Azərbaycan xanlıqlarından, o cümlədən Urmiyə, Maku və s. xanlıqlarda rəncbərlərin ən yoxsul təbəqəsi «qara» adlandırılırdı. Qaralar feodalin mal-qarasına baxır, bağbanlıq edir, meşədən odun daşıyır və digər bu növ ağır işlər görürdülər.

Rəncbərlər çox vaxt istismarın əlindən baş götürüb başqa qonşu xanlığa pənah aparmağa məcbur olurdular. Lakin burada da istismardan yaxa qurtara bilmirdilər.

Kəndlilərin öz yurdlarını qoyub qaçmalarını sinfi mübarizənin qeyri fəal bir forması kimi qiymətləndirmək lazımdır. XVIII əsrdə belə hallar o qədər tez-tez baş verirdi ki, feodallar qaçqın kəndliləri bir-binə qaytarmaları haqqında öz aralarında müqavilə bağlamağa məcbur olurdular.

Əhalini həmişə itaət altında saxlamaqdan ötrü xanlar şah hakimiyyəti dövründə olduğu kimi maaflardan ibarət xüsusi dəstələr saxlayırdılar. Maaflara geniş səlahiyyət verilmişdir. Onlar bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdir. Dargalar, yüzbaşılar, əsasbaşılar, mahalbəyləri, qalabəyləri, kəndxudalar və kovxalar da yerlərdə xanın dayağı idilər. Adları çəkilən vəzifə sahiblərinin heç biri məvacib almadan zəhmətkeş kütələrin hesabına yaşayır və ciblərini doldururdular. XIX əsrin əvvəllərində rus məmurlarından birinin verdiyi məlumatda xanın adamlarının özbaşınalığı çox gözəl təsvir edilmişdir. «Xan mahal naibini çağırıb, ona (əhalidən) 500, 1000 və daha artıq çervon toplamağı əmr etdi. Mahal naib xanın tələbini ikiqat artırdı. O topladığı pulun bir hissəsini özündə saxlayıb, digər hissəsini hökmdanna verdi». Sözsüz vergilərin pul ilə toplanılması öyrəndiyimiz dövr üçün o qədər də xarakterik deyildir. Ölkənin iqtisadiyyatında natural təsərrüfat hökm sürdüyü üçün kənd təsərrüfatı vergilərində əsas etibarilə məhsul yığılırdı. Məhz buna görə də vergi toplayanların marağını artırmaq məqsədilə onların xeyri üçün «vəzirlik», «quiluqu», «dargalıq» kimi xüsusi vergi növləri təsis edilmişdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ardı kəsilməyən daxili feodal ara vuruşmalar, İran dövlətinin bu xanlıqları əsarət altına almaq məqsədi ilə etdiyi hücumlar xanlıqların təsərrüfat həyatına böyük zərbə endirdisə də ölkənin zəngin təbiəti çox zaman əhaliyə aclıqdan xilas edir,

torpağın məhsuldarlığı, əkinçilərin zəhmətini səxavətlə mükafatlandırır.

Belə ki, müharibə və basqınlar olmadıqda münbit torpaqlardan, xüsusilə Şamaxı, Qarabağ, Quba, Şəki habelə Təbriz, Xoy Urmiyə və s. xanlıqlarının əkin sahələrindən ildə hətta iki dəfə yüksək məhsul götürmək olurdu. Günəşli günlərin çoxluğu və torpağın münbitliyi ölkədə müxtəlif zəngin və qiymətli, o cümlədən pambığın, küncütün, taxılın, düyünün, arpanın və s. dənli bitkilərin yetişdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Həmin bitkilərin, xüsusilə düyü və pambığın yetişdirilməsi üçün çoxlu su tələb olunurdu. Lakin bir çox yerlərdə, xüsusilə boyazlıqlarda yağış az yağdığı üçün tez-tez quraqlıq olurdu. Buna görə də adları yuxarıda çəkilən bəzi bitkilərin belə yerlərdə yetişdirilmələri mümkün olmurdu. Azərbaycanın böyük bir hissəsinin süni suvarmaya ehtiyacı var idi. Bu məqsədlə çaylardan kanallar, arxlar və kəhrizlər çəkirdi. Lakin bu süni suvarma vasitələrinin əksəyyəti rəqib qoşunların basqınları və eləcə də feodal ara vuruşmaları zamanı dağılıb sıradan çıxırdı. Bu əhalinin onsuz da acınacaqlı vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Suyun azlığından irəliləyən çətinliklərə görə kəndlilər əsas etibarilə az su və az zəhmət tələb edən kənd təsərrüfat məhsullarının becərilməsinə fikir verirdilər.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında dənli bitkilərdən sonra bağçılıq böyük rol oynayırdı. Bağçılıqla təkcə kənd yerlərində deyil, bilavasitə şəhərlərin özündə də məşğul olunurdu. Gəncə, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan, Lənkəran, habelə Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiyə, Marağa, Maku və bu kimi şəhərlərdə yetişdirilən meyvələrin bir qismi həm daxili və həm də xarici bazara çıxarıldı.

Texniki bitkilər arasında pambıq özünəməxsus yer tuturdu. Vaxtla daxili bazarın ehtiyacını ödəyən pambığa XVIII əsrin sonlarında, xarici bazarın tələbi xeyli artdığından feodallar pambığın becərilməsinə böyük əhəmiyyət

verirdilər. Cənubi Azərbaycanda bostançılıq da geniş yayılmışdı. Burada demək olar ki, hər bir rəiyyət həyatı sahədə az da olsa qarpız, qovun, kələm, turp və s. müxtəlif səbzəvat əkirdi. Günəbaxan, küncüt kimi texniki bitkilərin yağından əhall həm qida, həm evləni işıqlandırmaq, həm də müharibə zamanı, məşəllər yandırmaqda istifadə edirdi. Metal predmetlər, əmək alətləri və silahlar paslanmasın deyə üzərinə bitki yağları çəkiliydi.

Azərbaycanın təsərrüfat həyatında mühüm yerlərdən birini maldarlıq tuturdu. Ölkənin zəngin yaylaq və qışlaqları burada iri və xırda buynuzlu heyvanların inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Heyvanlardan xüsusilə dəvə, at, qatır, ulaq və öküzdən eyni zamanda bir nəqliyyat vasitəsi kimi də istifadə olunurdu.

Ölkənin zəngin təbii sərvətləri burada sənətkarlığın inkişafı üçün gözəl zəmin yaratmışdır. Məhz buna görə də Şamaxı, Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Şəki, Şuşa, habelə Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Maku, Mərənd, Marağa, Əhər və bu kimi şəhərlərdə sənətkarlığın bir çox növləri inkişaf etmişdi. Həmin şəhərlərdə dəmirçi, zərgər, misgər, dərzi, boyaqçı, dəbbaq, zərbaf, bəzzaz, başmaqçı, sərrac, boyaqçı, keçəçi və bu kimi sənət və peşə sahiblərin daxili və xarici bazar üçün nəfis və zərif əşyalar hazırlayırdılar. Lakin sənətlərin hamısı bu və ya digər şəhərdə cəmləşməmişdi. Sənətkarlar yerin xüsusiyyətindən asılı olaraq ayrı-ayrı şəhərlərdə yayılmışdılar. Sənətkar emalatxanaları və ya bütün Yaxın Şərqdə adlandırıldığı kimi dükanlar, əsas etibarilə, bazar meydanlarında, karvansaralarda yerləşirdi. Sənətkarların əksəriyyəti əsnaf adlanan müəyyən sex təşkilatlarının ətrafında birləşmişdi. Lakin bu sex birləşmələri bir çox Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi Qərbi Avropa sex birləşmələrindən fərqli olaraq şəhər həyatında həlledici rol oynamağa qadir deyildi. XVIII əsrin II yarısında əsnaflar zəif təşkilat olmaq etibarilə «ölkənin həyatında heç bir

əhəmiyyətli təsir göstərə bilmirdilər». Sex başçılan – ustabaşılarının hüquqları sex təşkilatlarının həddlərindən kənara çıxmırdı. Sex təşkilatlarının, zəif olması üzündən demək olar ki, şəhərlərin hamısında əsnaf üzvləri ilə yanaşı, fərdi sənətkarlar da mövcud idi.

Şəhərlərin təsərrüfat həyatında sənətkarlığa nisbətən ticarət daha mühüm rol oynayırdı. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycan şəhərlərinin mühüm coğrafi mövqe tutmalarından irəli gəlirdi. Azərbaycanda olmuş səyyahlar, sanki bir-birini təkrar edərək Azərbaycan şəhərlərinin ticarət bərədə əlvənşli mövqe tutduqlarını və karvan yollarının üstündə yerləşmələnni, habelə onların əksəriyyətinin zəngin şəhər olduqlarını qeyd edirlər.

Şəhərlərin zənginliyindən bəhs etdikdə ilk növbədə şəhər bazarlarının zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Bazar bir növ şəhər təsərrüfatının nəbzi idi. Məhz buna görə də yerli hakimlər ticarətə ciddi nəzarət qoyurdular. Hər şeydən əvvəl onlar ticarətin yalnız şəhər bazarlarında aparılmasına icazə verirdilər. Bu ona görə idi ki, yerli hakmlənn nəzarətçilərinin bazara satmaq üçün gətirilən mallann üzərində gözü olsun, satıcı və alıcılardan lazımi gömrük toplamaq işi yüngülləşsin. Məsələ burasındadır ki, satmaq üçün gətirilən maldan həm şəhərə daxil olmaq üçün, həm də bazar meydanında satılması üçün ayrıca kömrük alınırđı. Birinci rahdari kömrüyü, ikincisi isə mizan kömrüyü adlandırılırdı. Mizan pulu bazarda mizan tərəzisinə baxan mizandar tərəfindən toplanılırdı.

Tacirlər mallannı şəhərdən çıxartdıqları üçün verdikləri rahdaridən əlavə, neçə şəhərdən keçsəydilər, həmin yerlərdə də kömrük verməli idilər. Rahdari kömrüyünün miqdarı müxtəlif idi və hər şeydən əvvəl aparılan malın sayı, ağırlığı və hansı bazarda satılacağından asılı olurdu.

Bazar meydanında camaata carçılar vasitəsi ilə xanın fərmanları çatdırılırdı. Bazarların əksəriyyəti üstüörtülü və hasara alınmış olurdu. Bazarın böyüklüyü tacir və sənətkarların sıra ilə düzülmüş dükanlarının sayından asılı idi. Bura yerli sənətkarların hazırladıqları gümüş qablar, qiymətli parçalar, o cümlədən atas, tafta, ipək parçalar, xam ipək, qaş-daş, ədviyyat və bu kimi şeylərlə yanaşı, xarici ölkə tacirlərinin gətirdikləri maliarla da dolu olardı. Hər bir malın xüsusiyyətindən asılı olaraq bazarlarda cərgələr ayrılmışdır. Taxta, odun, kömür və ya nimdaş paltar və s. bazar meydanının kənarında satılırdı. Bazar meydanında həmçinin qəssab dükanları, mal-qara və quş satanlar cərgəsi, rear idi. Silah, o cümlədən tufəng, tapança, qılınc, qalxan və s. satanlar üçün xüsusi cərgələr ayrılırdı. Bazarlarda həmçinin şüşə və saxsı qablar müxtəlif ölçüdə qfıllar, at yəhəri, üzəngisi və s. satılırdı.

XVIII əsrin ortalarında artıq xanlıqların bir çoxu qismən möhkəmlənərək öz hökmünü qonşu xanlıqlara da diqtə etməyə başladı (Məs. Quba xanlığı). Lakin yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə Azərbaycanın siyasi tarixində ciddi dəyişikliklər olmuşsa da, iqtisadi tarixində mahiyyət etibarı ilə bir o qədər də əhəmiyyətli dönüş yaranmamışdır. Əvvəliərdə olduğu kimi Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Ölkədə vahid iqtisadi və siyasi mərkəz yox idi. İqtisadiyyatda natural təsərrüfat hökm sürürdü. Hakim feodallar – xüsusilə xanlar – şəxsi mənafeələrini güdərək, ölkəni pərakəndə halda saxlamağa çalışır, xanlıqları birləşdirib vahid bir dövlət yaratmaq siyasətini yürüdənlərə qarşı çıxış edir, onlara maneəçilik törədirdilər.

İqtisadi gerilik və siyasi pərakəndəlik sənətkarlığın, ticarətin və xüsusilə ölkənin iqtisadiyyatının əsas sahələrindən olan əkinçilik və heyvandarlığın inkişafına böyük zərbə vururdu. Lakin bununla yanaşı qeyd etməliyik

ki, həmin dövrdə Azərbaycanda İran zülmünün ləğv edilməsi və bununla əlaqədar olaraq istismarın nisbətən azalması sayəsində bir sıra xanlıqlarda, o cümlədən Qarabağ, Şamaxı, Şəki, Quba, Bakı habelə Maku, Urmiyə xanlıqlarında müəyyən təsərrüfat yüksəlişi gözə çarpırdı. Ancaq bu təsərrüfat yüksəlişi ayn-ayn xanlıqlarda eyni zamanda və eyni səviyyədə deyildi. Ümumiyyətlə, göstərməliyik ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqlarında gözə çarpan təsərrüfat yüksəlişi başqa bir əlverişli siyasi şəraitdə daha da artıq ola bilərdi. Azərbaycanda isə bu yüksəliş arası kəşlməyən müharibələr üzündən çox zəif şəkildə özünü göstərə bilirdi.

Ümumiyyətlə, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixi – ölkənin iqtisadi inkişafını ləngidən ciddi siyasi hadisələr, feodal ara vuruşmaları, daxili dövlət çəkişmələri və s. hadisələrlə dolu idi.

IV FƏSİL

Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı (XIX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ilə kimi)

§1 XIX əsrin I yarısında Azərbaycanın iqtisadi inkişafı

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici siyasi vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Vahid Azərbaycan dövləti olmadığına görə qonşu İran, Türkiyə və Rusiyanın işğalçılıq siyasətlərinə qarşı mübarizə aparmaq da çətin idi.

Əsrin əvvəllərindən Rusiya Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirməyə başladı. Azərbaycanın mənimlənməsi uğrunda gedən mübarizə birinci Rusiya - İran müharibəsinin (1804-1813-cü illər) başlanmasına səbəb oldu və bu müharibə 1813-cü il 12 oktyabrda Gülüstan sülh müqaviləsi ilə sona çatdı. Müqaviləyə əsasən Talış, Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ və Şəki xanlıqları Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Bununla da Azərbaycanın iki hissəyə bölünərək işğal olunmasının birinci mərhələsi başa çatdı.

Bu cür bölgü ilə yeni faktiki olaraq Qafqazın əldən verilməsi ilə heç cür razılaşımayan İran İngiltərənin fəal müdaxiləsi və təhriki ilə yenidən müharibəyə hazırlaşdı və 1826-cı ildə Azərbaycanın şimal torpaqlarına soxulmaqla ikinci Rusiya - İran müharibəsi başlandı.

Bu müharibə də Rusiyanın üstünlüyü şəraitində keçdi, rus qoşunları İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etdilər və cənuba doğru hərəkət etməyə başladılar. Bundan

isə sənətkarların sayı 3 dəfədən çox artaraq 24,3 minə çatmışdı.

Əsas sənətkarlıq mərkəzləri kimi Şamaxı, Şəki, Bakı, Qarabağ, Quba, Lənkəran, Təbrizdə bir çox sənət növləri geniş yayılmışdı. Artıq bir çox sənət sahələrində muzzdlu fəhlə əməyindən istifadə olunurdu. Xırda emalatxanalarda 10-15 nəfər fəhlə işləyirdi. Daha çox dəmirçi, dabbacı, xamutçu, dulusçu, qalayçı, silah istehsalı və s. iriləşf etmişdi.

Regionlar üzrə sənət istehsalında ixtisaslaşma daha da dərinləşmişdi. Belə ki, Şəki və Şamaxıda sənətin əsas sahəsi ipəkçilik idi. Qafqazda ilk dəfə olaraq Xanabad kəndində ipəksarırna fabrikı (1829-cü ildə) işə başlamışdı. Fabrikdə 20 ipəkaçan dəzgah var idi. 50-ci ilərin ortalarında ilk dəfə bu fabrikdə buxarla işləyən 30 dəzgah quraşdırılmışdı. Bu da o demək idi ki, Azərbaycanda ipəksarırna sənayesində sənaye çevrilişi baş verirdi, yəni əl əməyinə əsaslanan manifakturadan maşınla sənayeyə əsaslanan fabrik sənayesinə keçid baş verirdi. Lakin bu prosesin genişlənməsinə Rus çarizmi tərəfindən daima maneçilik törədilirdi. çünki Rusiya Azərbaycanda sənayenin deyil, xammal bazasının inkişafına daha çox maraqlı idi.

Azərbaycan torpaqları faydalı qazıntılarla zəngin idi. Hələ XIX əsrin əvvəllərində Gədəbəy yaxınlığında mis yataqlarının olması elmə məlumdur. Əsrin ortalarında (1855-56-cı illərdə) yunan Mexov qardaşları Gədəbəyde kiçik bir misəritmə zavodu tikmişdilər. Sonra həmin zavodu Simmens qardaşları almışdır. 1865-ci ildə Simmens qardaşları Daşkəsən kobalt zavodunu tikdirmişdilər.

Lakin Azərbaycanda ən başlıca yeraltı sərvət neft idi. Bakı və Bakıətrafı kəndlərdə XIX əsrin I yarısında 130-dan çox neft quyusundan ildə 220 min pud neft çıxanırdı. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən müstəmləkələşdirilməsindən sonra bütün neft quyuları çar

hökumətinin ixtiyarına keçmişdi. Nəticədə neft sənayesində iltizam sistemi yaranmışdı. İltizam sisteminin tətbiqi, yəni neft quyularının bir nəfər iltizamçının istifadəsinə verilməsi neft sənayesinin inkişafına istər-istəməz öz mənfi təsirini göstərirdi.

XIX əsrin ortalarında ABŞ-dan 12 il əvvəl (1848-ci ildə) Biblheybətdə dünyada birinci olaraq qazma üsulu ilə neft quyusu qazılmışdı.

Dünyada ağ neftin alınması texnikası XIX əsrin 30-cu illərində Bakıda tətbiq edilmişdi. 1859-cu ildə Suraxanıda ilk ağ neft zavodu, 1861-ci ildə parafin şamı zavodu, 1863-cü ildə Cavad Məilkov ağ neft zavodunu, 1866-cı ildə Mirzəyev iki ağ neft zavodunu tikdirmişdi. Qeyd olunanlar göstərir ki, bu sahədə də sənaye çevrilişi başlanmışdı.

§2 XIX əsrin ikinci yarısında kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı şəraitində Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatı

Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra (1861-ci ilin 19 fevral) kapitalizm çox böyük sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra Rusiyada iri maşın sənayesi sürətlə inkişaf edir, nəqliyyat vasitələri, birinci növbədə dəmir yol şəbəkəsi genişlənir, kənd təsərrüfatı yeni kapitalist əsasları üzərində qurulmağa başlayır, daxili ticarətin təşkili formaları və xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyası genişlənir, bank-kredit müəssisələrinin sayı və illik dövriyyə məbləği artıb çoxalır.

İslahatdan sonra Rusiyanın kənd təsərrüfatında nəzər-diqqəti özünə cəlb edən cəhətlərdən biri burada ticarət əkinçiliyinin durmadan genişlənməsi və kəndlilərin təbəqələşmə prosesinin sürətlənməsi idi.

İslahatdan sonrakı dövrün xarakterik xüsusiyyəti kapitalizmin «dərininə» və «eninə» inkişafından ibarət idi. Kapitalizmin «eninə» inkişafı öz ifadəsini ucqarlarda məhsuldar qüvvələrinin artmasında, əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsində tapırdı.

Bu dövrdə Azərbaycan da ucqarlardan biri kimi ümumrusiya ictimai əmək bölgüsünə cəlb olunur və ümumrusiya bazarına qoşulurdu.

Rusiya kapitalizminin Azərbaycan iqtisadiyyatına göstərdiyi təsir birinci növbədə burada ticarət əkinçiliyinin genişlənməsində özünü göstərirdi.

İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı xeyli genişlənmişdi. Lənkəran qəzasında satlıq çəltik, Quba qəzasında meyvə, Yelizavetpol və Şamaxı qəzalarında üzüm və Azərbaycanın bir sıra rayonlarında gön-dəri, yun istehsalı artıb çoxalırdı.

Kənd təsərrüfatının bir sıra sahələrində sadə əmtəə istehsalı kapitalist-əmtəə istehsalı dərəcəsinə çatmaqda idi. Quba qəzasında marena, Lənkəran qəzasında çəltik, Şamaxı qəzasında üzüm və şərab istehsalı, Muğanda taxıl istehsalı məhz belə xarakter daşıyırdı.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının təkamülünün mühüm bir cəhəti də bu və ya digər məhsulun istehsalında qəzalar arasında ixtisaslaşmanın getməsi idi. Kür boyu rayonlar pambıq istehsalı sahəsində ixtisaslaşmışdı. Şəki və Şamaxı qəzaları ipəkçiliyin, Quba qəzası və Zaqatala dairəsi isə bağçılığın mərkəzinə çevrilmişdi. Ticarət əkinçiliyinin inkişafının səciyyəvi cəhətlərindən birini təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsullarının texniki emalı ilə məşğul olan müəssisələrin artması məhz həmin rayonların hesabına baş verirdi.

Rusiya kapitalizminin təsiri altında Azərbaycanın kənd təsərrüfatında maşın və təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı alətlərinin tətbiqi də ilbəil artırdı.

Azərbaycan kəndində kapitalizm inkişaf etdikcə burada feodal istehsal münasibətlərinin zəifləməsi prosesi sürətlənirdi. İcarə, satın almaq və girov qoymaq vasitəsi ilə torpaq tədriclə əmtəəyə çevrirdi. Feodal mülkiyyəti ilə bərabər, kapitalist torpaq mülkiyyəti də meydana çıxırdı. Kəndlilər arasında təbəqələşmə prosesi baş verib getdikcə dərinləşirdi. Kəndli kütlələrini istismar edən varlı kəndlilər təbəqəsi-qolçomaqlar meydana çıxır, kənddə bir tərəfdən hələ zəif olan kənd burjuaziyası, digər tərəfdən isə kənd yoxsulları və muzdurların simasında özünü göstərən bir-birinə zidd qütblər meydana çıxırdı. Kənd yoxsulları və muzdurları içərisində proletarlaşma prosesi tədriclə də olsa güclənməkdə idi. Neft sənayesinin inkişaf etdiyi Bakı qəzasının kəndliləri arasında proletarlaşma prosesi daha qüvvətli idi.

Kəndlilərin təbəqələşməsi ilə yanaşı olaraq kənd icmaları da dağılır, fərdi istifadədə olan torpaqların sahəsi artırdı.

Rusiya kapitalizmi Azərbaycanda sənayenin birinci növbədə dağ-mədən sənayesinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdi. Bu cəhətdən Azərbaycanın neft sənayesi xüsusilə qeyd olunmalıdır. Əsrlər boyu Abşeron yarımadasının tərkində istifadəsiz yatıb qalan neft səltənətl, bilavasitə Rusiya kapitalizminin duru yanacağa tələbatının artması ilə əlaqədar olaraq, coşğun sürətdə inkişaf etmişdi.

Azərbaycanda neft sənayesinin coşğun inkişafı bir sıra sənaye sahələrinin, neft emalı, kimya, metal emalı və maşınqayırma və sairə sahələrinin yaranıb genişlənməsinə təkan verirdi. Neft sənayesi Xəzər dənizində güclü ticarət donanmasının təkamül etməsinə, dəmiryol nəqliyyatının inkişafına səbəb oldu.

Mərkəzi Rusiya ilə ucqarlar arasında iqtisadi əlaqə ikitərəfli xarakter daşıyırdı. Mövcud əlaqənin hər iki tərəf üçün böyük əhəmiyyəti var idi. Mərkəzi Rusiya üçün bu

əhəmiyyət öz ifadəsini yeni satış bazan və xammal bazası əldə etməkdə, ucqarlar üçün isə burada natural təsərrüfatın pozulamsında, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etməsində, kənd əhalisi hesabına ticarət-sənaye əhalisinin artmasında tapırdı.

Rusiyanın başqa ucqarlarından fərqli olaraq, Azərbaycan həm də Rusiya kapitalizmini duru yanacaqla təchiz edir və bununla da orada məhsuldar qüvvələrin inkişafını daha da sürətləndirirdi.

Bir tərəfdən çarizmin mllll müstəmləkə siyasətə, digər tərəfdən onun ucqarlarda həyata keçirdiyi tədbirlərdə rus ticarət-sənaye dairələrinin mənafeyini əsas tutması nəticəsində, Azərbaycanın iqtisadiyyatı başqa ucqarlar kimi birtərəfli inkişaf edirdi. Azərbaycanda əsasən Rusiya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli olan təsərrüfat sahələri genişləndirilirdi. Burada ipəkçiliyin, pambıqçılığın və qismən də maldarlığın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verildiyi halda, kənd təsərrüfatının digər sahələri nisbətən nəzərdən qaçırılmışdı. **Neft** və bununla əlaqədar olan sənaye sahələri, baramaaçma, ipək əyirmə, pambıqtəmizləmə, şərab istehsalı və s. müəssisələr, habelə müəyyən dərəcədə baliqçılıq sürətlə inkişaf etdirildiyi halda, sənayenin digər sahələrinə əhəmiyyət verilmirdi. Azərbaycanda toxuculuq sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar olduğu halda XIX əsrin sonlarına kimi burada bir dənə də olsa toxuma fabriki yox idi.

Azərbaycanda 1870-ci ilin kəndli islahatı və kənd təsərrüfatının inkişafı. Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra Zaqafqaziyada kəndli hərəkatı daha da qüvvətləndi. çar hökuməti kəndli çıxışlarının qarşısını almaq və onları birtəhər yola gətirmək üçün islahat keçirməyə məcbur oldu. Kəndli islahatı əvvəl Gürcüstanda (1864-cü ildə) keçirildi. Sonra Azərbaycanda islahatın keçirilməsi üçün müəyyən hazırlıq görüldü. Nəhayət, 1870-ci ilin 14

mayında Azərbaycanda kəndli islahatının əsasnaməsi elan olundu. «Əsasnamə» 1870-ci ilin 8 noyabrından həyata keçirilməyə başlandı. Kəndli islahatına dair «Əsasnamə» əsas məsələlərdə bəylər və ağalar haqqında 1847-ci il əsasnamələrinin prinsiplərini rəhbər tuturdu. «Əsasnamə» tərtib edilərkən torpaq sahiblərinin təsərrüfatını az sarsıtmaq və onların öz torpaqlarından götürdükləri gəlirin ümumi məbiəğini azaltmamaq prinsipi əsas götürülmüşdü.

«Əsasnamə» kəndliləri torpaq sahiblərindən – bəylərdən şəxsən asılılığını ləğv edir və bununla da feodal asılılığının ən mühüm xüsusiyyətlərindən birini aradan qaldırırdı. Torpaq payının sahəsi 15 yaşından yuxarı hər bir kişiye 5 desyatin təyin edilirdi. Qadın və uşaqlar nəzərə alınmırdı. Lakin bu cüzi norma özü də kağız üzərində qaldı. Torpaq sahiblərinə az torpaqlı mülklərdə bütün yararlı torpaqların üçdə birini bllavasitə öz ixtiyarında saxlamaq və çoxtorpaqlı mülklərdə isə 5 desyatin normadan çox olan kəndli torpaqlarının «artıqlarını» kəsmək hüququ verilmişdi. Bu şərtlər nəticəsində Azərbaycan kəndlilərinin islahata qədər istifadə etdikləri çoxlu pay torpaqları onların əlindən alındı.

Kəndlilər hər kəndli həyəti üçün 15 desyatindən çox və 7,5 desyatindən az olmamaq şərti ilə torpaq ala bilərdilər. Lakin, həqiqətdə kəndlilər bu hüquqdan istifadə etmək iqtidarına malik deyildirlər. çünki, torpağın satınalma qiyməti həddindən artıq yüksək idi, dövlət Rusiya quberniyalarından fərqli olaraq, Azərbaycan kəndlilərinə vəsait buraxmırdı. Həm də burada satınalma (vıkup) məcburi hesab olunmurdu. Nəticədə, 1913-cü ilə qədər torpaq paylarını satın alan kəndlilərin sayı 10 nəfərə də belə çatmamışdı. Bütün bunlar Azərbaycanın sahibkar kəndliləri içərisində feodal-asılı münasibətlərinin qüvvətli qalıqlarının saxlanılmasına səbəb oldu.

«Əsasnamə» Azərbaycan kəndlilərinin 20 faizini təşkil edən yalnız sahibkar kəndlilərə aid idi. Kəndlilərin böyük əksəriyyətini təşkil edən dövlət kəndliləri əsasnamədən kənarda qalmışdı.

1870-ci ilin mayında keçirilən kəndli islahatı nəinki kəndliləri torpaqla təmin etmiş, hətta onların mövcud torpaq paylarının xeyli hissəsinin əilərindən çıxmasına səbəb olmuşdu. Bunu belə bir misaldan görmək olar ki, 1900-cu ildə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında kəndlilərin istifadəsində 134 min desyatin torpaq sahəsi var idisə, mülkədarlar 688 min desyatin torpaq sahəsinə malik idilər.

Azərbaycan kəndli islahatı öz obyektiv məzmunu etibarlı ilə burjua xarakteri daşıyırdı. İslahat müəyyən miqdar torpaqsız kəndlilər meydana çıxartdı ki, bunlar da gec-tez muzdlu fəhlələr olmalı idi. Bütün məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, islahat hər halda Azərbaycanda kapitalizmin inkişafına müəyyən təsir göstərirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bir sıra yeni sahələrinin meydana gəlib inkişaf etməsinə baxmayaraq, taxılçılıq yenə də burada mühüm rol oynayırdı. Bu dövrdə Azərbaycanın bütün rayonlarında dənli bitkilər əkini sahələri genişlənmişdi.

1861-1867-ci illərdə Azərbaycan ərazisinin böyük bir sahəsini təşkil edən Bakı quberniyası (buraya Bakı, Quba, Lənkəran, Şamaxı, Şəki və Şuşa qəzaları daxil idi.) və Naxçıvan qəzasında hər il orta hesabla ildə 3,2 milyon çətvər taxıl toplanmışdı.

Sonrakı illərdə taxıl istehsalı daha da artmışdı. Bunu ondan görmək olar ki, 1868-1870-ci illərdə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında taxıl istehsalının orta illik miqdarı 4,3 milyon çətvər olduğu halda, 1888-1890-cı illərdə 5 milyon və 1897-1899-cu illərdə isə 6,9 milyon çətvər olmuşdu.

Həmin dövrdə Azərbaycanda əsasən buğda, arpa, darı, düyü istehsal edilirdi. Buğda öz həcminə görə dənli bitkilər içərisində xüsusi yer tuturdu. XIX əsrin sonlarında istehsal edilən bütün dənli bitkilərin yarından çoxu buğdanın payına düşürdü.

Azərbaycanın bir sıra rayonlarında əhali çəltik əkməklə də məşğul olurdu. çəltik Lənkəran və Nuxa (Şəki) qəzalarında daha geniş miqyasda becərilirdi. 90-cı illərdə Lənkəran qəzasında çəltik əkin sahəsi 13 min desyatindən artıq idi ki, bu da bütün Zaqafqaziyada çəltik əkin sahəsinin 25 faizindən çoxunu təşkil edirdi. 1884-cü ildə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 500 min puddan çox çəltik götürülmüşdü. 1897-ci ildə çəltik istehsalının qədəri 900 min puda yaxın idi.

Azərbaycanda qarğıdalı, yulaf, çovdar və sairə bitkilər də əkilirdi. Lakin onların istehsalı çox əhəmiyyətsiz yer tuturdu. Taxıl istehsalı üzrə Azərbaycan bütün Zaqafqaziyada qabaqcıl yer tuturdu. XIX əsrin sonlarına yaxın Zaqafqaziyada istehsal edilən taxılın 39 faizi Azərbaycanın payına düşürdü.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda istehsalı genişlənən bitkilərdən biri də kartof idi. Rusiyanın mərkəzi rayonlarından Azərbaycana köçürülən əhali tərəfindən burada əkilən kartof istehsalı əkinçilikdə müəyyən yer tuturdu. Hələ XIX əsrin 60-cı illərində burada hər il orta hesabla 17 min pud kartof istehsal olunurdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda taxılçılığın inkişafında nəzər-diqqəti özünə cəlb edən cəhət satlıq taxıl istehsalının ilbəil artması idi. Bu taxılçılıqda kapitalizmin təkamülünü göstərən əlamət idi. Lakin, ilk dövrlərdə, məsələn 60-70-ci illərdə Azərbaycanda yerli tələbatı ödədikdən sonra satılmaq üçün xeyli çox taxıl qaldığı halda, nəqliyyat vasitələrinin zəif inkişafı onun genişlənməsinə imkan vermirdi. Azərbaycandan taxıl

əsasən qonşu Zaqafqazlya rayonlarına, İranın həmsərhəd rayonlarına və qismən də Rusiyaya apanlıb satılırdı. Lakin, sonrakı dövrlərdə nəqliyyatın, birinci növbədə dəmiryol nəqliyyatının inkişafı satılıq taxılın artmasına geniş imkanlar yaratdığı halda, bir tərəfdən əhallnin çoxalması nəticəsində taxıla yerli tələbatın güclənməsi və digər tərəfdən texniki bitkilərin əkin sahələrinin taxıl hesabına genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycandan kənara aparılan taxılın miqdarı azalmağa meyl edirdi. Artıq, XIX əsrin sonlarında Azərbaycan nəinki öz taxılı ilə özünü təmin edir, hətta yerli tələbatı ödəməkdən ötrü kənardan, birinci növbədə Rusiyadan çoxlu miqdarda taxıl qəbul eiməyə məcbur idi.

Kapitalist münasibətləri müəyyən dərəcədə taxılçılıq təsərrüfatına da nüfuz edirdi. Dənli bitkilərin becərilməsində muzdlu əmək tətbiq olunmağa başlamışdı. Xüsusillə çəltik təsərrüfatında muzdlu əməkdən daha geniş istifadə edillrdi. Lakin, bütövlükdə isə taxılçılıqda muzdlu əmək hələ də məhdud miqyasda tətbiq olunurdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının səciyyəvi cəhətlərindən biri də burada texniki bitkilərin sürətlə inkişaf etməsi idi. Göstərilən dövrdə Azərbaycanda sənaye əhəmiyyətli olan bir sıra bitkilər əkilirdi ki, bunların da meydana gəlib genişlənməsi əsasən Rusiyada kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar idi.

Azərbaycanda inkişaf edib mühüm əhəmiyyət kəsb edən texniki bitkilərdən biri marena idi. XIX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda marena istehsalı özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Marena başlıca olaraq Quba qəzasında əkilirdi. 60-cı illərdə burada istehsal edilən marenanın qədəri 3,4 dəfə artaraq, 200 min puda çatmışdı.

Quba qəzasından əlavə, marena Lənkəran və Göyçay qəzalarında da becənilirdi. Bütövlükdə Bakı qubrniyasında istehsal edilən marenanın qədəri 1862-1869-cu illərdə 2,8 dəfə (pulla 4,5 dəfə) artaraq, 201,5 min puda

(pulla 1,7 minyon manata) çatmışdı. Azərbaycanda istehsal edilən marena ölkədən çox uzaqlarda şöhrət qazanmışdı. 1862-ci ildə Londondakı Ümumrusiya sərgisində üç Azərbaycan marenaçısı becərdikləri və sərgiyə göndərdikləri əla keyfiyyətli marena üçün fəxri tərifnamələr və medallar almışdılar.

Marena istehsalında geniş miqyasda maddəli əməkdən istifadə edilirdi. Burada əsasən Cənubi Azərbaycandan, habelə Dağıstandan gələn çoxlu maddəli fəhlə çalışırdı. Təkcə 1867-ci ildə Quba qəzasında əsasən marena tarlalarında çalışan İran təcəqələrinin sayı 9 min nəfərə çatırdı.

Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən texniki bitkilərdən biri də pambıq idi. Burada pambıqçılığın genişlənməsi Rusiyada toxuculuq sənayesinin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar idi. Azərbaycanda pambıqçılığa diqqət, hələ 60-cı illərin birinci yarısında, ABŞ-da vətəndaş müharibəsi zamanı artmışdı. Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar olaraq, amerika pambığından məhrum olan rus toxuculuq sənayesi, ölkənin daxilində pambıq istehsalına mühüm zərurət yaradırdı. Pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraiti olan ərazilərdən biri də Azərbaycan idi.

Əvvəllər pambıq Şamaxı, Cavanşir və Naxçıvan qəzalarında becərilirdi. 1869-cu ildə Bakı quberniyasında 50 min pud qədər, Yelizavetpol quberniyasında isə 1870-ci ildə 1,5 min pud pambıq istehsal olunmuşdu.

1866-cı ildə təsis olunan Qafqaz sənaye cəmiyyətinin öz qarşısında qoyduğu məqsədlərin birini suvarma ilə münbitləşdirilən yerlərdə pambıq əkilməsi ilə məşğul olmaqdan ibarət idi. Lakin, Azərbaycanda pambıqçılıq sözün əsl mənasında XIX əsrin sonlarında, daha doğrusu 80-cı illərin ikinci yarısından sonra, Rusiya bazarında – Moskva, Lodz və toxuculuq sənayesinin başqa

mərkəzlərində pambığa tələbatın geniş miqyas aldığı dövrdə inkişafa başladı.

Çar hökumətinin xaricdən idxal edilən pambıq üzərinə qoyduğu gömrüyün qədərini bir neçə dəfə artırması da Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdi. 1888-ci ildə xaricdən idxal olunan pambığın hər pudundan qızilla 50 qəpik gömrük tələb etdiyi halda, 1900-cü ildə hər pudan alınan gömrüyün qədər 4 manat 15 qəpiyə qaldırıldı.

Bundan sonra Azərbaycanın başqa qəzalarında da pambıqçılıq yayılmağa başladı. Pambıq əkilən sahələrin ərazisi getdikcə böyüdü. Artıq XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda pambıq əkilən sahələr 20 min desyatınə çatmışdı.

Pambıq kəndli torpaqlar ilə yanaşı, bəy-mülkədar torpaqlarında da becərilirdi. Pambıqçılıq kapitalistlərin diqqətini özünə cəlb etmişdi. 1893-cü ildə neft sənayeçiləri H.Z.Tağıyev və Saturov Cavanşir qəzasında ümumi sahəsi 26 min desyatınə bərabər olan «Yevlax mülki» adlanan yeni satın aldılar.

Nəticə etibarilə Azərbaycanda pambıq istehsalı sürətlə artırdı. Yelizavetpol quberniyasında toplanılan pambığın qədər 1894-cü ildəki 59 min puda qarşı 1900-cü ildə 314 min puda yüksəlmişdi. 1900-cü ildə Bakı quberniyasında toplanılan pambığın qədər 1887-ci ilə nisbətən 40 dəfə artaraq, 150 min puda yüksəldi. Naxçıvan qəzasında da pambıqçılıq sürətlə artaraq 1897-ci ildə 50 min puda çatmışdı.

Pambıqçılıqda kapitalist münasibətləri daha çox inkişaf edirdi. Bəzi bəylər pambıq becərməsində yadrların əməyindən istifadə edirdilər. Belə mülkədarlar pambıq bəyləri adı ilə tanınmağa başladılar. «Yevlax mülkü»ndə pambıq başlıca olaraq başqa yerlərdən qəsbkarlığa gələn

mövsümü fəhlələrin qüvvəsi ilə becərilirdi. Bu pambıqçılığın kapitalist əmtəə xarakterini göstərən əsas amillərdən biri idi.

Azərbaycanda mühüm əhəmiyyət kəsb edən texniki bitkilərdən biri də tütün idi. 1872-ci ildə xaricdən gətirilən tütünün puduna 2 manat gömrüyün təyin edilməsi, bütün Zaqafqaziyada olduğu kimi, Azərbaycanda da tütünçülüyn inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Xaricdən gətirilən tütünün hər pudundan imperiya daxilində qızıl pulla alınan 14 manatlıq verginin 1877-ci ildə Zaqafqaziyaaya aid edilməsi də burada tütünçülüyn inkişafına şərait yaratdı.

Tütünçülük Zaqatala dairəsi, Şəki və Quba qəzalarında daha çox inkişaf etmişdi. Cavad, Şamaxı Yelizavetpol və başqa qəzalarda da tütün əkini genişlənməkdə idi. Hələ 70-ci illərin sonlarında Azərbaycanda olan bütün tütün plantasiyalarının səkkizdə beşi Zaqatala dairəsi və Quba qəzasının payına düşürdü. 1883-cü ildə Azərbaycanda təxminən 144 desyatin sahəni tutan 554 tütün plantasiyası var idi. Quba qəzasında tütünçülüklə 222 plantasiyası olan 42 kənd, Şəki qəzasında isə 128 plantasiyası olan 23 kənd məşğul olurdu. 1893-cü ilə yaxın təkcə Bakı quberniyasında tütün əkilən sahə 1883-cü ilə nisbətən demək olar ki, üç dəfə artmışdı. Artıq, quberniyada tütünçülüklə məşğul olan 90 kənd vardı.

Azərbaycanda «samson», Nuxa, Zuvand tütün növləri, Salyan tənəkisi və s. becərilirdi. Artıq, 1897-ci-1899-cu illərdə Yelizavetpol quberniyasında hər il orta hesabla ildə 13,8 min pud, Bakı quberniyasında 5,8 min və Zaqatala dairəsində isə 4,8 min pud tütün istehsal olunmuşdu.

Tütünçülüklə başlıca olaraq kəndlilər məşğul olurdular. Mülkədarlara məxsus böyük plantasiyalar ancaq Quba və Şəki qəzalarında yerləşirdi.

Kapitalist münasibətləri tütünçülük təsərrüfatına da nüfuz edirdi. Tütün plantasiyaları başlıca olaraq muzdiu

əməklə becərilirdi. Bu təsərrüfatda yarıdarlıq və kapitalist icarədarlığı geniş yayılmışdı. İcarədarlıq əsas tütüncülük rayonları olan Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsində daha çox tətbiq olunurdu. Varlı kəndlilər mülkədarlardan icarəyə götürdükləri torpaqların becərilməsi üçün kənd yoxsullarının muzdiu əməyindən geniş istifadə edirdilər.

Tütüncülük kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrindən biri idi. Tütün tarlalarının hər bir desyatınə sərf edilən xərcə təxminən 50-75 manat təşkil edirdisə, əldə edilən ümumi gəlir isə 180-200 manat, əlverişli şəraitdə isə 250-275 manat təşkil edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda zəfəran istehsalının əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli azalmasına baxmayaraq, lakin yenə də o nadir bir bitki kimi mühüm əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycanda zəfəran istehsalı Abşeron yarımadasında mərkəzləşmişdi. Burada zəfəran əkməklə 12 kənd məşğul olurdu. Bakı kəndləri içərisində Maştağa xüsusi yer tuturdu. Zəfəran istehsalının 50 faizi məhz həmin kəndin payına düşürdü.

XIX əsrin sonlarında Bakı qəzasında zəfəranın əkin sahəsi 900 desyatından ibarət idi.

XIX əsrin ikinci yarısında mühüm texniki bitkilərdən biri də biyan kökü idi. Biyan kökü istehsalının səciyyəvi cəhəti onun çox qısa müddət ərzində yayılması və qəflətən sıradan çıxması idi.

Məlum olduğu kimi, biyan kökünün şirəsi texniki məqsədlə və bir də təbabətdə istifadə edilirdi. Texniki məqsədlə ondan pivəni, arağı, likyoru dada gətirmək, eynən tütünə və konfetə aşqar kimi qatmaqda və hətta bəzən parçanın boyanmasında, təbabətdə isə bir sıra xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilirdi.

Biyana kökünü Kür çayı axarı boyunca təsadüf edilirdi. Azərbaycanda biyan kökü şirəsinin hazırlanması ilə ilk dəfə Moskvada yaşayan Şamaxı tacirləri – Qədirağa və hacı

Əbdülrəhman qardaşları məşğul olmuşlar. Zaqafqaziya dəmiryol xəttirinin Bakı hissəsinin işə düşməsindən sonra, Azərbaycanda biyan kökünə maraq xüsusi olaraq artmışdı. Onun emali ilə məşğul olmaq üçün Yunan tacirləri Gizi və Xrussaki 1886-cı ildə Ləki stansiyasında zavod tikdirmişdilər. Onlar hər il pudu 20 qəpikdən 500 min puddan çox biyan kökü alırdılar. Alınan biyan kökü qurudulur və pres altında bağlanıldıqdan sonra xaricə, birinci növbədə Amerikaya ixrac edilirdi. Azərbaycanın biyan kökü təsərrüfatı üç xarici firmanın əlində idi.

Lakin 90-cı illərin ortalarında Azərbaycana nisbətən Amerika ilə daha əlverişli nəqliyyat vasitəsi olan Suriyada biyan kökü rayonunun aşkara çıxarılması, burada onun istehsalına marağı azaldı. 1894-cü ildə xarici firmalar öz fəaliyyətini Suriyaya keçirməklə mövcud təsərrüfat sahəsi tənəzzül etdi.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də bağçılıq və üzümçülük idi. Bakı və Yelizavetpol quberniyaları, Naxçıvan qəzası və Zaqatala dairəsində meyvə və üzüm bağları böyük sahəni tuturdu. Artıq, 80-cı illərin ortalarında Azərbaycanın 940 kəndində 47 min desyatin əhatə edən bağ sahəsi var idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda bağçılıq daha çox əmtəə xarakteri daşıyırdı. Azərbaycan bağlarından toplanan məhsullar, nəinki yerli bazarlarda, hətta Zaqafqaziya və Rusiyada satılırdı. Bu cəhətdən Quba qəzası daha çox fərqlənirdi. 80-cı illərin ortalarında Quba qəzasından hər il Həştərxan və Nijni-Novqoroda 160 min manatlıqdan çox meyvə göndərilirdi. Zaqatala dairəsi də satılıq meyvə cəhətindən fərqlənirdi. Buradan hər il Tiflisə külli miqdarda meyvə aparılırdı. Ordubad da satılan meyvənin qədəri cəhətindən onlardan seçilirdi. Ordubad meyvələri satılmaq üçün Rusiyaya da aparılırdı.

Yelizavetpol quberniyasının meyvə satışı cəhətindən əhəmiyyətini ondan görmək olar ki, 1884-1890-cı illərdə buradan hər il dəmir yolu ilə orta hesabla, 94,3 min pud müxtəlif meyvə məhsulları və 108,3 min pud qoz-fındıq aparılmışdı.

Əgər 80-cı illərin sonlarından başlayaraq, Azərbaycanda bağçılıq düşgünlüyə doğru meyl edirdisə, üzümçülük əksinə getdikcə genişlənməkdə idi. Azərbaycanda üzümçülük Şamaxı qəzasında daha çox inkişaf etmişdi. 1875-ci ildə burada 787 desyatini əhatə edən 2,3 min ədəd üzüm bağı var idi. 1895-ci ildə Bakı quberniyasında olan üzümçülük sahəsinin 60 faizə yaxını Şamaxı və Göyçay qəzasının payına düşürdü. Bakı quberniyasına nisbətən üzümçülük Yelizavetpol quberniyasında daha çox inkişaf etmişdi.

Əvvəllərdə olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısında da ipəkçilik Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli yer tuturdu.

Azərbaycanda xam ipək istehsalının əsas rayonları yenə də Şəki və Şamaxı qəzaları hesab olunurdu. Bununla belə ipəkçiliklə Şuşa, Quba qəzaları və Cəbrayıl-Balakəndə də məşğul olurdular. Burada xam ipək istehsalının inkişafında Rusiyanın toxuculuq sənayesinin həlledici rolu olmuşdur. 60-cı illərdə Azərbaycanda ipəkçilik əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdi. Bu dövrdə Azərbaycanda istehsal edilən xam ipəyin böyük əksəriyyəti Rusiyaya aparılıb toxunurdu. 1861-ci ildə Bakı quberniyasında istehsal edilən 17,4 min pud xam ipəyin 14,9 min pudu Rusiyanın daxili rayonlarına göndərilmişdi. 60-cı illər Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə xarici şirkətlər Azərbaycan ipəyi ilə xüsusi olaraq maraqlanırdı. Buraya gələn xarici firma agentlərinin miqdarı ildən-ilə artırdı. 60-cı illərin əvvəllərində təkcə Şəkidə 200-dən çox xarici agent fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanda ipəkçiliklə məşğul olan kəndlərin sayı ilbəil artırdı. 80-cı illərin ortalarında burada 800 kənd ipəkçiliklə məşğul olmuşdu ki, bunun 130-u Ərəş qəzasında, 121-i Şəkidə, 90-nı Cəbrayıl, 77-si Şuşada, 73-ü Zaqatala dairəsində, 71-i Göyçayda, 49-u Qubada, 42-si Şamaxıda yerləşirdi.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda ipəkçiliklə məşğul olan kəndlilərin sayı təxminən 1100 idi.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri olan maldarlıq XIX əsrin ikinci yarısında artmağa meyl etmişdi. 1861-1866-cı illərdə Bakı quberniyasında heyvan və atların sayı təxminən altı dəfə artaraq, 2,5 milyon başa, Yelizavetpol qəzasında isə 13,4 faiz artaraq 500 min başa çatmışdı.

Azərbaycanda atçılıq zəif inkişaf etmişdi. Mövcud olan atlar isə demək olar ki, mülkədarlara məxsus idi. Bu o demək idi ki, Azərbaycan kəndliləri müstəqil təsərrüfat aparmaqdan məhrum idilər. 1891-ci ildə Bakı quberniyasında 78,3 min at olduğu halda, atsız heyətlər bütün heyətlərin 58 faizini təşkil edirdi.

Azərbaycanda satlıq heyvandarlıq məhsulları nisbətən zəif inkişaf etmişdi. Ən əsas satlıq heyvandarlıq məhsulu yün idi. Yun Rusiya bazarlarında satılmaqla xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. Azərbaycanda istehsal edilən yunun müəyyən hissəsi yerli xalçaçıların tələbatının ödənilməsinə sərf olunurdu. Bakı quberniyasında hər il 375 min manatlıq 75 min pud yun məhsulu götürülürdü. Yelizavetpol quberniyasında ildə orta hesabla 91 min pud yun istehsal olunurdu. Yundan əlavə müəyyən miqdar aşlanmış və aşlanmamış dəri, diri heyvan və sairə də satışa çıxarıldı.

Kənd təsərrüfatının başqa sahələri kimi maldarlığa da ticarət-sələmçi kapital nüfuz etməkdə idi.

Azərbaycanda sənayenin inkişaf xüsusiyyətləri.

Təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra Rusiyada kapitalist sənayesinin sürətlə inkişafı yanacağa olan tələbatı xeyli dərəcədə artırdı. Sənayedə məhdud miqdarda olsa da neftdən istifadə olunmağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq neft məhsullarına tələbat da çoxalırdı. İstismar olunan neft yataqlarının sahəsi bir növ genişlənir, quyuların sayı qismən artırdı. Neft istehsalında texniki təkmilləşdirmələr aparılırdı.

1863-cü ildə Pirailahı (Artyom adası) adasında quyunu buruqla qazmaq üçün yeni təşəbbüs edildi. 1869-cu ildə icarədar Mirzoyevin təşəbbüsü daha müvəffəqiyyətli oldu. Belə ki, o, buruqla quyunu qazmağa müvəffəq oldu. Lakin sınaq məqsədi ilə neft çıxarılması zamanı buruq ustası yeraltı gurultudan qorxub quyunun daş və qumla doldurulmasını əmr etdi. Nəhayət, 1871-ci ildə Balaxanıda müvəffəqiyyətlə neft quyusu qazıldı ki, buradan da hər gün 700 pud neft çıxarıldı.

Neft məhsullarına tələbatın artması neft emalı sənayesinin meydana çıxmasına şərait yaratdı. 1859-cu ildə Suraxanıda rus kapitalistləri Kokoryev və Qubonin ilk ağ neft zavodu tikdirdilər. Bu başqalarını da həvəyə saldı. Tiflis əczaçısı N.İ.Vitte Pirailahı adasında qara qatı neftdən parafin, parafin şamı və parafin yağı istehsalı müəssisənin əsasını qoydu. Daha sonra yerli tacir Cavad Məllkov, Mirzoyev, Taryev və başqaları ağ neft zavodları tikdirdilər. Nəticədə, 70-ci illərin əvvəllərinə yaxın Bakıda hələ zəif texnikaya əsaslanan 47 zavod işləyirdi.

1864-cü ildə Balaxanı kəndlərinin məcburi əməyinin ləğv edilməsindən sonra neft müəssisələrində muzzdlu fəhlə əməyindən istifadə olunmağa başlandı. Bu neft sənayesinin kapitalistcəsinə yenidən qurulmasını göstərən əlamət idi.

İlk texniki yeniliklər Bakıda neft hasilatının artmasına səbəb oldu. Artıq, 1869-cu ildə Bakıda çıxarılan neftin

miqdarı 1864-cü ildəki 539 min puda qarşı 1,7 milyon puda yüksəldi.

Lakin Bakıda neft sənayesinin mövcud inkişafı Rusiya kapitalizminin yanacağa olan tələbatından son dərəcə geri qalırdı. Bakı nefti Rusiya bazarının tələbatını ödəmədiyindən, Amerikadan buraya idxal edilən ağ neftin qədəri ilbəil artırdı. Amerikadan ağ neft Rusiyaya Bakı neftinə nisbətən bir il gec gətirilməsinə baxmayaraq, tezliklə onu bir neçə dəfə geridə qoymuşdu. 1872-ci ildə Rusiyanın mərkəzi rayonlarına daxil olan neftin 80 faizi Amerikanın payına düşürdü.

Bakı neft sənayesində mövcud olan icarə sistemi onun inkişafına ciddi əngəl törədirdi. Neft quyularını müəyyən müddət ərzində icarəyə götürənlər az kapital məsrəfi ilə daha yüksək mənfəət götürməyə çalışır və neft sənayesində ciddi bir texniki təkmilləşdirmələr aparmırdı. Neft hasilatının bir nəfər icarədar əlində mərkəzləşməsi, ona imkan verirdi ki, neftə istədiyi qiyməti təyin etsin. Bu Bakıda neft emalı sənayesinin inkişafını son dərəcə məhdudlaşdırırdı.

Neft sənayesində icarə sisteminin ləğv edilməsi günün ən vacib məsələlərindən biri idi. Nəhayət, 1872-ci ilin 17 fevralında neft sənayesində icarə sisteminin ləğvi haqqında qərar qəbul edildi. İcarə sisteminin ləğvindən sonra Bakı neft rayonundakı bütün dövlət torpaqları sahələrə bölünüb, arzu edən şəxslərə müzaidə yolu ilə satılmalı idi. İlk müzaidə (torq) 1872-ci ilin dekabrında keçirildi. Müzaidənin nəticəsi gözlənilmədiyindən daha müvəffəqiyyətli oldu. Yerli kapitalistlər arasında gedən kəskin rəqabətin nəticəsində müzaidədən dövlətin nəzərdə tutduğu 552 min manat əvəzinə, 3 milyon manat pul toplandı.

İcarə sisteminin ləğvindən keçən ilk illərdə neft işi əsasən yerli kapitalistlərin əlində mərkəzləşmişdi. Neft quyularının 88 faizi onlara məxsus idi. Neft yataqlarının

müzaidə vasitəsi ilə keçirilən satışından götürülmüş ümumi məbləğin 94,5 faizi ölkə kapitalının payına düşürdü. Lakin neft sənayesinin ciddi inkişafı daha böyük kapital qoyuluşu tələb edirdi. Halbuki, ölkə kapitalistləri belə bir imkana malik deyildilər. Bütün bunlar xarici kapitalin Bakı neftinə soxulması üçün əlverişli şərait yaradırdı. XIX əsrin sonlarında fransız, isveç, alman və ingilis kapitalı Bakı neft sənayesinə qüvvətli surətdə nüfuz edirdi. Rusiyanın neft sənayesində təkçə səhmdar və pay kapitali şəklində xarici kapitalın ümumi məbləği 1883-cü ildəki 1,1 milyon manat əvəzinə, 1898-ci ildə 25,5 milyon manata yüksəlmişdi. Hələ əvvəllər Peterburqda fəaliyyətə başlayan İsveç təbəələri Nobel qardaşları 1874-cü ildə Bakıya gəldilər və müəyyən miqdar neft yataqları icarəyə götürdülər, habelə kiçik ağ neft zavodu alıb istehsalə başladılar. Nobel qardaşları bir neçə ilin ərzində xeyli mənfəət əldə etdikdən sonra, 1879-cu ildə 3 milyon əsas kapitalla məşhur «Nobel qardaşları» səhmdar şirkətinin əsasını qoydular. Bu şirkət öz fəaliyyətini çox böyük sürətlə genişləndirərək, 1884-cü ildə əsas kapitalın həcmi 15 milyon manata qaldırdı. 1885-ci ildə Fransanın məşhur bankirlərindən biri olan Rotşild Bakıda fəaliyyətə başladı. 1886-cı ildə o, əsas kapitalı 6 milyon manat olan «Xəzər-Qara dəniz» səhmdar şirkəti təsis etdi.

XIX əsrin sonlarında Bakıda ingilis kapitalının nümayəndələri geniş sahibkarlıq fəaliyyətinə başladılar.

İcarə sisteminin ləğvindən sonra Bakıda neft sənayesi coşğun surətdə inkişaf edərək, ağırlaşmayan bir səviyyəyə çatmışdı.

Neft sənayesində başlanan qızğınlıq, neft çıxarılan sahələrin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi ilə nəticələnmişdi. Artıq, 1900-cü ildə Bakı neft rayonunda neft çıxarılan sahənin ərazisi 906 desyatınə yüksəlmişdi. Halbuki, beş il əvvəl burada neftin çıxarıldığı ərazi cəmi 544 desyatın sahəni təşkil edirdi.

İcarə sisteminin ləğvindən sonra neft yataqları sahələrinin genişləndirilməsi ilə bərabər, neft sənayesində sənaye-texniki çevriliş də müşahidə edilirdi. 70-ci illərdən başlayaraq, zərbə üsulu ilə neft quyuları qazılması tətbiq olunmağa başladı. Buruq üsulu ilə qazılan quyuların sayı sürətlə artdı. 1873-cü ildə onların sayı 9 olduğu halda, 1879-cu ildə 251-ə, 1900-cu ildə isə 1710-a çatdı.

1873-cü ildən etibarən qazma işində əl əməyini buxar mühərrikləri əvəz etməyə başladı. Bununla da Azərbaycanın neft sənayesində manufaktura mərhələsi başa çatdı və maşınlı sənaye mərhələsinə qədəm qoyuldu. Artıq XX əsrin başlanğıcına yaxın Bakı neft rayonunda 2769 buxar maşını işləyirdi.

1878-ci ildən etibarən neft rayonlarını zavodlarla birləşdirən neft kəmərləri çəkilişi də genişləndirdi. 1900-cu ildə neft rayonlarını neft emalı zavodları ilə birləşdirən 382 verst uzunluğunda 38 müxtəlif neft kəməri var idi.

Bütün bu deyilənlərin nəticəsi olaraq, Bakıda hasil edilən neftin qədəri coşğun sürətdə artırdı. Bakıda çıxan neftin qədəri 1872-ci ildə 1,5 milyon pud olduğu halda, 1882-ci ildə 50 milyon, 1890-cı ildə 226 milyon və 1900-cu ildə 601 milyon puda çatmışdı. Artıq 1898-ci ildə Bakı neft istehsalının həcminə görə ABŞ-ı ötərək dünyada birinci yərə çıxdı. XX əsrin başlanğıcında Bakı nefti dünya neftinin 51 faizini, Rusiya neftinin isə 95 faizini verirdi.

Bakıda neft emalı sənayesi də icarə sisteminin ləğvindən sonra olduqca böyük sürətlə inkişaf etmişdi.

1878-ci ildə neft emalı zavodlarının sayı 231-ə çatmışdı. Lakin bu zavodlar həcm etibarı ilə çox kiçik idi. Odur ki, sonrakı illərdə neft emalı zavodları daha irilərinin hesabına artmışdı.

İcarə sisteminin ləğvindən sonra Bakı neft sənayesinin inkişafının ən səciyyəvi cəhətlərindən biri, onun təmərgüzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesinin son dərəcə

güclənməsi idi. 1883-cü ildə Bakıda 10 milyon puddan çox neft çıxaran cəmi bir firma var idisə 1891-ci ildə belə firmaların sayı 10-na çatmışdı ki, bunlar da çıxarılan bütün neftin 63 faizini verirdi. Neft işinin təmərgüzləşməsi və mərkəzləşməsində «Nobel qardaşları» şirkəti həlledici mövqə tuturdu. 1879-1889-cu illərdə Bakıda neft hasilatı cəmi dörd dəfə artmışdısa «Nobel qardaşları» şirkəti tərəfindən istehsal edilən neftin miqdarı isə 32 dəfə çoxalmışdı.

XIX əsrin ikinci yansında Azərbaycanda dağ-mədən sənayesinin mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrindən biri də mis külçəsi çıxarılması və misəritmə istehsalı idi.

Azərbaycan Gədəbəy mis mədənləri bazasında meydana gəlib inkişaf edən misəritmə istehsalı nəinki Qafqazda, hətta Ümumrusiya miqyasında başlıca yer tuturdu.

Gədəbəy mis yataqları yerli əhaliyə çoxdan məlum idi. Lakin uzun müddət o istifadəsiz qalmışdı. Yalnız 50-ci illərin ortalarında burada əl əməyinə əsaslanan kiçik misəritmə zavodu tikilmişdi. çox keçmədən alman V.Simensin şəxsində xarici kapital sənayenin bu sahəsinə əl keçirdi. O, 1864-cü ildə burada müasir texnika əsasında böyük bir zavodun inşasına başladı. Gədəbəy misəritmə zavodunun işə düşməsi burada mis külçəsi istehsalının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdi. 1865-ci ildə 60 min pud mis külçəsi istehsal edən Gədəbəy mis mədənlərində 1877-ci ildə 2253 min pud mis külçəsi çıxarıldı.

Böyük müvəffəqiyyətə nail olan Simens qardaşları öz sahibkarlıq fəaliyyətlərini daha da artırmaq üçün Qalakənddə ikinci bir misəritmə zavodunun inşasına başladılar və həmin zavod 1883-cü ilin iyununda istismara verildi.

Simens qardaşları öz zavodlarında 1886-cı ildən etibarən neft və neft qalığı yanacağından istifadə etməyə başladılar. Bu misəritmə zavodiarının istehsal qüdrətini daha da artırdı. Misəritmə zavodian üçün xammal vəzifəsini daşıyan mis külçəsi istehsalı da sürətlə inkişaf etməyə başladı. Gədəbəy mis mədənlərindən çıxarılan mis külçəsinin qədər 1884-cü ildə 1656 min pud olduğu halda, 1897-ci ildə 4453 min puda yüksəldi.

XIX əsrin ikinci yarısında inkişaf etdirilməsinə təşəbbüs göstərilən filiz-mədən sənayesi sahələrindən biri də zəy istehsalı idi. Zəylik kəndi yaxınlığında zəy mədənləri çoxdan məlum idi. Lakin buna baxmayaraq onun istehsalını genişləndirmək üçün ilk təşəbbüs yalnız 60-cı illərin ortalarında olmuşdur. 1864-cü ildə Xaritonov familiarlı bir nəfər hələ əvvəllər mövcud olan kiçik zavodun yerində, mükəmməl texnika əsasında yeni bir zavod tikmək üçün hökumətlə danışıq aparıb razılıq əldə etdi. Elə həmin vaxt zavodda kəndlilərin təhkimçi əməyi ləğv edildi. Zavodun inşası iki ilə yaxın uzandı və 1867-ci ildə başa çatdırıldı.

Daşkəsən ətrafında dəmir filizi mədənləri yerli əhaliyə çox-çox əvvəllər məlum idi və bundan kustar sənayesində müəyyən dərəcədə istifadə edilirdi. Burada ilk zavod bir yunan sahibkan tərəfindən 1856-cı ildə tikilmişdi.

Azərbaycanın mədən sərvətlərindən biri də duz idi. Burada iki cür duz – Bakı quberniyasında şoran duzu və Naxçıvanda isə daş duş çıxanırdı.

Bakı quberniyasında duz gölləri Bakı və Cavad qəzalarında yerləşirdi. Bakı quberniyasında duz çıxarılan gölün çoxu xəzinənin ixtiyarında idi. XIX əsrin sonlarına burada 67 belə göl var idi.

90-cı illərdə Bakı quberniyasında duz istehsalı daha sürətlə artmaqda idi. 1898-ci ildə burada çıxarılan duzun qədəri 887 min pud olmuşdu. XIX əsrin sonlarında Bakı

quberniyasında çıxarılan duzun beşdə üçü Bakı qəzasında, beşdə ikisi isə Cavad qəzasının payına düşürdü.

Naxçıvan duz mədənlərində də icarə sistemi XIX əsrin sonlarına kimi davam etmişdi. Lakin orada Bakı quberniyasına nisbətən müəyyən fərq var idi. Belə ki, Naxçıvan duz mədənləri 1861-ci ildən etibarən xəzinə ilə icarədar tərəfindən birlikdə istismar edilirdi. Hökumət xüsusi idarə yaradaraq duzun çıxarılması və duz yataqlarının düzgün istismar edilməsi işinə rəhbərlik edirdi. 1868-ci ildə Naxçıvan duz mədənlərində məcburi təhkimil əməyi ləğv edilmişdi. Naxçıvanda da duz istehsalı 80-ci illərin başlanğıcında əksiz verginin ləğvindən sonra sürətlə inkişaf etmişdi. Bunu ondan görmək olar ki, əgər 60-70-ci illərdə Naxçıvanda hər il orta hesabla 160 min pud duz çıxarılmışdısa, 80-90-cı illərdə istehsal edilən duzun orta illik miqdan 214 min pud olmuşdu.

Azərbaycanda maşınqayırma və metal emalı sənayesinin yaranması və inkişafı neft və neft məhsulları istehsalının artması ilə əlaqədar olmuşdu. Buna görə də sənayenin bu sahəsi Bakıda yaranmış və burada inkişaf etmişdi.

Bakıda ilk təmir – mexaniki emalatxana 1858-ci ildə «Qafqaz və Merkur» gəmiçilik şirkəti tərəfindən yaranmışdı. 1875-ci ildə burada Nobel qardaşlarının mexaniki müəssisəsi işə düşmüşdü. 80-ci illərdə Bakıda daha 6 mexaniki müəssisə işə salındı. 90-cı illərdə Bakıda mexaniki müəssisələrin sayı daha da artmışdı. Həmin dövrdə 28 belə müəssisə yaranmışdı. Nəticədə 1900-cu ildə Bakıda metal emalı sahəsində 52 müəssisə işləyirdi.

1900-cu ildə işçilərin sayı və illik istehsal məbləği haqqında məlumat olan 30 mexaniki müəssisənin 15-nin işçilərinin sayı yüz nəfərdən çox idi. Dörd yüz nəfərdən çox işçisi olan «S.M.Şibayev» səhmdar şirkətinin mexaniki emalatxanasını (482 nəfər), «Nobel qardaşları» səhmdar

şirkətinin emalatxanasını (463 nəfər), «Qafqaz və Merkuri» səhmdar şirkətinin təmir mexaniki emalatxanasını (452 nəfər), «Kaspiyski maşınqayırma və qazan zavodu» səhmdar şirkətinin müəssisəsi (466 nəfər), «vulkan» səhmdar şirkətinin mexaniki zavodunu (452 nəfər) xüsusi ilə qeyd etmək olar.

Bakıda işləyən mexaniki müəssisələr neft sənayesinin ehtiyacının ödənilməsinə xidmət etməklə bərabər, həm də Azərbaycan rayonlarında yerləşən müəssisələr üçün müxtəlif məhsullar - buxar maşınları üçün qazanlar, dağ - mədən sənayesinə lazım olan ləvazimat və s. hazırlayırdılar.

XIX əsrin sonlarında mexaniki istehsalın müəyyən hissəsini təşkil edən gəmi təmiri müəssisələrinin sayı da artmaqda idi. 1900-cü ildə Bakıda 9 gəmi təmiri müəssisəsi var idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan sənayesinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də burada yüngül sənayenin inkişaf etməsi idi. Bu dövrdə yüngül sənayenin inkişafında biyankökü zavodlarının istehsalı müəyyən yer tuturdu. Azərbaycanda ilk biyankökü zavodu 1886-cı ildə Ləki stansiyasında Yunan tacirləri - Gizi və Xrussaki qardaşları tərəfindən tikilmişdi. Zavodda başlıca olaraq biyankökü qurudulur, pres altında sıxılaraq xaricə, əsasən Amerikaya göndərilirdi.

Azərbaycanda ikinci zavod ingilis təbəəsi A.Urkqardt tərəfindən Ucar stansiyasında tikilmişdi. 1891-ci ildən işləməyə başlayan həmin zavodda 25 at gücündə bir buxar maşını var idi.

Hələ əvvəllər İzmirdə biyankökü alıb xaricə ixrac edən ingilis təbəəsi İosif Bliss də Yelizavetpol stansiyası yaxınlığında 90 min manata başa gələn zavod tikdirdi. Sonuncu zavodun əvvəlki iki zavoddan fərqi ondan ibarət idi ki, burada biyankökünü qurudub, press altında sıxmaqla,

eyni zamanda ondan şirə də (lakritsa) istehsal edirdilər. Beləliklə Azərbaycanın biyankökü istehsalı xarici kapitalın sərəncamına keçmişdi. Ucuz xammal mənbəyi və işçi qüvvəsi, biyankökünə olan ciddi tələbat, xarici kapitalın qısa bir vaxt ərzində çox böyük mənfəət əldə etməsinə səbəb olmuşdu. Lakin Kiçik Asiya və Suriyada yeni biyankökü istehsalının məlum olması ilə onlar öz fəaliyyətlərini xarici ölkələrə daha yaxın və əlverişli nəqliyyat vasitəsinə malik olan həmin yerlərə keçirmişlər və sənayenin bu sahəsi XX əsrin başlanğıcına yaxın tənəzzülə uğramışdı.

Azərbaycanın yüngül sənayesində pambıqtəmizləmə müəssisələri də əhəmiyyətli yer tuturdu. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana gələn pambıqtəmizləmə maşınlarını İngiltərədən idxal edilən kotton-cin adlanan maşınlar təmsil edirdi. İlk kotton-cin Ərəş və Göyçay qəzalarında 1887-ci illərdə qoyulmuşdu.

Pambıqtəmizləmə maşınlarının sayı Ordubad və Naxçıvnda da sürətlə artırdı. 1899-cu ildə burada 41 maşın – kotton-cin işləyirdi.

Azərbaycanda tütün sənayesi də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Burada tütün fabrikləri əsasən Bakı və Şəkiddə yerləşirdi. Bakıda 1881-ci ildə 4, 1883-1887-ci illərdə 3 və 90-cı illərdə isə 2 tütün fabriki var idi. Tütün fabriklərinin sayının azalmasına baxmayaraq, onların məhsuldarlığı nəzərə cərpacaq dərəcədə artaraq, istehsal olunan tütün məhsulunun ümumi məbləği 1881-ci ildəki 88 min manat əvəzinə, 1899-cu ildə 1,2 milyon manat olmuşdu. Tütün fabriklərində çalışan fəhlələrin sayı həmin illərdə müvafiq surətdə 55 və 850 nəfər təşkil etmişdi.

Şəkiddə ilk tütün fabriki 70-ci illərin ikinci yarısında işə düşmüş və 1898-ci ildə onların sayı 3-ə çatmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın yüngül sənayesinin ən mühüm və əsas sahəsini ipək istehsalı təşkil

edirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda ipək istehsalının inkişafının ən spesifik cəhəti onun getdikcə daha çox fabrik-zavod xarakterli müəssisələrdə mərkəzləşməsi və kapitalist müəssisələrinin xırda müəssisələri sıradan çıxararaq onların rolunu son dərəcə azaltması idi. Bu vəziyyət Azərbaycanın əsas ipəkçilik rayonlarında özünü göstərmişdi. Əvvəllərdə olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanın əsas ipəkçilik rayonu Şəki-Zaqatala zonası idi. Şəkidə ilk kapitalist ipəksarıma fabrikası 1860-cı ildə Moskva sənayeçiləri Alekseyev və Voronin qardaşları tərəfindən tikilmişdi.

Azərbaycanın ipək sənayesinin ikinci mərkəzini Qarabağ təşkil edirdi ki, buraya da Şuşa şəhəri və onun qəzası, habelə 1883-cü ildə ondan ayrılan Cəbrayıl qəzası daxil idi.

Qarabağ zonasında da ipək sənayesində fabrik-zavod mərhələsinə çatmış müəssisələrlə yanaşı sənətkar müəssisələri də olmuşdu. Lakin, Şəki-Zaqatala zonasından fərqli olaraq, burada onlar paralel getməmiş və birincinin inkişafı ikincinin tamamilə sıradan çıxması ilə nəticələnmişdi.

Azərbaycanın digər zona, şəhər və rayonlarında da ipəksarıma müəssisələri var idi. Lakin orada ipək sarıma öz inkişafının nəinki fabrik-zavod, hətta manufaktura səviyyəsinə belə çatmamışdı. Onlar sənətkar xarakterli müəssisələr olub, ən yaxşı halda kустar istehsal səviyyəsinə yüksəlmişdi. Quba və Göyçay qəzalarında, Şamaxı və Yelizavetpol şəhərlərində ipəksarıma müəssisələri məhz belə olmuşdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın yeyinti sənayesinin ən mühüm sahələrində kapitalist istehsalının təşkili və inkişafında da müəyyən nəticələr əldə edilmişdi. Un və düyü, balıq, şərab və araq istehsalında fabrik-zavod tipli müəssisələr əhəmiyyətli yer tutmuş və istehsal

məbləğinin böyük əksəriyyəti həmin müəssisələrin payına düşmüşdü.

Azərbaycanda bu dövrdə həm buxar, həm də su dəyirmələri mövcud olmuşdu. Bundan əlavə burada eyni zamanda yüzlər və minlərlə taxıldöyən əl dəyirmanları da var idi. Buxar dəyirmanları əsasən şəhər mərkəzləri və mühüm iqtisadi əhəmiyyəti olan qəzalarda qurulurdu.

XIX əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq, Bakıda düyütəmizləmə müəssisələri də meydana gəldi. Birinci düyütəmizləmə müəssisəsi Bakıda 1887-ci ildə «Qlaz və Kretinken» kompaniyası tərəfindən inşa edilmişdi. 1894-cü ildə müəssisə hər biri 41 at gücündə iki qazanla təchiz olunmuşdu. 40 fəhləsi olan həmin müəssisə göstərilən ildə 900 min pud və 1,4 milyon manatlıq düyü təmizləmişdi. 1888-ci ildə burada ikinci müəssisə işə düşdü.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan yeyinti sənayesinin inkişaf edən sahələrindən biri də balıqçılıq idi.

1881-ci ilədək balıq sənayesində icarə sistemi mövcud olmuşdu. Sonuncu icarədar Mantaşev idi. O, 1879-1880-ci illərdə balıq vətəkelərinə sahibkarlıq etmişdi. 1880-ci ildə martın 18-də balıq sənayesində icarə sisteminin ləğvi haqqında verilən qərar, həmin ilin iyunun 1-də qüvvəyə minmişdi.

Balıq sənayesində icarə sisteminin ləğvindən sonra burada kapitalist münasibətlərinin inkişafına əlverişli şərait yarandı. Balıq sənayesində təsərrüfatın kapitalistcəsinə qurulması balıq istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu. Bunu ondan görmək olar ki, əgər, 1880-1882-ci illərdə Azərbaycanda tutulan balığın qədəri 736 min pud olmuşdusa, 1898-1900-cü illərdə burada 2,4 milyon pud balıq ovlanmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında şərab istehsalı və araşdırma işi də Azərbaycan yeyinti sənayesinin inkişaf edən sahələrindən idi.

Bakı quberniyasında şərab istehsalı ilə əsasən Şamaxı və Göyçay qəzalarında məşğul olunurdu. 90-cı illərin ortalarına kimi Bakı quberniyasında istehsal edilən şərabın 90-95 faizini Şamaxı qəzası verirdi. Göyçay qəzasında şərabçılıq əsasən 90-cı illərin ortalarından etibarən inkişaf etməyə başlayır.

Yelizavetpol quberniyasında şərab istehsalı əsasən Yelizavetpol şəhəri, Şuşa və Şəki qəzalarında mərkəzləşmişdi.

XIX əsrin sonlarında Zaqatala dairəsində və Naxçıvanda da şərabçılıq inkişaf etməkdə idi. Naxçıvanda 1891-ci ildə 18 min və Zaqatala dairəsində 1900-cü ildə 18 min vedrə şərab istehsal olunmuşdu.

XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə dəmir yolu işə düşdükdən sonra istər Bakı və istərsə də Yelizavetpol quberniyasında şərab istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda dağ-mədən, mexaniki istehsal, metal emalı və yüngül sənaye fabrikləri tipli müəssisələrinin meydana gəlib sürətlə artmasına və kapitalist istehsalının sənayenin bu sahələrində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, göstərilən dövrdə burada hələ də manufaktura mərhələsinə yüksələ bilməyən sənətkarlıq müəssisələri və kустar sənət sahələri mövcud olmuş, onlar istehsalın ümumi yekununda müəyyən rol oynamışlar. Şəhərlərdə və kəndlərdə külli miqdarda dabbaxanalar, boyaqxanalar, duluşçuluq, misgərlik, sliax, mahud, pambıq-parçı, ipəksarıyıcı, yağəridən, kərpickəsən və sairə müəssisələr var idi. Bu müəssisələrdə onlarla, bəzi hallarda yüzlərlə müxtəlif peşə sahibləri – dərzilər, papaqçılar, çəkməçilər, dəmirçilər, dülğərlər, zərgərlər, milli musiqi alətləri hazırlayan ustalar və s. çalışırdı. Azərbaycanın demək olar ki, bütün qəzalarında müxtəlif xalça, palaz, xurcun, məfraş, çantalar, çuvalar, çullar, bez,

yun corab, qaytan və başqa materiallar, kəndli çantaları hazırlanması, ipək və yarımipək parçalar, kəlağayı və s. toxunması geniş surətdə yayılmışdı.

Lakin, islahatdan sonra Rusiya kapitalizminin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, burada ayn-ayrı sənət sahələrinin vəziyyətində ciddi dəyişiklik əmələ gəldi.

Sənayenin inkişafının üç aşağı mərhələsini əhatə edən mövcud sənət sahələrinin təkamülündə də müəyyən fərqlər var idi. Belə ki, bir sıra sənət sahələri hələ sənayenin ən aşağı mərhələsi olan ev sənayesi mərhələsində qaldığı halda, digərləri ikinci (sifarişlə olunan istehsal) və üçüncü (bazar üçün olan istehsal və ya xırda əmtəə istehsalı) mərhələsinə keçmişdi. Bəzi sənət sahələrində hətta manufaktura mərhələsinə xas olan cizgilər özünü göstərmiş, (Şamaxı şəhəri və onun qəzasında ipək toxuma müəssisələri və Lahıcda mis qablar istehsalı) lakin mövcud ictimai-iqtisadi şəraitlə əlaqədar olaraq, ona keçə bilməmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısında bir sıra sənət sahələri aşağı mərhələdən daha yüksək mərhələyə təkamül etməsə də, lakin əvvəlki dövrlərlə nisbətən onun məzmunu əsaslı surətdə dəyişmişdi.

Azərbaycanda inkişaf edən sənət sahələrindən biri xalçaçılıq idi. Xalçaçılıq Quba, Bakı, Lənkəran, Şamaxı, Göyçay, Qazax, Şuşa, Cəbrayıl, Yelizavetpol qəzaları və Zaqatala dairəsində daha çox inkişaf etmişdi. 1900-cu ildə Yelizavetpol quberniyasında xalça toxumaqla 100 min nəfərdən çox adam məşğul idi. Onlar ildə bir milyon manatlıqdan çox xalça toxuyurdular. Bakı quberniyasında da xalçaçılıq müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. 1900-cu ildə təkcə Quba qəzasında xalçaçılıqla 30 min nəfər qadın məşğul olmuş və onlar 400 min manat məbləğində 26 min ədəd xalça toxumuşdular. Bu dövrdə yalnız bazar üçün xalça toxuyanların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı.

Əgər xalçaçılıq və mis qablar bütünlüklə, toxunan ipək parçaların bir hissəsi (Şamaxının ətraf rayonları) kənd yerlərində yayılmışdısa, qalan bütün sənət sahələri demək olar ki, şəhərlərdə mərkəzləşmişdi. Şəhərlərdə XIX əsrin ikinci yarısında sənətkarlıq ümumiyyətlə inkişafa meyl etmişdi. Belə ki, 60-cı illərin başlanğıcı üçün Azərbaycanın doqquz şəhərində cəmi 5,8 min sənətkar işləyirdisə, 1900-cü ildə təkcə Bakı şəhərində olan usta, usta köməkçisi və şagirdlərdən ibarət olan sənətkarların miqdarı 32,6 min nəfərə çatmışdı.

1879-cu ildə Bakıda 28 sənət sahəsini əhatə edən 391 sənətkar, Lənkəranda 16 sənət sahəsini əhatə edən 59 sənətkar, Şəkiddə 16 sənət sahəsini əhatə edən 371 sənətkar, Şuşada 23 sənət sahəsini əhatə edən 993 sənətkar var idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda genişlənən sənət sahələrindən biri də gön-dəri məmulatı istehsalı idi. 80-ci illərdə Bakı quberniyasında 173 fəhləsi və 35 min manat illik istehsal məbləği olan 68 gön-dəri məmulatı müəssisəsi var idisə, 90-cı illərdə burada 184 fəhləsi və 34 min manat illik istehsal məbləği olan 77 gön-dəri məmulatı müəssisəsi olmuşdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda kустar dəmirçilik-çillngərlik işləri də genişlənirdi. Burada müxtəlif silahlar, kənd təsərrüfatı alətləri hazırlanırdı. Lahıcdə mis qablar istehsalı xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycanda xeyli miqdarda boyaqxanalar da var idi. Bu müəssisələrdə müxtəlif parçalar boyanırdı.

Xırdə şərabçılıq və araqçəkmə, pambıqtəmizləmə, marenadan rəng hazırlayan və s. müəssisələr də sənətkarlıqda xüsusi yer tuturdu.

Ağacdan müxtəlif məmulat hazırlamaq da bu dövrdə geniş yayılmışdı. Xüsusilə Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, burada çəllək istehsalı XIX əsrin

sonlarında mühüm inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Sənətkarlıqda tikinti materialları istehsalı da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

80-90-cı illərdə Bakı şəhərinin sürətlə genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, burada kərpic istehsalı son dərəcə artmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalq təsərrüfatının sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri də nəqliyyat idi. Ölkədə sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi, ticarət əkinçiliyinin artması, əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi, onun satış bazarı, xammal mənbəyi və yanacaq vasitəsi kimi Mərkəzi Rusiya üçün əhəmiyyətinin son dərəcə artması, burada nəqliyyatın əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını tələb edirdi. Xüsusilə, Azərbaycanın təsərrüfat qapalılığını aradan qaldırmaq, onun Ümumrusiya daxili bazarı ilə yaxınlaşdırılmasını daha da sürətləndirmək üçün dəmir yolu kimi əlverişli nəqliyyat növünə böyük ehtiyac hiss edilirdi.

1873-cü ildə Bakıda şəhəri mədənlərlə birləşdirən 45 verst uzunluğunda dar xətlili yolun çəkilməsi üzrə «Abşeron dəmiryol kompaniyası» təşkil edildi. 1878-ci ilin 16 iyulunda Zaqafqaziya dəmiryolunun «Neft hissəsi» adı ilə məlum olan hissəsinin layihəsi təsdiq olundu. 1880-cı ilin 20 yanvarında dəmiryolunun çəkilişi başa çatdırıldı. Dəmiryolu vasitəsi ilə əvvəllər mədənlərdən Qara şəhər zavodlarına yalnız neft daşınırdısa, sonralar burada sərnişinlərə də xidmət edilməyə başlandı.

Zaqafqaziya dəmir yolunun Bakı hissəsinin çəkilişinə 1879-cu il dekabrın 22-də icazə verildi. İlk məlumatlara görə Bakı ilə Tiflis arasında çəkiləcək dəmir yolunun uzunluğu öz qolları ilə birlikdə 520,8 verst olmalı idi. Artıq 1883-cü ilin aprelində dəmiryolunun çəkilişi başa çatdırıldı. 515 verst uzunluğunda olan həmin dəmiryolu boyunca 26 stansiya

tikilmişdi. 1883-cü ilin 8 mayında dəmiryolunda hərəkət başlandı.

Bakı ilə Tiflis arasında dəmiryolunun işə düşməsi Azərbaycanın iqtisadi həyatının yüksəlişində misilsiz rol oynadı. Dəmiryolu ticarət əkinçiliyinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Artıq 90-cı illərin ortalarında Bakı stansiyasından hər birində 40-50 vagon olmaqla 15 qatar yola salınırdı. Qatarlarla ildə 400 min nəfərə yaxın sənişlin daşınırdı.

Zaqafqaziya dəmiryolunda daşınan malın yarıya qədəri (1899-cu ildə 48,2 faiz və 1900-cu ildə 44 faiz) Bakının neft məhsullarının payına düşürdü.

Beləliklə, XX əsrin başlanğıcı üçün Zaqafqaziya dəmiryol xətti Ümumrusiya dəmiryol şəbəkəsi ilə birləşdirildi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan nəqliyyatının çox böyük sürətə inkişaf edən növlərindən biri də dəniz nəqliyyatı idi. Dəniz nəqliyyatı hələ əvvəllər də Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanın kənar yerlərlə ticarət-iqtisadi əlaqələrində Xəzər dənizi uzun müddət yeganə nəqliyyat vasitəsi olmuşdur. Lakin XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən bir tərəfdən Bakının neft sənayesinin coşğun inkişaf yoluna qədəm qoyması və digər tərəfdən isə Bakı – Tiflis dəmiryolunun işə düşməsi Xəzər dənizi nəqliyyatının güclü inkişafına təkan verdi. Bundan sonra Xəzər dənizi ticarət donanmasının inkişafında yeni bir dövr başlandı. Gəmiçilik işində külli miqdarda mənfəət əldə edilməsi bu sahəyə kapital axınına xeyli sürətləndirdi.

Xəzər ticarət donanmasının inkişafında neft sənayeçiləri mühüm rol oynayırdı. Özləri istehsal etdikləri və başqalarından aldıkları neft məhsullarını daşımaq üçün onlar güclü ticarət donanması yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Bu cəhətdən «Nobel qardaşları» və «mazut»

səhmdar şirkətləri xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1900-cu ildə «Nobel qardaşları» şirkətinin 24 buxar gəmisi, kiçik barkaslar nəzərə alınmadan yüzə qədər barji var idi.

Gəmilərinin sayına görə ikinci yeri «mazut» şirkəti tuturdu. 1900-cu ildə onun 21 yedək buxar gəmisi və yüzə qədər barji var idi. Gəmiçiliklə H.Z.Tağıyev, Musa Nağıyev, Ş.Əsədullayev, Şibayev, Ter-Akonov və sairə kimi neft sənayeçiləri də məşğul olurdu. Gəmiçilik işi Azərbaycanın ticarət burjuaziyasının mühüm fəallığı sahəsinə çevrilmişdi.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Xəzər dənizində qüdrətli ticarət donanmasının yaranması nəticəsində Azərbaycan limanlarına gələn və limanlardan gedən gəmilərin sayı hiss ediləcək dərəcədə artmışdı. 1883-1900-cu illərdə Azərbaycan limanlarına gələn gəmlərin sayı 11255-ə və limanlardan gedən gəmlərin sayı isə 3662-dən 11235-ə çatmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Kür çayından nəqliyyat kimi istifadə etmək işində də müəyyən irəliləyiş olmuşdu.

Kür çayından nəqliyyat məqsədi ilə istifadə etməyə Qafqaz canişini Vorontsov hələ 1852-ci ildə təşəbbüs etmişdi. O zaman gəmi müəyyən miqdar yükü olan yedək barji ilə Mingəçevirə kimi gedib çıxmışdı. Lakin sonralar bu işlə maraqlanan olmamış və gəmilər təsadüfi hallarda Cavada qədər getmişdi. Ancaq buna baxmayaraq, əsasən taxıl daşıyan 1000 pudluq yükləmə qabiliyyəti olan «Kirjimler» Kür çayında müntəzəm olaraq işləmiş və çay axarı boyunca məskən salan əhalinin ticarət əlaqələrində müəyyən rol oynamışdır.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda neft sənayesinin coşğun inkişafı neft məhsullarının nəql edilməsi məsələsini bütün kəskinliyi ilə qarşıya qoymuşdu. Bu ehtiyac ilk dəfə mədənlərdə hasil edilən neftin zavodlara daşınması çətinliklərindən doğmuşdu. Mədənlərdən zavodlara neft

daşıyan 8 min ədədə yaxın araba mövcud tələbatı ödəmədiyindən onu daha müasir nəqliyyat vasitəsi ilə dəyişmək lazım idi. Bu işin ilk təşəbbüsçüsü Nobel oldu. O, 1878-ci ildə mədənlərlə zavod arasında sutkada 35 min pud neft nəql edən boru kəməni çəkib istifadəyə verdi. Bundan sonra mədənlərlə zavodlar arasında boru kəmərlərinin sayı getdikcə artmağa başladı. Dörd il keçməmiş Balaxanı mədənləri ilə Qara şəhər arasında 6 boru kəməni işləyirdi. 90-cı illərin ortalarında burada olan boru kəmərlərinin sayı 15-ə çatdı. Artıq 1900-cu ildə Balaxanı-Sabunçu-Ramana ilə Qara şəhər arasında 382 verst uzunluğunda olan 38 müxtəlif boru kəməri var idi.

1889-cu ildə Simens qardaşları Gədəbəy misəritmə zavodlarına neft qalığı nəql etmək üçün Zaqafqaziya dəmir yolunun Dəllər stansiyası ilə çardaxlı kəndi arasında 21 verst uzunluğunda boru kəməri çəkirdilər.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda şosse yollarının çəkilişi sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdü. Bakı-Tiflis dəmiryolunun işə düşməsindən sonra Azərbaycanın bir sıra sənaye və kənd təsərrüfatı rayonlarını onunla əlaqələndirmək tələbatı, 80-cı illərin ortalarından etibarən şosse yollarının çəkilişini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirirdi.

1884-cü ildə kənd əhalisinin natural mükəlləfiyyəti hesabına iki poçt traktatının – Yevlax-Şəki və Yevlax-Şuşa traktatının çəkilişinə başlanıldı. Həmin ildə Ağstafa ilə Qazax arasında 9 verst uzunluqda yolda şosse çəkildi. Yelizavetpol şəhərini Yelenandorfla birləşdirən 7 verstlik şosse yolunun çəkilişinə başlandı. Zaqafqaziya dəmiryol şirkəti Yelizavetpol şəhəri ilə stansiya arasında üç verstlik şosse yolunun çəkilişinə başladı.

Artıq, 1889-cu ildə Yevlax-Şuşa şosse yolu çəkilib başa çatdırıldı. Bundan bir qədər əvvəl Yevlaxla Şəki arasında şosse yolu istifadəyə verilmişdi.

90-cı illərin sonlarında Ağsu ilə Kürdəmir arasında şosse yolu çəkilib qurtardı.

XIX əsrin qurtaracağı və XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda avtomobildən istifadə olunmağa başlandı.

Bu dövrdə Bakı və Yelizavetpolun şəhər nəqliyyatında müəyyən inkişaf nəzərə çarpırdı. 1889-cu ildə Bakıda konka dəmir yolu işə düşmüşdü. Cəmi 15,5 verst uzunluğunda olan konka dəmiryol xətti ilə dörd istiqamətdə: Vağzal-Bayıl, Vağzal-Şamaxinka, Bayıl-Şamaxinka və Vağzal-Qara şəhər istiqamətində işləyirdi.

1895-ci ildə Yelizavetpol şəhərini stansiya ilə birləşdirən 7 verst uzunluğunda konka dəmiryol xətti də işə düşmüşdü.

Azərbaycanda nəqliyyatla bərabər rabitə də inkişaf edirdi. Azərbaycanda ilk teleqraf xətti 1864-cü ildə Tiflislə Naxçıvan arasında çəkildi. Bundan sonra teleqraf xətləri Azərbaycanın digər rayonlarında da yayılmağa başladı. 1868-ci ildə 128 verst uzunluğunda Yelizavetpolla Şuşa arasında, 1878-ci ildə 19 verst uzunluğunda Yelizavetpoila Hacıkəndi birləşdirən teleqraf xətti çəkilib istifadəyə verildi. Bu dövrdə Gədəbəy zavodunu Yelizavetpolla birləşdirən 60 verstlik teleqraf xətti də çəkilmişdi.

1879-cu ildə Xəzər dənizinin dibi ilə Bakıdan Krasnovodskaya teleqraf kabeli çəkilməsi işi başa çatdırıldı.

Beləliklə, XIX əsrin 80-cı illərinin başlanğıcında Azərbaycan ərazisində 12 teleqraf stansiyası işləyirdi.

Bakı-Tiflis dəmiryolunun işə düşməsi Azərbaycanda teleqrafın inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Dəmiryolu boyunca Bakıdan Tiflisə 513 verst uzunluğunda teleqraf xətti çəkildi ki, bu xəttə də iyirmi yeddi daimi və doqquz müvəqqəti teleqraf stansiyası işləyirdi.

80-90-cı illərdə Azərbaycanda poçt-teleqraf stansiyalarının sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. 1899-cu ildə

Bakı quberniyasında öz şöbələri ilə birlikdə 20 poçt-teleqraf kontoru var idi.

Azərbaycanda teleqraf xətlərinin uzunluğu da ilbəlil artırdı. Lakin XIX əsrin sonlarına kimi telefon xətti əsasən Bakı sənaye rayonunda çəkilmişdi. Bakıda 6 kilometr uzunluğunda ilk telefon xətti 1881-ci ildə çəkilmişdi. Sonrakı illərdə bir sıra firma və şirkətlər bir neçə telefon xətləri çəkərək istifadəyə vermişdilər. Lakin 80-ci illərin ortalarına kimi həmin telefon xətləri bir-birindən ayrılıqda işləyirdi.

Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana gəlib, genişlənən nəqliyyat və rabitə vasitələrinin mühüm ictimai-iqtisadi nəticələri olmuşdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatında baş verən yüksəliş, ölkənin əhəllisinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişilməsinə əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycan əhəllisi əvvəlki dövrlərə nisbətən daha sürətlə artmağa başladı. Bu dövrdə Azərbaycan əhəllisi təbii artımdan daha çox kənar yerlərdən gələnlərin hesabına çoxalırdı. 1870-1897-ci illərdə Bakı quberniyasının əhəllisi 507 min nəfərdən 827 min nəfərə, Yelizavetpol quberniyasının əhəllisi isə 522 min nəfərdən 878 min nəfərə çatdı. Həmin illərdə Naxçıvan qəzasının əhəllisi 85 min nəfərdən 101 min nəfərə qalxmışdı. Zaqatala dairəsinin əhəllisi də artmaqda idi. Onun əhəllisi 1886-cı ildəki 74 min nəfərə qarşı 1897-ci ildə 82 min nəfər olmuşdu. Ümumiyyətlə, 1886-1897-ci illərdə Azərbaycan əhəllisi 1600 min nəfərdən 1888 min nəfərə qalxmış və ya 18 faiz artmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan əhəllisinin artmasında nəzər-diqqəti özünə cəlb edən ən mühüm cəhət şəhər əhəllisinin ümumi əhəliyə nisbətən daha sürətlə artması idi. Belə ki, 1868-1897-ci illərdə Azərbaycanın bütün əhəllisi (Zaqatala dairəsindən başqa) 1123 min nəfərdən 1806 min nəfərə çatdığı və ya 60,8 faiz artdığı halda, şəhər

əhalisi 133 min nəfərdən 254 min nəfərə qalxmış və ya 91 faiz çoxalmışdı. Buna görə də şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi ilbəil artırdı. 1868-ci ildə Azərbaycan əhalisinin cəmi 11,8 faizi şəhərdə yaşayırdısa, 1886-cı ildə şəhər əhəlləsinin xüsusi çəkisi 13,4 faizə və 1897-ci ildə 14 faizə yüksəlmişdi. Bakı əhalisi Azərbaycanın digər şəhərlərinə nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə daha artıq bir sürətlə çoxalırdı.

XIX əsrin ikinci yansında əhalinin artımı cəhətindən Bakı şəhəri nəinki Ümumrusiya miqyasında, hətta Avropa ölkələrində belə fərqlənirdi.

Əhalinin artım sürətlə görə Bakıdan sonra ikinci yeri Yelizavetpol şəhəri tuturdu. Bu dövrdə Şuşa, Şəki, Naxçıvan, Ordubad və s. şəhərlərin də əhalisi artmağa meyl etmişdi.

§3 XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafı (1900-1913-cü illər)

XIX əsrin 90-cı illərində və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada kapitalizm xüsusi «enine» inkişaf edirdi. Rusiya kapitalizminin təsir dairəsi geniş Rusiya imperiyasının yeni rayonları hesabına artır, çar Rusiyası ucqarlarını daha artıq bir sürətdə əhatə edirdi, millil ucqarların, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi mənimsənilməsi prosesi güclənirdi.

Azərbaycanda sənayenin ən mühüm sahələrindən biri nəinki Azərbaycanın, habelə bütün Rusiyanın xalq təsərrüfatında görkəmil yer tutan neft sənayesi idi.

Neft sənayesinin inkişafına mane olan iltizam sistemi ləğv edildikdən sonra neft istehsalı sürətlə artmağa başlamışdı. İltizam sistemi ləğv edildikdən bir il sonra, yəni 1873-cü ildə istehsal edlən neft 3,9 milyon puda bərabər idi ki, bu da əvvəlki ildə istehsal olunan neftdən 2,5 milyon pud çox idi. 30 il ərzində yeni 1873-cü ildən 1901-ci ilə kimi

Bakı neft sənayesi rayonlarında neft çıxarılması 170 dəfədən çox artmışdı. Əgər 1873-cü ildə 3,9 milyon pud neft istehsal edilmişdisə, 1901-ci ildə bu rəqəm 667,1 milyon puda çatmışdı.

Neft istehsalı sənayesinin inkişafı ilə yanaşı olaraq neft emalı sənayesi də inkişaf edirdi. 1902-ci ildə Bakıda artıq 91 neftayırın zavod var idi.

Bakıda neft sənayesi ilə bərabər kapitalist istehsalının başqa sahələri də meydana çıxmışdı. Bu sənaye sahələrindən ilk növbədə mexaniki istehsalat sahəsini göstərmək lazımdır. Bunlar, əsas etibarilə neft sənayesi üçün müxtəlif avadanlıqlar istehsal edən və yaxud onları təmir edən, həmçinin metaləitmə, maşınqayırma, gəmi təmiri ilə məşğul olan yüzrlərlə iri və xırda mexaniki zavodlar və emalatxanalardan ibarət idi. Mexaniki istehsalat sahəsində çalışan fəhlələrin sayı XX əsrin əvvəlində 10 mindən çox idi.

Böyüməkdə olan şəhərin ərzağa və tikinti materiallarına olan tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq şəhərdə 10-larla iri mexaniki dəyirmanlar, tikinti materialları istehsal edən müəssisələr fəallıq göstərirdi. Bakıda olan iri müəssisələrdən biri də H.Z.Tağıyevin 1901-ci ildə işə salınan pambıq parça fabriki idi. Bu parça fabrikinin məhsullarının orta illik dəyəri 1,5-2 milyon manata bərabər idi. Fabrikdə 1000 nəfərə qədər fəhlə işləyirdi.

Bakıda iki iri tütün fabriki də var idi ki, onlardan biri 20-25 min pud, yaxud Azərbaycanın bütün tütün fabriklərinin istehsal etdiyi tütünün 60 faizini verirdi.

Bakıda dəmir yoluna xidmət edən onlarca sənaye müəssisələri var idi. Zaqafqaziya dəmir yolunun Bakı-Tiflis xəttinin çəkilməsi bir tərəfdən Bakı və Azərbaycanı Ümumrusiya və dünya əmtiə dövriyyəsinə cəlb etməkdə daha artıq həlledici rol oynamış, digər tərəfdən isə Bakıda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində bir sıra sənaye

müəssisələrinin, depoların meydana gəlməsinə imkan yaratmışdı. Bu dövrdə dəniz nəqliyyatı, Kaspi gəmiçiliyi də inkişaf edirdi. Bakı iri liman şəhəri idi. Orada minlərlə fəhlələri olan gəmi yüklənən yerlər, tərsanələr, İlmanlar meydana gəlirdi.

Rusiya iqtisadiyyatının üzvi hissəsi olan neft sənayesinin və başqa sənaye sahələrinin inkişafı Bakının simasını dəyişdirirdi.

Bakının böyüməsi, neft və başqa sənaye sahələrinin inkişafı ilə yanaşı burada və Azərbaycanın başqa yerlərində yeni sənaye ocaqları meydana çıxır, şəhərlər yaranırdı.

Azərbaycan torpağı müxtəlif faydalı qazıntılarla zəngin idi. Burada neftlə bərabər mis, dəmir, qalay, kobalt, gümüş, qızıl və s. mədənlərin olması məlum idi. Mis və dəmirlə ən çox zəngin olan yerlər Kiçik Qafqaz dağlarının ətəkləri, xüsusilə Azərbaycanın Yezlizavetpol qəzası idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın dağ-mədən sənayesində müasir texnika tətbiq olunduğu dövrdən mis istehsalının artımı gözə çarpır. 1902-ci ildən Gədəbəy mis mədənlərində əl əməyi ilə bərabər elektrik qazıma işləri də tətbiq olunur. Bu məqsədlə şaxtada elektrik stansiyası tikilmişdi. 1903-cü ildən yerin qatlarını tədqiq etmək işində almaz qazıma tətbiq edilməyə başlanmışdı.

Dəmir yol xəttinin çəkilməsi və küllü miqdarda kapital qoyuluşu, yeni texnikanın tətbiqi mis və digər faydalı qazıntıların istehsalının ildən-ilə artmasına səbəb olurdu. 1864-cü ildən 1909-cu il yanvarın 1-nə kimi, yəni 44 il ərzində Gədəbəy mis mədənlərində 88858488 pud mis filizi istehsal edilmişdi, bunun 38 milyon pudu 1896-cı ilə kimi, yəni 32 il ərzində istehsal edilmiş, 50 milyon pudu isə 1896-1909-cu illərdə, yəni 13 il ərzində istehsal edilmişdi. Beləliklə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində mis filizi istehsalı, keçən əsrin 80-90-cı illərinə nisbətən xeyli çox olmuşdu. Azərbaycanda istehsal edilən mis filizi yerli

zavodlarda emal edilirdi. XX əsrin əvvəlində Yelizavetpol quberniyasında 8 mis əridən zavod var idi. Bu zavodlar içərisində 2-si Gədəbəy və Qalakənd zavodları ən böyük zavodlar idi. Zəngəzurda və Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında olan 6 zavod həm texniki səviyyə və həm də istehsal gücü etibarilə zəif idi.

Azərbaycanın iqtisadi həyatında başqa sənaye sahələri ilə bərabər balıqçılıq təsərrüfatı da mühüm yer tuturdu. Göllərdən və Kaspi dənizi sahillərindən çoxlu miqdarda balıq tutulurdu. İri sənaye müəssisələrinin olduğu yerlərdə balıqçılıq vətəgələri, qəsəbələr salınırdı. Məsələn, Bankə rayonu vətəgələrində, Salyan rayonunun Boje vətəgələrində, Kür çayının Kaspi dənizinə töküldüyü yerdə böyük yaşayış məntəqələri meydana çıxmışdı.

Bu və digər balıqçılıq rayonları min pudlarla, milyon ədədlərlə müxtəlif balıq verirdi. Azərbaycanda xüsusilə siyənək balığı ovu daha geniş yayılmışdı.

Azərbaycan balıq sənayesinin məhsulları, yəni kürü, balıq və başqa məhsullar Tiflisə, Həştərxana, Rusiyanın daxili quberniyalarına və xaricə göndərilirdi.

Neft, dağ-mədən və balıq sənayesi ilə bərabər Azərbaycanda pambıqtəmizləyən, ipəkəyirən, tütünçülük, üzümçülük və şərabçılıq sənayesi sahələri də inkişaf edirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni istehsal sahəsi - pambıqtəmizləmə sənayesi yaranır. XX əsrin ilk illərində Yelizavetpol quberniyasında 110 ipəksanyan fabrik var idi ki, onlardan 80-i Şəki qəzasında, 25-i Şuşa və Fizuli qəzalarında idi.

Naxçıvanda, Ordubadda və Zaqatala dairəsində də xırda ipəksarıyan fabriklər var idi.

Azərbaycanda 7 tütün və tənbəki fabriki var idi ki, bunlardan ikisi Bakı şəhərində, biri Şamaxı şəhərində, biri

Ağdaşda, üçü isə Şəkiddə idi. Bakıda olan fabriklərdən başqa bütün fabriklər kiçik olub, məhsuldarlığı da az idi.

Azərbaycanın bütün və tənbəki fabriklərinin illik məhsuldarlığı 1,5 milyon manatdan artıq dəyəri olan 40 min pud bütün və tənbəkiyə bərabər idi.

Bunlardan başqa, Azərbaycanda digər sənaye müəssisələri mövcud idi. Bunlardan Ləki stansiyasındakı «Qafqaz yağ emalı səhmdar cəmiyyətinin» çiyid yağı zavodunu (İldə 350-500 min pud çiyiddən yağ istehsal edilirdi) və Yelizavetpolda olan biyan kökü emal edən «Mak Andrus və K^o» şirkətinin zavodunu göstərmək olar.

Təkcə Yelizavetpol quberniyasında 1897-ci ildə sənaye və sənətkarlıq müəssisələrinin miqdarı 1700-ə, onlarda işləyən fəhlələrin sayı 8723-ə çatırdı.

Dəmir və şosse yollar şəbəkəsinin genişlənməsinin ölkənin təsərrüfat həyatı üçün böyük əhəmiyyəti var idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olan dəmir yollarının uzunluğu 969 kilometrə bərabər idi (Gürcüstanda – 894 kilometr, Ermənistanda – 273 kilometr).

Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda bəzi şosse yolları da salınmışdı. Bu yollar əsasən XX əsrin ikinci yansından başlayaraq salınmışdı. XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda olan şosse yollarının uzunluğu 1083 kilometrə çatırdı.

Azərbaycanın iqtisadi həyatında Kürdə gəmiçiliyin inkişafının da böyük əhəmiyyəti var idi. Burada əsasən «Qafqaz və Merkuri» və «Kür-Kaspi şirkətinin» gəmiləri mal daşıyırdılar.

Sənayenin, nəqliyyatın və bununla yanaşı olaraq şəhərlərin və şəhər əhalisinin artması kənd təsərrüfatının, xüsusilə kənd təsərrüfatında əmtiə istehsalının inkişafına təsir göstərirdi.

Əkinçilik Azərbaycan əhalisinin başlıca məşğuliyyəti olub, kənd əhalisi həyatında mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Əkinçiliyin başlıca məhsulları olan buğda, arpa və düyü həm əhalinin istehlakına və həm də satış üçün sərf olunurdu.

Azərbaycanın ən iri taxıl rayonları Bakı quberniyasının Lənkəran qəzası və Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol, Ərəş, Şəki və Şuşa qəzaları olmuşdur.

1900-cu ildə Azərbaycanda istehsal edilmiş 35732688 pud məhsuldan 18 milyon pudu buğdanın, 6,5 milyon pudu arpanın, 4.5 milyon puda qədəri düynün payına düşürdü. Sonrakı illərdə də belə nisbət olmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatının başqa sahələrlə bərabər qabaqcıl yerlərdən birini maldarlıq tuturdu. Ancaq o öz roluna görə əkinçilikdən geri qalırdı. Maldarlığın inkişafı üçün Azərbaycanda bərekətli otlaqların, geniş düzənliklərin, əlverişli iqlim şəraitinin, təmiz dağ bulaqlarının olmasının böyük əhəmiyyəti var idi.

Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfatında ən əsas yeri qoyunçuluq, qaramal və atçılıq təşkil edirdi. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

İllər	Qoyunlar		İribuynuzlular		Atlar	
	Bakı	Yeliza- vetpol	Quberniyalar		Bakı	Yeliza- vetpol
			Bakı	Yeliza vetpol		
1900	652183	-	260991	-	77985	-
1901	652459	1799471	244299	409188	77057	94923
1902	868806	1774919	256669	444318	81036	100190
1903	1025491	1056388	325783	621863	100982	57515

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatında bağçılıq və üzümçülük böyük əhəmiyyətə malik idi.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bu sahələrinin inkişafına bir tərəfdən iqlim şəraiti, digər tərəfdən isə bağçılıq məhsulunun daşındığı Rusiya bazarının mövcud olması təsir göstərirdi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanla Rusiyanın daxili quberniyaları arasında dəniz və quru yollarla müntəzəm əlaqənin yaranması Rusiyaya daha çox meyvə aparılmasına imkan yaratmışdı. Rusiya quberniyalarının çoxunda Azərbaycanda yetişdirilən meyvələr yox idi, buna görə də oraya aparılan meyvələr çox tez satılırdı.

Azərbaycanda əsas bağçılıq və üzümçülük rayonları Şamaxı, Göyçay, Şuşa və Yelizavetpol qəzaları idi. Bu qəzalarda olan əlverişli şərait, onların əsas satış bazarlarına (Bakı, Tiflis) dəmiryoluna yaxın olması həmin qəzalarda üzümçülük və şərabçılığın inkişafına şərait yaradırdı. Şamaxı qəzasının əsas şərabçılıq mərkəzi. Mədrəsə, Kürçüvan və başqa kəndlər idi. Burada iri şərab və spirt istehsalı mərkəzi yaranmışdı. Göyçay və Şamaxı qəzalarının ovalıq hissəsində olan bağların sahibləri öz üzüm məhsullarını buraya gətirirdilər.

Azərbaycanın ən böyük çaxırçılıq məntəqəsi Kürdəmir idi. Burada şərabçılıq əsasən ildə 75-100 min vedrə çaxır istehsal edən beş nəfər şərabçı sənayeçinin əlində toplanmışdı. Bundan əlavə, Kürdəmirdə 4-5 min vedrə çaxır hazırlayan onlarca xırda şərabçı sənayeçilər var idi.

Azərbaycanın çox yerlərində ipəkçiliklə məşğul olurdular. Mühüm ipəkçilik rayonları Yelizavetpol quberniyası, Bakı quberniyasının Lənkəran, Quba və Göyçay qəzaları, Zaqatala dairəsi və Naxçıvan qəzası idi.

Azərbaycanda Rusiya ipəkçilik sənayesi üçün xammal olan ipək istehsalını inkişaf etdirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdi. Tiflisdə «Qafqaz ipəkçilik stansiyası» təşkil edilmişdi ki, bunun da Azərbaycanın ipəkçilik rayonlarında filialları var idi.

Azərbaycanda hər il barama istehsalı təxminən 200-250 min puda çatırdı. Barama istehsalı ilə yanaşı ipəksarıma sənaye sahəsi də inkişaf edirdi ki, bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

İllər	İpəksarıyan müəssisələrin sayı	İstehsal məbləği (manat hesabı ilə)	Fəhlələrin sayı
Yellizavetpol quberniyası üzrə			
11900	451	2008000	4781
11901	449	1300000	-
11903	455	2512000	4720
Bakı quberniyası üzrə			
11898	90	14000	279
11902	76	14086	183
11903	61	24340	148

Göründüyü kimi, Naxçıvan qəzası və Zaqatala dairəsi nəzərə alınmadan, 1900-1903-cü illərdə Azərbaycanda 500-dən artıq ipəksarıyan müəssisə işləyir və onlarda işləyən fəhlələrin sayı 5000-ə çatırdı. Bu müəssisələrin böyük əksəriyyəti xırda müəssisə idi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində Rusiyada sənayenin başqa sahələrilə birlikdə pambıq-parça sənayesi də xeyli inkişaf etmişdi. Bu sənaye sahəsi külli miqdarda xammal-pambıq tələb edirdi. Xarici pambığın azad surətdə Rusiya bazarlarına gətirilməsi ölkə daxilində pambıqçılığın inkişafını ləngidirdi.

Orta Asiyada, Zaqafqaziyada və həmçinin Azərbaycanda pambıqçılığın sürətlə inkişafına xaricdən gətirilən pambığın üzərinə qoyulmuş gömrük haqqının qaldırılması və bununla əlaqədar olaraq pambığın qiymətinin artması böyük təsir göstərirdi.

1900-cu ildə Yelizavetpol quberniyasında pambıq plantasiyaları artıq 10 min desyatin sahəni əhatə edirdi.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda pambıq və digər kənd təsərrüfatı bitkiləri əsasən ibtidai üsullarla becərilirdi. Əkin üçün ən başlıca alət kotan və yerli xış idi. Kotan öz kobud quruluşuna görə çox ağır olub, xüsusilə bərk yerlərdə 6-9 cüt öküz və camış tələb edirdi. Torpağı əkmək üçün eyni zamanda xışdan istifadə edilirdi. Lakin bu istehsal aləti də iri torpaq sahiblərinə məxsus idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda az miqdarda olsa da təkmilləşdirilmiş kotanlar görünməyə başlayır. Bu kotanlar Rusiyadan gətirilirdi. Həmin kotanların tətbiqi pambıq istehsalının xeyli artmasına imkan verirdi. 1893-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında 50 min pud, yeddi ildən sonra, yəni 1900-cu ildə artıq 500 min pud pambıq toplanmışdı. 1900-cu ildə Bakı quberniyasında isə 150 min pud pambıq istehsal edilmişdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda kənd təsərrüfatında yeni sahə – pambıqtəmizləmə işi meydana çıxdı.

XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol quberniyasında müxtəlif rus sənaye firmalarına mənsub olan 35 kotton-cin var idi. Onlardan 19-u neft mühərrikləri, 4-ü isə su ilə hərəkətə gətirilirdi. Bu kotton-cinlər 35-60 mişarlı idilər. 30 və daha çox az mişarı olan qalan 12 kotton-cinlər at qüvvəsilə hərəkətə gətirilirdi. Belə kotton-cinlər Bakı quberniyasının Göyçay və Cavad qəzalarında da var idi.

Neft mühərriklərilə hərəkətə gətirilən kotton-cinlər xüsusi bina, maşinistlər və xeyli fəhlə qüvvəsi tələb etdiyindən onlar bir yerdən başqa yerə aparılmırdı. Atla hərəkətə gətirilən kotton-cinlər isə lazım gəldikdə bir yerdən başqa yerə aparılırdı.

Pambiq təmizləndikdən sonra onu Rusiyanın pambiq-parça fabriklərinə və xaricə göndərmək üçün pres altında sıxmaq lazım gəlirdi. Buna görə pambiqtəmizləyən zavodların yaradılması ilə preslər də meydana çıxmışdı. 1900-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında 15 pres var idi: bunlardan 12-si Ağdaşda, 2-si Cavanşir qəzasında, 1-i isə Şuşa qəzasında idi.

Göstərilən rəqəmlərdən göründüyü kimi, Yelizavetpol quberniyasında preslərin cəmləşdirildiyi əsas rayon Ağdaş idi. Əlbəttə, bu təsadüfi deyildir. Əvvələ, Ağdaş quberniyası pambıqçılıq rayonlarının mərkəzində yerləşirdi, ikincisi, bütün pambiqtəmizləyən zavodlar demək olar ki, Ağdaşda və ya ona yaxın rayonlarda cəmləşmişdi.

Bakı quberniyasında pambiqtəmizləmənin başlıca mərkəzi Göyçay və Cavad qəzasının Rusiyadan köçüb gəlmiş kəndlilərinin yaşadığı kəndlər idi. Bakı quberniyasında olan əsas pambiqtəmizləyən zavodlar, kotton-cinlər, preslər və s. bu yerlərdə cəmləşmişdi.

Beləliklə, XX əsrin əvvəlində sənaye böhranının hökm sürməsinə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatında inkişaf gözə çarpırdı. Doğrudur, böhran neft sənayesi və onunla əlaqədar olan sənaye sahələrini sarsıtmışdı, lakin o Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrinə nüfuz edə bilməmişdi.

Sənaye. Böhrandan sonrakı dövrdə neft istehsalında böhrandan əvvəlki illərdə olan yüksəliş baş verməmişdi. Doğrudur, 1904-cü ildə neft çıxarılması 621,3 milyon puda qədər artmışdısa, sonrakı illərdə o, 414 milyon puda qədər aşağı düşmüşdü və birinci dünya müharibəsi başlanana

kimi 450 milyon puddan artıq olmamışdı. Müharibə illərində neft istehsalı daha da aşağı düşmüşdü.

Neft sənayesinin inkişafı ilə yanaşı olaraq bu sahəyə texnika da tətbiq olunurdu.

Mədənlərdə əvvəllər quyudan nefti çıxarmaq üçün istifadə olunan buxar mühərrikləri tətbiq olunmağa başladı. Buxar maşınlarından sonralar qazıma işlərində də istifadə edilirdi.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində qazıma işləri daha da təkmilləşir. 1911-ci ildə Bakı neft sənayesi rayonlarında yeni üsulla qazıma tətbiq olunur ki, bu da az kapital tələb edir və əmək məhsuldarlığını artırır.

1900-cü ilə kimi Bakı neft sənayesində qazıma işində mexaniki mühərriklərdən ancaq buxar mühərriki tətbiq olunurdu. XX əsrin əvvəllərində isə elektrik motorları, daxill yanacaq neft mühərrikləri və qaz motorları meydana çıxmağa başladı. 1902-ci ildə elektrik enerjisi ilə hərəkətə gətirilən bütürü maşınların sayı 2478- olub, 65699 at qüvvəsində idisə, 1911-ci ildə bu maşınların sayı 3331-ə çatmış və onlar 123592 at qüvvəsinə malk idi. Demək, qısa bir dövr ərzində maşınların gücü iki dəfə artmışdı.

Qazıma texnikasının təkmilləşdirilməsi, qazıma işlərində buxar və elektrik mühərriklərinin tətbiqi quyuların dərinliyini artırmağa imkan verirdi ki, bu da məhsuldarlığın artırılması üçün başlıca amillərdən idi.

Doğrudur, qazıma texnikasının təkmilləşdirilməsi işində böyük müvəffəqiyyətlər qazanılmışdısa da, lakin bu müvəffəqiyyətlər nisbi idi.

Neft istehsalının artması, neft sənayesi sahiblərinin çoxalması ilə əlaqədar olaraq sənaye rayonlarının ərazisi də genişləndirdi. 1906-cı ildə Bakı quberniyasında 1017 desyatın sahədə neft çıxanırdı.

Neftin mədənlərdən neftayıran zavodlara daşınması və onun saxlanması texnikası da təkmilləşirdi. Rus

mühəndisi V.S.Şuxovun təklifi ilə qalın dəmir laylardan hazırlanmış neftsaxlayan çənlər tətbiq olunmağa başlanmışdı. Artıq 1914-cü ildə mədənlərdə nefti saxlamaq üçün 82,7 milyon pud tutumu olan 1971 anbar var idi. Quyuların qazılması texnikasının, neft istehsalının, onun saxlanması və daşınması işinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri, neft sənayesinin inkişafına xeyli yardım etdi. Bakı neft rayonu dünyanın ən böyük neft sənaye mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Neft emalı sənayesinin inkişafı ilə yanaşı olaraq neftdən alınan məhsulların da sayı artırdı. Artıq neftdən xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində işlədilən yağ, benzin və s. bu kimi qiymətli məhsullar alınır.

Neft məhsullarını daşımaq üçün Kaspi dənizi və Volqada bütöv bir donanma yaranmışdı. 1900-cü ildə Volqa donanması 140 milyon pud həcmli 1300 barja malik idi.

Sonralar taxta gəmlər tədricən dəmir gəmlərlə əvəz olunmuşdu. 1904-cü ildə, 10 il müddətində taxta gəmlərin dəmirə əvəz etmək haqqında xüsusi qanun verilmişdi. 1908-ci ildə Kaspi dənizində ilk dəfə olaraq Kolomenski «Delo» gəmisi işə salınmışdı. Bu, nəqliyyatda texniki təkmilləşmə sahəsində atılan ilk addımlardan biri idi. Sonralar gəmlərin yerini teploxodlar tutdular.

Rusiyanın daxili quberniyalarına neft daşınmasının artırılması və habelə Azərbaycanda neft sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün mövcud olan Zaqafqaziya dəmir yolu ilə bərabər 1900-cü ildə Vladıqafqaz dəmir yolunun Petrovski xəttinin çəkilməsinin çox böyük əhəmiyyəti oldu.

Neft ixracını daha da artırmaq üçün bu dövrdə Zaqafqaziya dəmir yolu boyunca neft kəməni çəkilməsi qərara alınmışdı ki, bu da Bakı neft rayonlarını Qara dəniz ilə əlaqələndirməli idi. 1907-ci il iyul ayının 21-də Tiflisdə dünyada ən böyük neft kəməri olan Bakı-Batumi neft kəmərinin açılışı oldu. 829 kilometr uzunluqda olan bu

kəmərin 16 stansiyası vardı və bu kəməər vasitəsilə ildə 60 milyon pud neft axıtmaq mümkün idi.

Zaqafqaziya və Petrovski dəmir yol xətlərinin çəkilməsi, neftdaşıyan metal donanmanın meydana çıxması və Bakı-Batım neft kəmərinin çəkilməsi Bakı neftinin Rusiyanın daxill quberniyalarına və xaricə daşınmasının artırılmasına şərait yaratdı. Əgər 1873-cü ildə Rusiyanın daxill quberniyalarına cəmi 400 min pud neft göndərilmişdisə, 1901-ci ildə bu, 51,6 milyon puda çatırdı. İqtisadi böhran illərində neft daşınması bir qədər azalsa da, sonradan yenə də artır. 1913-cü ildə təkcə Kaspi və Volqa vasitəsilə Rusiyaya 270,1 milyon pud neft və neft məhsulları daşınmışdısa, 1916-cı ildə bu rəqəm 337,1 milyon puda çatmışdı.

Neft sənayesinin sürətlə inkişafı, neft yataqları ilə zəngin olan yeni sahələrin genişlənməsi, buruq qazma işini daha da genişləndirməyi tələb edirdi. Bununla əlaqədar olaraq XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda yeni sənaye sahəsi götürmə (dartma) üsulla buruq qazma sənaye sahəsi meydana çıxmışdı.

Götürmə üsulla buruq qazmaqla məşğul olan sənaye müəssisələri əsasən 100-dən artıq fəhləsi olan iri sənaye müəssisələri idi. Bir neçə müəssisədə bəzi illərdə fəhlələrin sayı 500-ü ötürdü, azərbaycanlı kapitalist Muxtarovun və «Molot» şirkətinin müəssisələrində isə fəhlələrin sayı 1000-dən çox idi.

Muxtarov və «Molot» şirkətinin müəssisələri də nəzərə alınsa müxtəlif illərdə fəhlələrin sayı 500-dən çox olan müəssisələrin miqdan 6-ya çatırdı. 1913-cü illər bu müəssisələrdə orta hesabla 3 mindən 5 minə qədər fəhlə çalışırdı. Bu ən iri müəssisələr götürmə üsulla buruq qazma işində tam inhisarçı mövqe tutur və onların illik istehsal məbləği 6 milyon manata çatırdı.

Ən iri müəssisələrlə yanaşı fəhlələrin sayı 100-dən çox olan 9 buruq qazma müəssisəsi fəalyyət göstərirdi. Bu müəssisələrin 6-da fəhlələrin sayı 200-dən çox idi. Həmin müəssisələrin illik istehsal məbləği 4-4,5 milyon manata çatırdı. Ümumiyyətlə, 1904-1907-ci illərdə Bakıda 29 müəssisə fəaliyyət göstərir və onlarda işləyən fəhlələrin sayı 7745-ə çatırdı. 1911-1913-cü illərdə bu müəssisələrin sayı 44-ə çatdı, lakin onlarda işləyən fəhlələrin sayı bir qədər azalıb, 7325 oldu. Fəhlələrin sayının bir qədər azalması 1910-cu ildə böhran ilə əlaqədar olaraq həmin müəssisələrin öz işlərini ixtisara salmaları ilə əlaqədar idi.

Mexaniki istehsalat sahələri əsasən Bakı şəhərində cəmlənmiş və əsasən neft sənayesinə xidmət edirdi. Bu sənaye sahələrində ən əhəmiyyətliələrindən biri maşınqayırma sənayesi idi. Maşınqayıran zavodlar qazıma buruqları və sənaye sahələri üçün dəzgahlar və başqa avadanlıqlar, buxar qazanları, neftayıran zavodlar üçün avadanlıq istehsal edir, metal əritməklə və s. məşğul olurdu. Bu dövrdə Bakı şəhərində 13 maşınqayırma zavodu işləyirdi. Bu zavodların ən böyükləri «Bakı maşınqayırma zavodu», «Kaspi maşınqayırma zavodu» idi. Bu zavodların hər birində işləyən fəhlələrin sayı bəzi illərdə 500-550-nəfərdən çox olurdu. Bu iki zavodun illik istehsal məbləği birincidə 0,5 mil. manat, ikincidə isə 1 milyon manata çatırdı.

Ümumiyyətlə, 13 maşınqayıran zavodda 1904-1913-cü illərdə 1400-1800 fəhlə çalışmış və onların illik istehsal məbləği 1,5 –2 mil. manat olmuşdu. Bu zavodların 5-ə qədəri, hətta 1911-1913-cü illərdə 7-si kiçik müəssisələrdən ibarət idi. Həmin zavodlar onlarda çalışan fəhlələrin sayına və istehsal məbləğinə görə maşınqayırma sənayesinin ümumi fonunda əhəmiyyətsiz yer tuturdular. Maşınqayırma sənayesində çalışan fəhlələrin 75%-dən 94 faizə qədəri (illər üzrə) iri sənaye müəssisələrində çalışır və bu zavodların

istehsal etdiyi məhsulun 85-90 faizə qədəri iri maşınqayırma zavodlarının payına düşürdü. Demək, maşınqayırma sənaye sahəsi iri sənaye sahəsi idi.

Bakıda neft sənayesinin və digər sənaye sahələrinin inkişafı, şəhərin böyük sənaye və ticarət mərkəzinə çevrilməsi burada Xəzər dənizçiliyinin sürətlə inkişafına səbəb olmuşdu. Təkcə neft və neft məhsullarının daşınması üçün bütöv bir dəniz donanması lazım idi. Gəmiçiliyin sürətli inkişafı isə öz növbəsində şəhərdə gəmi təmiri tərsanələrinin və mexaniki emalatxanaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdu.

Bakıda gəmi təmirilə məşğul olan 3 tərsanə fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan ikisi «Bakı tərsanəsi» şirkətinə, biri isə Dadaşova məxsus idi. Birinci iki tərsanədə bu dövrdə 100-dən 250-yə qədər, sonuncu tərsanədə isə 100-dən çox fəhlə çalışırdı. Bu tərsanələr müasir texnika ilə yaxşı təchiz edilmişdi.

Bakıda eyni zamanda gəmi təmiri ilə məşğul olan bir neçə iri və kiçik emalatxana vardı. Ohlardan 4-ü iri müəssisə olub, hər birində 100-dən çox fəhlə vardı. Ümumiyyətlə, 1904-1913-cü illərdə Bakıda gəmi təmiri ilə məşğul olan 12 müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Bu müəssisələrdə 2150-yə qədər fəhlə çalışır və onların illik istehsal məbləği 2-2,5 milyon manat idi.

Gəmi təmiri sənaye sahəsində Azərbaycan milli burjuaziyası əhəmiyyətli yer tuturdu. Burada Azərbaycan milli burjuaziyasını C.Z.Tağıyev, İ.Vəliyev, Ş.Dadaşov, A.Dadaşov təmsil edirdilər. Onların müəssisələrində gəmi təmiri ilə məşğul olan fəhlələrin 16-21 faizi çalışır, istehsal gücü isə gəmi təmirilə məşğul olan müəssisələrin istehsal gücünün 18-18,5 faizini təşkil edirdi.

Azərbaycanda, xüsusən Bakıda, sənayedə buxarla işləyən mühərriklərin tətbiqinin genişlənməsi, Bakıda yeni

sənaye sahəsinin – buxar qazanları istehsalının inkişafına səbəb olmuşdu.

1904-1913-cü illərdə Bakıda buxar qazanları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələri 4 qrupa bölmək olar. Bunlardan 10-dan artığı 100-dən artıq fəhləsi olan zavodlar və emalatxanalar idi. «Kaspi-Qara dəniz» neft şirkətinə məxsus olan iki emalatxanada 1908-ci ildə 229 fəhlə çalışır və onların illik istehsal məbləği 157 min manat idi. Nobel qardaşları şirkətinə məxsus olan iki emalatxana da belə iri müəssisə idi. Bu emalatxanada 1909-cu ildə 605 fəhlə çalışırdı. Mantaşeva məxsus olan iki emalatxanada həmin ildə 378 fəhlə işləyirdi. Ümumiyyətlə, 1909-1910-cu illərdə belə müəssisələrin sayı 14 olub, onlarda 2000-dən artıq fəhlə işləyirdi.

Ümumiyyətlə, 1904-1913-cü illərdə Bakıda 39-44 buxar qazanları istehsalı ilə məşğul olan müəssisə fəaliyyət göstərmiş, bu müəssisələrdə 2600-dən 3100-ə qədər fəhlə çalışmışdır. Bunlardan 50-55 faizi 50-dən az fəhləsi olan kiçik müəssisə idi. Lakin bu müəssisələrdə işləyən fəhlələrin sayı, iri müəssisələrdə işləyən fəhlələrin sayından çox az idi, demək istehsal gücü də çox zəif idi. Məsələn, 1904-1907-ci illərdə Bakıda fəaliyyət göstərən 42 müəssisədə 3102 fəhlə çalışırdı. Fəhlələrdən 2531 nəfəri, yəni 82,3 faizi 18 iri müəssisədə, qalanı yəni, 17,3 faizi 24 kiçik müəssisədə çalışırdı.

Beləliklə, Bakıda buxar qazanları istehsalı sahəsi iri maşın sənaye sahəsi idi.

Bakıda inkişaf etmiş mexaniki istehsal sahələrindən biri metaləritmə idi. Bakıda 50-yə qədər çuğun, mis əritməklə məşğul olan zavod və emalatxana vardı. Onlarda eyni zamanda dəzgah və başqa neft avadanlığı təmir olunurdu. Metaləritmə müəssisələri əsasən kiçik müəssisələr idi. Lakin iri müəssisələr də var idi. Ümumiyyətlə, 1909-1913-cü illərdə Bakıda 3-4 iri

metaleridən müəssisə fəaliyyət göstərmiş və onlarda 200-250 fəhlə çalışmışdır.

Qeyd olunan sənaye sahələri ilə yanaşı, Bakıda onlarla bllavasitə mədən avadanlığını təmir etməklə məşğul olan mexaniki müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Bu mexaniki zavodlar emalatxanalar içərisində 100-dən artıq fəhləsi olan iri müəssisələr idi.

Beləliklə, bu dövrdə yeni 1909-1913-cü illərdə Bakıda 200-ə qədər mexaniki zavod və ya emalatxana fəaliyyət göstərirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kiçik müəssisələrin böyük əksəriyyəti mexaniki mühərriklərlə təchiz olunmuş və onların fəhlələrinin sayı 16-dan çox idi, yəni həmin müəssisələr fabrik inkişaf mərhələsində idi. Qeyd etdiyimiz 1908-1910-cu illərdə kiçik emalatxanaların sayı 125-ə çatırdı. Onlardan 67-si fabrik inkişaf mərhələsində idi və bu müəssisələrdə 2012 fəhlə çalışırdı. Demək hər müəssisədə orta hesabla 30-a qədər fəhlə işləyirdi. Kiçik kustar emalatxanaların miqdarı isə 57 idi və bu müəssisələrdə cəmi 507 fəhlə çalışırdı ki, hər emalatxanaya orta hesabla 9 fəhlə düşürdü. XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın sənaye həyatında dağ-mədən sənayesi də müəyyən yer tuturdu. Bu dövrdə Gədəbəy mis və Daşkəsən dəmir filizi, xüsusən mis istehsalı sahəsində mühüm irəliləyiş vardı. İqtisadi böhrandan sonrakı illərdə mis filizi istehsalı daha da inkişaf etdi. 1904-1906-cı illərdə orta hesabla 3,5-4,5 milyon pud mis filizi istehsal olunurdu. 1907-ci ildə bu rəqəm 6,7 milyon puda çatdı. Sonrakı illərdə mis filizi istehsalı əvvəlki səviyyəyə endi. 1911-1913-cü illərdə isə bu istehsal daha da azalıb, 2-2,5 milyon puda endi.

Qafqaz, xüsusən Azərbaycanın Yelizavetpol qəzası bütün Rusiya imperiyasında mis filizi istehsalına görə görkəmli yer tuturdu. 1902-ci ildə bütün Rusiyanın 108 mis mədənindən 15613248 pud mis filizi çıxarılmışdı. Bunun

6.631.349 pudu Qafqazın payına düşürdü. Qafqazda əsas mis filizi istehsalı Gədəbəy idi. Belə ki, həmin il Gədəbəydə 3.440515 pud mis filizi istehsal olunmuşdu ki, bu, Qafqazda istehsal olunan filizin yarından çoxunu, Ümumrusiya filizinin isə 20 faizdən çoxunu təşkil edirdi. Belə nisbəti sonrakı illərə də aid etmək olar. 1907-ci ildə Gədəbəydə 6 milyon puddan çox mis filizi çıxarılmışdı ki, bu bütün Rusiyada istehsal olunan mis filizinin $\frac{1}{3}$ -nə bərabər idi. Azərbaycanda

dəmir filizi istehsalı isə 1909-cu ilə qədər 100 min pud, 1910-cu ildən isə 250-300 min pud olmuşdu.

Azərbaycanda istehsal olunan mis filizi əsasən Gədəbəy və Qala kənd mis əridən zavodlarında əridilirdi. Bu iki zavod Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən 8 mis əridən zavodun ən böyükləri idi. Gədəbəy zavodunun gücü haqqında təsəvvür yaratmaq üçün qeyd etmək lazımdır ki, bu zavodda 3 buxarla işləyən maşın, 1 benzinlə işləyən və 2 neftlə işləyən mühərrik, 1 dinamomaşın, 4 havavuran maşın, 4 mexaniki emalatxana var idi. Zavod əsasən elektrik işığı ilə təchiz olunmuşdu. Zavodda 53 soba var idi. Zavodun xüsusi dar xəttli dəmir yolu var idi. Dəmir yolu Gədəbəy zavodunu Qalakənd zavodu, oradan isə Şamxorçayla birləşdirirdi. Dəmir yolunda 5 lokomotiv və 33 vaqon işləyirdi. Daha sonra Zaqafqaziya dəmir yolunun Dəllər stansiyası ilə Gədəbəy arasında yeni dəmir yolu çəkildi. Bu yolun çəkilməsi ilə zavodda yanacaq kimi işlədilən odun neftlə əvəz olundu. Qalakənd zavodu Gədəbəy zavodundan kiçik olsa da, o müasir texnika ilə daha yaxşı təchiz olunmuşdu. Burada elektrik enerjisindən istifadə olunurdu. Lakin bu zavod 1902-ci ildən başlayaraq, ardıcıl surətdə işləməmişdir.

Gədəbəy zavodunun Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən digər misəridən zavodlara nisbətən nə qədər böyük olmasını göstərmək üçün bu dəlili də göstərmək

kifayətdir ki, 1911-ci ildə Gədəbəy misəridən zavodunun məhsulu 1235916 manatlıq olmuşdur ki, bu da bütün misəridən zavodların məhsulunun dəyərinin 80 faizi qədər idi.

1904-1913-cü illərdə Gədəbəy misəridən zavodunda (Qalakənd zavodu işləmirdi) 90-100 min pud mis istehsal olunurdu. Zavodda 750-850 fəhlə işləyirdi. Bu zavod Ümumrusiya mis istehsalında əhəmiyyətli yer tuturdu. 1902-1907-ci illərdə zavod bütün Rusiyada istehsal olunan misin 20 faizinə qədərini verirdi.

Beləliklə, bu dövrdə Gədəbəy dağ-mədən sənayesi Azərbaycanda mühüm sənaye obyekti olub, burada 1750-2100 fəhlə çalışırdı.

XX əsrin əvvəlində yeyinti sənaye sahəsi xeyli inkişaf etmişdi. Bu sənaye sahələrindən olan balıqçılıq sürətlə inkişaf edirdi. Bu və digər balıqçılıq rayonları min pudlarla, milyon ədədlərlə müxtəlif balıq verirdi. Azərbaycanda xüsusilə siyənək balığı ovu daha geniş yayılmışdı.

1900-cü ildə dəniz rayonundan 1260800 ədəd siyənək balığı tutulmuşdusa, 1912-ci ildə 20421143 ədəd siyənək balığı tutulmuşdu. Bir ildən sonra, yəni 1913-cü ildə 61310275 ədəd balıq tutulmuşdu.

Nəinki təkəcə siyənək balığı, habelə digər, xüsusilə qırmızı balıq ovu sahəsi də inkişaf edirdi. Təkcə 1907-ci ildə Samur vadisindən Astara rayonuna kimi dəniz sahili ərazidə ancaq qırmızı balıq tədarük edən 713 vətəgə var idi. Əgər 1913-cü ildə təkəcə siyənək balığı istehsalının 1912-ci ilə nisbətən artıq olduğu nəzərə alınarsa, onda balıq sənayesinin ümumi illik gəlirinin 20 milyon manatdan çox olduğunu görərik.

Az-çox əhəmiyyətli olan bütün balıq vətəgələri iri sənaye sahiblərinə və payçı şirkətlərə mənsub idi. Böyük

kapitali olan kapitalistlər və şirkətlər balıq sənayesində əsas rolunu oynayırdılar.

İri və bəzən kiçik sahibkarlar minlərlə maddəli fəhlənin əməyini istismar edirdilər. Balıq sənayesində balıq ovu və onun emalı ilə məşğul olan fəhlələrdən başqa, xeyli köməkçi fəhlələr – dəmirçilər, dülgərlər və s. sənət sahibləri çalışırdı. Usta fəhlələr əsasən Həştərxan və Rusiyanın Volqaboyu qəzalarından gəlmiş rəslərdən, balıq ovu ilə məşğul olan fəhlələr isə əsasən yerli əhəlidən – azərbaycanlılardan ibarət idi.

Balıq vətəgələrində işləyən fəhlərin ümumi sayı köməkçi fəhlələr, idarə və başqa sahə qulluqçuları ilə birlikdə 30-40 min nəfərə çatırdı. 1911-ci ildə balıq vətəgələrində 31081 nəfər işləyirdi ki, onun 6698 nəfəri çay balıq ovunda, 24383 nəfəri isə dəniz balıq ovunda çalışırdı.

Azərbaycanda 7 tütün və tənəkə fabrikası var idi ki, bunlardan ikisi Bakı şəhərində, biri Şamaxı şəhərində, biri Ağdaşda, üçü isə Şəkiddə idi. Bakıda olan fabrikələrdən başqa bütün fabrikələr kiçik olub, məhsuldarlığı da az idi. 1908-ci ildə Yelizavetpol şəhərində yeni bir tənəkə zavodu işə salındı. 1912-ci ildə Şamaxıda Həsənov qardaşları yeni bir tənəkə fabrikası təşkil etdilər. Lakin 1908-ci ildə Şəkiddə olan 3 fabrikadan biri bağlanmışdı.

Azərbaycan tütün-tənəkə fabrikalarında əsasən azərbaycanlılar, qismən isə ruslar, ermənilər və başqaları işləyirdilər. Bakıda olan iki fabrikadan başqa, Azərbaycanın digər fabrikələrinin hər birində 10-15 fəhlə çalışırdı. Bakıda olan iki fabrikədə isə 1902-ci ildə 730 fəhlə çalışırdı. Tütün və tənəkə fabrikalarında qadın əməyindən də istifadə olunurdu.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda şərabçılıq inkişaf etmişdi.

Bu dövrdə Kürdəmir, Bakı, Göyçay, Şamaxı qəzalarında və Bakı quberniyasının başqa rayonlarında ildə 600-800 min vedrə şərab istehsal edilirdi.

Şərabçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq Bakı quberniyasında üzumdən və bəzən də meyvədən spirt çəkilməsi də mövcud idi.

Quberniyada 2,5-3 min fəhləsi olan 600-700 spirtçəkən zavod var idi. Doğrudur, göstərilən zavodların çoxu Bakı quberniyasında olduğu kimi, çox az spirt istehsal edən kiçik müəssisələr olsalar da, onların içərisində texniki cəhətdən yaxşı təchiz edilmiş, yüksək məhsuldarlığa malik nisbətən iri zavodlar da var idi.

Yelizavetpol quberniyasının Quba qəzasında ən iri spirt istehsalçıları Ağdamda spirt və konyak zavodları olan Xublarov və Soqomonov qardaşlarının firmaları idi.

Yelizavetpol quberniyasında XIX əsrin sonlarından başlayaraq üzüm spirtindən başqa tut və konyak spirti də istehsal edilirdi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində quberniyada konyak zavodlarının sayı 3 ilə 5 arasında təbəddüd edirdi.

İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından başqa şərabçılıq və spirt çəkmək ilə Zaqatala dairəsi və Naxçıvan qəzasında da məşğul olurdular. Lakin burada həmin sahələr iqtisadi həyatda həlledici rol oynamırdı.

Azərbaycanda şərabçılığın inkişafını aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

İllər	Caxır istehsalı (vedrə ilə)
1904	1715100
1905	1800000
1906	1451700
1907	2143136
1908	2407319
1909	2635941
1910	2841500
1911	2178600
1913	3842490

Cədvəldən göründüyü kimi, 1904-cü ilə nisbətən 1913-cü ilin dövrün sonunda çaxır istehsalı iki dəfədən çox artmışdı. Bu artım yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Yelizavetpol quberniyasının hesabına olmuşdu.

1909-cu ildə Yelizavetpol quberniyasının çaxır və arağ zavodlarında 2872 fəhlə işləyirdi. Bakı quberniyasında 1911-ci ildə çaxır sənayesi müəssisələrində fəhlələrin sayı 900-ə çatırdı. Beləliklə, Azərbaycanın çaxır və arağ istehsalında 1911-ci ildə 4 minə yaxın fəhlə işləmişdir. Bunların çoxu daimi fəhlələr idi. Fəhlələr içərisində qadınlar da var idi.

Bakı şəhərinin böyüyüb artması, Azərbaycanın digər şəhərlərinin də əhalisinin çoxalması una və düyüyə olan tələbatı artırır. Un üyütmək üçün Azərbaycanda yüzlərlə su və yel dəyirmanları işləyirdi. Lakin onlarla yanaşı əsasən Bakı şəhərində cəmlənmiş mexaniki dəyirmanlar fəaliyyət göstərirdi. Bu dəyirmanlarda həm un üyüdülür, həm də çəltik təmizlənirdi. Mexaniki dəyirmanlar sözün əsl mənasında müasir fabriklər idi.

1900-1904-cü illərdə Bakıda un üyüdən 7-8 dəyirman var idi. Onlarda 180-250 fəhlə çalışır və illik istehsal məbləği 2,5-3 milyon manat idi.

Un üyüdən dəyirmanlardan Ağabala Quliyevin dəyirmanı iri kapitalist müəssisəsi idi.

Azərbaycanın qəzalarında da mexaniki dəyirmanlar olmuşdur. Məsələn, Lənkəranda, Səlyanda, Yevlaxda, Zəyəmdə və s. yerlərdə dəyirmanlar fəaliyyət göstərmişdir. Lakin onlar 5-7 fəhləsi olan kiçik müəssisələr olmuşdu.

Un üyüdən dəyirmanlardan başqa Bakıda çəltik təmizləyən dəyirmanlar da fəaliyyət göstərirdi. Bu dəyirmanların sayı 1905-ci ilə qədər 6-8, sonrakı illərdə 4-5 olmuşdur. Onlarda 150-200 fəhlə çalışır və orta illik istehsal məbləği 5-6 milyon manat idi.

Yeyinti sahəsinin digər sahələrindən şirniyyat istehsal edən müəssisələri göstərmək olar. Əlbəttə, Azərbaycanda belə müəssisələr çox idi. Lakin burada kустar tipli müəssisələr üzərində dayanmayacağıq. Üzərində dayanmaq istədiyimiz müəssisələr isə əsasən Bakı şəhərində cəmlənmişdi və kiçik müəssisələr idi.

1903-cü ildə Bakıda olan 21 şirniyyat istehsalı ilə məşğul olan müəssisədə 81 fəhlə çalışırdı. Sonrakı illərdə Bakıda nisbətən iri fabrik inkişaf mərhələsində olan şirniyyat fabrikləri meydana çıxmışdı.

İri müəssisələrdən danışarkən biyankökü emali ilə məşğul olan iri zavodları qeyd etmək lazımdır. Ucar, Kürdəmir, Ləki və Yelizavetpol stansiyalarında olan bu 4 zavodda 200-250 fəhlə çalışır və onların illik istehsal məbləği 800 min manata çatırdı.

Yeyinti sənaye müəssisələrindən kolbasa, un məmulatı istehsal edən, yağ hazırlayan müəssisələri göstərmək olar. Bu müəssisələr 4-5 fəhləsi olan kiçik müəssisələr idi.

Yeyintli sənaye sahələrindən biri mineral sular və buz istehsalı idi. Bu istehsal sahəsi əsasən Bakıda yerləşmişdi. XX əsrin birinci 10 illiyində Bakıda 13-15 mineral su istehsalı ilə məşğul olan müəssisə fəaliyyət göstərmiş, bu müəssisələrdə 100-ə qədər fəhlə işləmiş və illik istehsal məbləği 70-80 min manat olmuşdur. Şamaxı, Göyçay, Yelizavetpol və Zaqatalada da 4-5 fəhləsi olan kiçik müəssisələr olmuşdur.

Süni yolla buz istehsalı əsasən Bakıda cəmləşmişdi. 1901-1902-ci illərdə Bakıda 12 fəhləsi olub 40 min manatlıq mal istehsal etmiş bir buz zavodu var idi.

Azərbaycanda daş duz və duzlu suyu müəyyən yerlərə axıdıb günəş şüası altında buxarlandırmaqla duz istehsal olunurdu. Sonuncu üsulla duz əsasən Bakı qəzasında istehsal olunurdu. Kürdəxanıda 24, Zığda 6, Masazırda 4, Ceyranbatanda, Qala və Balaxanın hər birində bir göl var idi. İri duz mədənlərində (göllərində) orta hesabla 45-50, Masazır gölündə 100-ə qədər kiçik göllərdə isə 10-15 fəhlə çalışırdı.

Bakıda duz mədənlərində ildə 300 min puddan çox duz istehsal olunurdu. Bəzi illərdə hətta 600-700 min puda çatırdı. Cavad qəzasında da belə duz mədənləri var idi və burada ildə 40-50 min pud duz istehsal olunurdu.

Daş duz Azərbaycanın Naxçıvan qəzasında istehsal olunurdu. Naxçıvan duz mədənlərində 10-15 fəhlə çalışır və ildə orta hesabla 300-400 min pud, bəzi illərdə 500 min puddan çox daş duz istehsal olunurdu.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ildə bir milyon puda qədər duz istehsal olunmasına baxmayaraq, duz istehsalı ibtidai texnikaya əsaslanır və bəzi mədənlrin sənayenin fabriklə inkişaf mərhələsində olmasına baxmayaraq, bu sənaye sahəsində xırda müəssisələr daha üstünlük təşkil edirdilər.

Yüngül sənaye sahəsinə daxil olan toxuculuq sənayesi XX əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf etdi. 1900-cü ildə nəinki Zaqafqaziyada, hətta bütün Rusiya imperiyasında ən böyük toxuculuq fabriklərindən biri olan Tağıyevin toxuculuq fabriki işə düşdü. Fabriklə yanaşı Tağıyev 2500 fəhlə və qulluqçunun yaşaması üçün qəsəbə, məktəb, elektrik stansiyası və s. binasını tikmişdi. Fabrikdə mindən artıq fəhlə çalışırdı. Bəzi illərdə fəhlələrin sayı 1200-dən 1500-ə qədər olurdu. Fabrikin orta illik istehsal məbləği 1,62 milyon manat, bəzi illərdə isə daha çox olurdu.

Fabrikdə bez və cod parça, remen toxunur və mahlıc istehsal olunurdu.

XX əsrin birinci on illiyi ərzində Azərbaycanda pambıqtəmizləyən zavodların sayı ildən-ilə artmışdı. Bu zavodlar sayca artmaqla bərabər texniki cəhətdən də təkmilləşirdi.

1911-ci ildə Azərbaycanda 40 pambıqtəmizləyən zavod və bir yağ hazırlayan zavod var idi. Bu zavodların çoxu buxar və neft mühərriklərlə işləyirdi. 1911-ci ildə Bakı quberniyasının 14 pambıqtəmizləyən zavodunda 123, Yelizavetpol quberniyasının 20 pambıqtəmizləyən zavodunda isə 538 fəhlə işləyirdi.

Birinci dünya imperialist müharibəsi ərəfəsində pambıqtəmizləyən zavodların sayı daha da artmışdı, onların məhsuldarlığı yüksəlmişdi.

1913-cü ilin sonu Yelizavetpol quberniyasında 27 pambıqtəmizləyən zavod var idi.

Yelizavetpol quberniyasında ən iri zavod Arzumanov qardaşlarının Yelizavetpol şəhərindəki pambıqtəmizləyən zavodu idi. Bu zavod yeni texnika ilə təchiz edilmiş iri kapitalist müəssisəsi idi. Zavodda 100 nəfərdən çox fəhlə işləyirdi.

Ümumiyyətlə, birinci dünya imperialist müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanda 44 işləyən və 6 işləməyən pambıqtəmizləyən zavod olmuşdur.

Toxuculuq sənayesinin xammalla təchiz edildiyi sahələrindən biri də ipəkəyirmə idi.

1912-ci ildə Şəki qəzasında mövcud olan 109 ipəkəyirən fabrikdən 45-i maşınla, buxar qazanları ilə təchiz edilmiş iri fabriklər idi. Bəzi fabriklərin 100-150 nəfər fəhləsi var idi. Şuşa qəzasında 21 fabrikdən 8-nin 100-150 nəfərdən artıq fəhləsi var idi. Beləliklə, xırda müəssisələrlə yanaşı 100-150 fəhləsi olan iri kapitalist müəssisələri də var idi. Lakin demək olmaz ki, Azərbaycanda ipək sənayesi kapitalist inkişafının yüksək səviyyəsinə qalxmışdı. Bu sənaye sahəsi hələ kapitalist manufakturası pilləsində idi.

Kənd təsərrüfatı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahəsi olan taxılçılıq daha da inkişaf edir. Bütün Azərbaycan üzrə taxıl məhsulunun həcmi aşağıdakı cədvəldə göstərilir.

İllər	Əkilmişdir (pud hesab ilə)	Götürülmüşdür (pud hesab ilə)
1907	5585662	20896988
1908	5977290	41336161
1909	-	33589928
1910	7453265	38091088
1911	5592208	26479112
1912	10714062	38971992
1914	11609384	52215512

Azərbaycanın ən iri taxıl rayonları Bakı quberniyasının Lənkəran qəzası və Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol, Ərəş, Şəki və Şuşa qəzaları olaraq qalırdı. Məsələn, 1910-cu ildə Bakı quberniyasında 12264974 pud taxıl istehsal edilmişdi ki, bunun 2208910 pudu Lənkəran qəzasının, 1344503 pudu Şamaxı qəzasının və 1141660 pudu Göyçay qəzasının payına düşür. Lənkəran qəzasının bütün əhalisinin üçdə bir hissəsi çəltik əkinini ilə məşğul olurdu.

Düyü əkinini ilə Quba, Göyçay, Şəki və Cavad qəzalarında da məşğul olurdular. Lakin bu qəzalarda düyü əkinini sahəsi Lənkərana nisbətən az idi. Bu qəzalarda düyü plantasiyaları əhalinin təsərrüfat həyatında Lənkəran qəzasında olduğu kimi ciddi rol oynamırdı. Lakin buna baxmayaraq, həmin qəzalann əhalisinin onda bir hissəsindən çoxu çəltik becərməklə məşğul olurdu. Azərbaycanın başqa qəzalarında əsas etibarilə buğda, arpa,

az miqdarda qarğıdalı, kartof, yonca, darı, vələmir və digər kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilirdi. Lakin buğda, arpa və düyüdən başqa, becərilən digər kənd təsərrüfatı məhsullarının miqdan çox az olub, bu sahələr Azərbaycanın təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli rol oynamırdı.

Azərbaycanda taxıl əkini sahələrinin çox olmasına baxmayaraq onun məhsuldarlığı aşağı idi. Bunun başlıca səbəblərindən biri kənd təsərrüfatı texnikasından az istifadə edilməsi, torpağın ibtidai şəkildə becərilməsi idi. Bu fakt isə kəndin əsas istehsalçısı olan zəhmətkeş kəndlilərin son dərəcə ağır vəziyyətdə olmasını sübut edir.

Azərbaycanda istehsal edilən taxılın məhsuldarlığının aşağı olması və miqdarının tez-tez dəyişməsi quraqlığın, daşqınların, qışda soyuq şimal-qərb, yayda isti küləyin olması, aran yerlərdə qarın olmaması, habelə çəyirtkə, tarla siçanlarının yayılması və digər təbii faktorlarla əlaqədar idi.

Taxıl məhsulunun az olmasının bir səbəbi də torpağın ibtidai üsulla becərilməsi, aqronomik texnikanın çox cüzi tətbiq edilməsilə əlaqədar idi. Ancaq yaxşı torpaq və mülayim iqlim bir neçə il eyni torpaqdan dalbadal yaxşı məhsul götürülməsinə şərait yarırdı.

Bununla bərabər elə təsərrüfatlar var idi ki, onlarda torpağın becərilməsi daha intensiv aparılırdı və orda yeni, müasir texnika, yəni dəmir kotanlar, taxıldöyən maşın tətbiq olunurdu. Lakin belə təsərrüfatlar çox az idi.

XX əsrin ikinci onilliyində Azərbaycana tək-tək olsa da, traktor gətirilirdi.

1910-cu ilə aid məlumata görə Azərbaycanda aşağıdakı miqdarda kənd təsərrüfatı alətləri var idi (ədəllə):

Xış	76270
Kustar üsulla hazırlanmış kotan	24840
Zavod kotanı	30250
Mala (taxta)	21730
Ot bicən	775
Səpin maşını	840

Əgər 1910-cu ildə Azərbaycanda 300 mindən çox kəndli təsərrüfatının olduğunu nəzərə alsaq, onda kəndli təsərrüfatının çox bəssəsinin ibtidai alətlərə belə malik olmadığına görə bilərik. Öz dövrü üçün mürəkkəb olan kənd təsərrüfatı alətləri (taxılşəpən, taxılsovuran, dərzbağlayan maşınlar) ancaq qolçomaqların və mülkədarların ixtiyarında idi. Taxılçılıqla yanaşı maldarlıq ölkənin iqtisadi həyatında ən mühüm yerlərdən birini tuturdu. Maldarlığın əsas növləri qoyunçuluq, atçılıq və qaramal saxlanması idi. Bundan əlavə, Azərbaycanda az miqdarda qatır, dəvə, keçi, donuz saxlanılırdı.

Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfatında ən əsas yeri qoyunçuluq, qaramal və atçılıq təşkil edirdi. Bunu əsasən tərtib edilmiş cədvəldən görmək olar.

İllər	Qoyunlar		İribuynuzlu heyvanlar		Atlar	
	Quberniyalar					
	Bakı	Yelizavetpol	Bakı	Yeliza- vetpol	Bakı	Yeliza- vetpol
1904	-	2289931	-	905113	-	99456
1905	-	1034679	-	491683	-	81905
1906	-	2375827	-	909297	-	102783
1907	865611	2427807	400609	910392	74238	104373
1908	1959721	1916278	368810	913796	88407	92998
1909	954121	2000000	376993	815255	74563	98930
1910	840362	1440160	372618	685210	83878	86919
1911	719289	1118326	592117	655613	79133	79415
1912	753869	1044764	595064	830913	71003	80601
1913	903534	1262780	618253	805338	84943	71303

Maldarlıq sahəsində Azərbaycanda birinci yeri Yelizavetpol quberniyası tuturdu.

Bakı quberniyasının maldarlıq təsərrüfatında da birinci yeri qoyunçuluq tuturdu. 1910-cu ildə burada 820282 baş siyahıya alınmış qoyun var idi. Qoyunların 41,9 faizi Şamaxı qəzasında, 17,8 faizi Quba qəzasında, bir o qədər də, yəni 17,7 faizi Lənkəran qəzasında, 14,4 faizi Cavad qəzasında cəmlənmişdi.

Yoxsul kəndlilərin çoxunun nəinki atı, hətta sağılan inəyi belə yox idi. Məsələn, Azərbaycanın ən böyük maldarlıq rayonu olan Yelizavetpol qəzasında 1904-cü ildə təxminən 10-15 həyətə bir sağılan inək düşürdü. Bununla bərabər Azərbaycanda elə həyətlər var idi ki, 10 başdan artıq inəyi və qaramalı var idi.

Qeyd olunan dövrdə maldarlıq təsərrüfatında hələ də yarım patriarxal və yarımfeodal münasibətlərinin, yarımköçəri həyatının mövcud olmasına baxmayaraq maldarlıq Azərbaycan iqtisadiyyatında görkəmli yer tutur və maldarlıqdan alınan məhsul əsasən əmtəə xassəsi daşıyırdı. Bu ticarət alverçilərin, kənd buprjuaziyasının əlində toplanmışdı.

Yuxarıda deyildiyi kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatında bağçılıq və üzümçülük böyük əhəmiyyətə malik idi.

Azərbaycanın bir sıra qəzalarında, məsələn, Qubada, Göyçayda bağçılıq ən mühüm təsərrüfat sahəsi olan əkinçilik qədər əhəmiyyətə malik idi. Digər qəzalarda isə bağçılıq ümumi təsərrüfatda yardımçı mövqe tuturdu.

Bir sıra kənd təsərrüfatı sənayesi sahələri – şərabçılıq, araqçəkmə və ipəkçilik bağçılığın inkişafı ilə bağlı idi. Bundan əlavə, təzə və quru meyvə ticarəti kənd təsərrüfatında əldə edilən gəlir mənbələri içərisində böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Kəndlilərin çoxu, xüsusən torpaq sahəsi olmadığı üçün taxılçılıqla məşğul olmayan kəndlilər meyvəni satmaqdan əlavə, onu tarlaçılıq məhsulları, eləcə də yunla və süd məhsulları ilə dəyişirdilər.

Yelizavetpol quberniyasında, xüsusən əhalinin kifayət qədər suvarma vasitələrinə malik olduğu düzənlik rayonlarında bağçılıq kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən birini təşkil edirdi. Quberniyanın bir sıra yerlərində bağçılıq öz əhəmiyyətinə və gəlirinə görə əkinçilikdən geri qalırdı.

Azərbaycan bağçıları üzümün becərilməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Demək olar ki, ölkənin bütün qəzalarında üzümçülüklə məşğul olurdular.

Bakı quberniyasında üzümçülük xüsusən Şamaxı və Göyçay qəzalarında inkişaf etmişdi. Bu qəzalarda üzümlüklər həm dağlıq zolaqları, həm də ovalıqlarda böyük sahələri əhatə edirdi.

Yelizavetpol quberniyasında birinci iki yer Yelizavetpol və Şuşa qəzalarına mənsub idi.

Azərbaycanda külli miqdarda yetişdirilən meyvələr satılmaq üçün Rusiyanın uzaq şəhərlərinə göndərilirdi.

Bütün bağçılıq və meyvəçilik rayonlarında bağ sahibləri meyvə qurutmaqla məşğul olurdular. Qurudulmuş

meyvələr xüsusi alverçilərə – möhtəkirlərə satılırdı ki, bunlar da onu Rusiyanın Rostov, Həştərxan və başqa şəhərlərinə göndərirdilər. Meyvə qurudulması Azərbaycanın əsas bağçılıq rayonu olan Qubada daha geniş yayılmışdı. Burada az da olsa meyvə konservləşdirilməsilə də məşğul olurdular. Bu meyvələrin müəyyən hissəsi Bakıya gətirilir, qismən yerlərdə satılır, çox hissəsi isə Rusiyanın daxili quberniyalarına göndərilirdi. Məsələn, 1912-ci ildə Bakıdan 305675 pud, 1913-cü ildə isə 221252 pud quru meyvə aparılmışdı.

Zaqatala dairəsindən də külli miqdarda qoz-fındıq ixrac edilirdi. Qoz-fındıq Zaqatala dairəsindən Yevlax və Tiflis stansiyaları vasitəsilə Zaqafqaziyanın başqa şəhərlərinə və Rusiyaya göndərilirdi. Azərbaycanın təkcə Zaqatala dairəsindən hər il təxminən 150 min pud qoz ixrac olunurdu.

Azərbaycanda Kaspi dəniz yolu ilə də ildə 250-350 min pud meyvə ixrac edilirdi. Şübhəsiz, bu Azərbaycandan Rusiyanın daxili quberniyalarına göndərilən meyvənin az hissəsini təşkil edirdi, çünki meyvənin çox hissəsi, xüsusən Yelizavetpol, o cümlədən Bakı quberniyalarından dəmir yolu vasitəsilə aparılırdı. Azərbaycan kəndlilərinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri də ipəkçilik-barama istehsalı idi. Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri tut plantasiyalarının genişlənməsi idi. Tut plantasiyaları yaxud o vaxt adlandırıldığı kimi çəkilbaşı (tut bağı), Azərbaycanda əsas etibarilə ipəkçilik rayonları olan Şəki və Ərəş qəzalarında geniş sahəni əhatə edirdi.

Azərbaycanın ipəkçiləri başqa ölkələrdən, əsas etibarilə Kiçik Asiyadan (ağ cins) və qismən Fransa və İtalyandan (san cins) gətirilən ipək qurdu toxumu ilə təchiz olunurdular. Barama qurdu toxumunun cüzi hissəsi yerli baramaçılar və Qafqaz . ipəkçilik stansiyası tərəfindən hazırlanırdı.

Azərbaycan ipəkçiləri hər il on və yüz minlərlə qutu barama qurdu toxumu alırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pambıq istehsalı sürətlə inkişaf edirdi. Bu Rusiya toxucu sənayesinin pambığa tələbatı ilə əlaqədar idi.

Rusiyanın özündə olan pambıqçılıq təsərrüfatı sənayenin tələbatını təmin etmək iqtidarında olmadığı üçün rus sahibkarları XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində pambığın çox hissəsini xaricdən gətirirdilər.

Azərbaycanın ən köhnə pambıqçılıq rayonları: Ərəş, Yelizavetpol, Göyçay və Naxçıvan qəzaları idi. Bakı quberniyasında əsas pambıqçılıq rayonları Göyçay və Cavad qəzaları idi.

Pambıq əkininin genişlənməsi sürətini göstərmək üçün aşağıdakı rəqəmləri göstərmək kifayətdir. Dəilərdə XX əsrin əvvəlində ilk dəfə pambıq əkilərkən pambıq əkini sahəsi 50 desyatin olduğu halda, bu 1906-cı ildə 500 desyatınə, 1911-ci ildə isə 2 min desyatınə çatmışdı. Beləliklə, bu rayonda pambıq əkini sahəsi az müddətdə 40 dəfə artmışdı. Şamaxorda isə bu zaman pambıq əkini sahəsi 50 desyatından 6-7 min desyatınə qədər, yəni 120-140 dəfə artmışdı. Pambıq əkini taxıl bitkilərini sıxışdırmağa başlamışdı.

1910-cu ildən başlayaraq Zaqafqaziya quberniyaları içərisində pambıq əkini sahəsi üzrə birinci yeri Azərbaycan quberniyaları, yəni Bakı və Yelizavetpol quberniyaları tuturdu. Bu vaxta qədər birincilik Yerevan quberniyasına məxsus idi. Əgər 1909-cu ildə bütün Zaqafqaziya üzrə pambıq əkininin ümumi sahəsi 50150 desyatin olub, bundan Yerevan quberniyasının payına 29300 desyatin, yəni bütün sahənin yarıdan çoxu düşürdüsə, 1910-cu ildə Azərbaycan quberniyalarında pambıq əkininin ümumi sahəsi 76 min desyatınə bərabər olub, bütün

Zaqafqaziyada olan pambıq əkini sahəsinin 60 faizdən çoxunu təşkil edirdi (125050 desyatın).

Beləliklə, Rusiya iqtisadiyyatı ilə əlaqə, dəmiryollannın çəkilməsi, Rusiya pambıq-parça sənayesinin tələbatı, Azərbaycanın Rusiya vasitəsilə dünya əmtəə münasibətləri sisteminə cəlb edilməsi Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına imkan yaradırdı. Pambıq məhsulu əsasən kapitalist əmtəə xarakterində olub, ölkədə patriarxal məhdudluğun qalıqlarını daşıdır, Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin daha geniş yayılmasına şərait yaradırdı.

Lakin Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafı ölkənin zəngin təbii imkanlarına uyğun gəlmiirdi. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda, bütün Rusiyada olduğu kimi, geri qalmış istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin inkişafına buxov olmuşdu.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında tütünçülük də müəyyən yer tuturdu. Ölkənin bir çox rayonlarında tütünçülük məşğul olurdular. Lakin Yelizavetpol quberniyasının Şəki qəzası və Zaqatala dairəsindən başqa Azərbaycanın qalan rayonlarında tütünçülük təsərrüfat xarakteri daşıyırdı, yəni tütün əsasən istehsalçıların öz ehtiyacları üçün istehsal edilirdi.

Azərbaycanda tütünçülük təsərrüfatı əsasən kapitalist xarakteri daşıyırdı. İri kapitalist plantasiyaları var idi ki, bunlarda bütün iş müzdü əmək tətbiq etmək yolu ilə görülürdü. İri təsərrüfatlarda müzdü əməyin tətbiq edilməsi Azərbaycanda tütünçülüyn əmtəə-kapitalist xarakterində olduğunu göstərən əsas əlamətlərdən biri idi.

Artıq XIX əsrin sonları üçün Azərbaycan kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində bu və ya digər dərəcədə müzdü əmək tətbiq edilirdi. Təxniki bitkilər istehsalında – pambıqçılıqda, tütünçülükdə, çəltik təsərrüfatında və sairədə müzdü əmək daha geniş tətbiq edilirdi. Azərbaycanın kənd

təsərrüfat rayonlarında iki antaqonist sinfin: kənd təsərrüfat burjuaziyası – qolçomaqların və kənd təsərrüfat proletariati – muzdurların meydana çıxması prosesi baş verirdi.

Azərbaycanda geniş inkişaf tapmış ticarət əkinçiliyi üzərində qurulmuş kapitalist təsərrüfatları meydana çıxmışdı. Bu təsərrüfatlarda müəyyən əmək haqqı ilə muzdurlar işləyirdilər. Müəyyən təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşma baş verirdi. Məsələn, Lənkəran çəltik təsərrüfatı, Göyçay, Quba, Yelizavetpol və s. üzümçülük, Şuşa, Yelizavetpol, Lənkəran və Şəki qəzaları taxılçılıq, Şəki və Şuşa qəzaları ipəkçilik sahəsində ixtisaslaşmışdı.

Azərbaycanda ticarət əkinçiliyinin, pambıqçılıq, ipəkçilik tütünçülük, üzümçülük və qismən taxılçılıq kimi sahələrində əmtəə mübadiləsinin inkişafı ilə patriarxal qapalılıq ləğv edilirdi.

Beləliklə, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında feodal münasibətlərilə yanaşı kapitalist münasibətləri də inkişaf edir, kapitalizmin müsbət və mənfi cəhətləri aşkara çıxırdı. Lakin bu inkişaf hərcəhətli ola bilmədi.

§4 I Dünya müharibəsinin Azərbaycanın iqtisadiyyatına təsiri

I Dünya müharibəsi ilə əlaqədar xaricdən gətirilən bir sıra xammallar, avadanlıqlar dərhal bazardan yoxa çıxdı. Toxuculuq fabrikləri müharibənin ilk həftəsindən istehsalı 50-60 faiz ixtisar etdilər. Rusiyanın xalq təsərrüfatının bütün sahələrində belə vəziyyət hökm sürürdü. Ümumiyyətlə, müharibə digər ölkələrə nisbətən Rusiyaya daha böyük zərər vurdu. Bunu ondan görmək olar ki, əgər müharibə nəticəsində İngiltərə öz sərvətlərinin cəmi 15 faizini itirmişdirsə, çar Rusiyası 60 faizini itirmişdir.

Dünya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi böhran və təsərrüfat pozğunluğu Rusiyanın mərkəzi quberniyalarına

nisbətən Azərbaycanda daha erkən başlamış və daha dərin xarakter daşmışdı.

Bllavasitə hərbi məqsədlərə xidmət edən bəzi sahələr qismən müstəsna edilərsə, demək olar ki, müharibə Azərbaycan xalq təsərrüfatının digər sahələrinin hamısına mənfi təsir göstərərək, onun dərin böhranına səbəb oldu. O cümlədən Azərbaycan sənayesinin ən aparıcı sahəsi olan neft sənayesi də dərin böhrana məruz qaldı. Bu, hər şeydən əvvəl öz ifadəsini neft kəşfiyyatı və qazma işlərinin xeyli azalmasında təzahür etdirdi. 1913-cü ildə bütün neft rayonları üzrə qazma 171,8 min metrdən 1917-ci ildə 69,1 min metrə enmişdi, qazma işində işləyən fəhlələrin sayı azalmışdı. İş günü uzadılıb 10-12 saata çatdırılmışdı. Neft hasilatı 1913-cü ildəki 467,2 milyon puddan 1917-ci ildə 403,5 miloyn puda enmişdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda bəhs olunan illərdə neft hasilatının vəziyyəti illər üzrə aşağıdakı tək əks olmuşdur.

İllər	Hasil edilmiş neft. (mln pudla)
1913	467,2
1914	489,3
1915	450,8
1916	476,9
1917	403,5

Qazma işlərinin ixtisarınının əsas səbəbi metalın və avadanlığın çatışmaması və bahalaşması idi. Müharibə illərində Bakıya gətirilən avadanlıq tələbatın ancaq 30 faizini ödəyirdi. Bakı və Qroznı neft sənayesi üçün 1916-cı

ildə lazım olan 10 milyon pud metaldan yalnız 5-6 milyon pudu alınmışdı ki, bu da lazımı çeşiddə deyildi.

Müharibə eyni zamanda istehsalın iri inhisarlar əlində mərkəzləşməsi prosesini də sürətləndirmiş oldu. Məsələn 1914-cü ildə bir qrup inhisarçılar: «Lianozov Oyl», «Neft istehsalı üzrə Nobel qardaşları cəmiyyəti» və ingilis Hollandiya tresti «Şell» Bakıdan göndərən neftin 74 faizini yola salmışdılar. Digər 30 şirkətin payına isə cəmi 26 faiz düşmüşdü.

Neftin qiymətini qaldırmaqla öz mənfəətlərini artırmağa çalışan neft sahibkarları Bakıdan neft ixracını hər yolla ixtisar etməyə çalışırdılar.

Lakin belə bir zamanda Bakıdakı neft çənələrində külli miqdarda neft və neft məhsulları toplanıb qalmışdı. 1916-cı ildə Bakıda neft ehtiyatları 113,2 milyon puda bərabər idi. Halbuki, həmin vaxtda Peterburqun 73 iri müəssisəsindən 39-u yanacaq olmamasından istehsalı dayandırmışdı. Moskva sənaye müəssisələrini lazım olan yanacağın yarısını belə alırdılar.

Ümumi təsərrüfat düşkünlüyü şəraitində neft sənayesində yaranmış böhran daha da dərinləşirdi. Emal olunmuş ümumi neft məhsulları 1913-cü ildəki 320 milyon puda qarşı 1917-ci ildə 225,4 milyon puda enmişdi, yəni 29,6 faiz azalmışdı, o cümlədən ağ neft 25,1 faiz, benzin 24,8 faiz, sürtkü yağı 59 faiz, digər neft məhsulları 55,9 faiz ixtisar olunmuşdu. 1917-ci ildə Bakıda 20 neft şirkəti bağlanmışdı. Lakin Azərbaycan neft sənayesinin böhranı əslə iri kapitalistlərin mənfəətinin artmasına maneçilik törətmir, əksinə buna daha geniş imkanlar açırdı. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, 6 səhmdar neft müəssisəsi özünün ümumi gəlirini 1913-cü ildəki 2,723 min manatdan 1916-cı ildə 4,663 min manata qədər artırabilmişdi.

Ümumi təsərrüfat pozğunluğu Azərbaycanın dağ-mədən, ipəksarım, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinə də

ağır təsir bağışladı. Fillz sənayesi tamamilə tənəzzül etmişdi. Gədəbəydəki «Simens» şirkətinin mədənlərində mis-filiz hasilatı 1914-cü ildəki 892904 puddan 1918-ci ildə 6 min puda enmişdi. Mis əridilməsi 1914-cü ildəki 49,2 min puddan 1916-cı ildə 30,4 min puda, 1918-ci ildə isə 2,5 min puda enmişdi. Gədəbəy-Qalakənd zavodlarında, Tovuz və Keşlə sement zavodlarında da belə vəziyyət hökm sürürdü.

Bakının yüngül və yeyinti sənaye sahələri də acınacaqlı kökə düşmüşdü. Pambıq təmizləmə zavodlarının çoxu pambıq istehsalının azalması və istehsal olunmuş mahləcin satılmaması üzündən öz fəaliyyətlərini dayandırmışdılar. İpəksarıma sənaye müəssisələrində xam ipək istehsalı 1914-cü ildəki 25 min puddan 1917-ci ildə 3 min puda enmişdi. Fabriklərin 90 faizindən çoxu xammal olmadığından bağlanmışdı.

Ümumrusiya təsərrüfat böhranı Azərbaycanın balıqçılıq təsərrüfatına da təsir göstərmişdi. Balıq tutulması və kürü istehsalı 1910-1912-ci illərdəki hər II orta hesabla 11697 min puddan 1913-1915-ci illərdə 7263 min puda enmişdi. Bu hal 1916-1918-ci illərdə daha da dərinləşmişdi.

Bütün bunların əksinə olaraq qeyd olunduğu kimi müharibə məqsədlərinə xidmət edən sahələrdə, xüsusən metal emal edən sənaye sahələrinin intensiv surətdə inkişafı baş verməkdə idi və bu sahədə fəaliyyət göstərən kapitalistlərin mənfəəti də dəfələrlə artmışdı. Bakı kapitalistlərinin bir çoxu öz müəssisələrini qısa bir dövr ərzində cəbhə üçün ləvazimat istehsal etmək işiqamətində qura bilmişdilər. Nobel qardaşlarının sernokislot zavodu S.M.Şibaev və K^o şirkətinə daxil olan zavodlar, Dyukkenin kislot zavodları və neft sənayesinin digər müəssisələri cəbhənin ehtiyacları üçün işləyirdilər. A.M.Benkendorfun mexaniki zavodu mina və bomba, P.Simonov və İ.Truşlevun fayton-dəmirçixana sexi Qafqaz hərbi idarəsi üçün qoşqu ləvazimatı, Kaspi maşınqayırma zavodu, Maslov və

Blaşevskinin mexaniki və tökmə zavodu, A.Q.Ter-Tetevosovun və K^o mexaniki emalatxanası, O.A.Ştopper və K^o polad tökmə zavodu, Eyzenşmidt və K^o maşınqayırma zavodu, «Arximed çuğuntökə zavodu, Cavanşirov qardaşlarının çuğun-mis tökmə zavodları və b. zavodlar bomba, mərmı, mina, mərmı cıllalayan dəzgahlar, hərbi dəniz idarələri üçün polad məftillər, ikitəkərli arabalar, furqonlar, qoşqu ləvazimatları və digər sursat istehsal edirdilər. Benkendorfun və Eyzenşmidtin mexaniki zavodları hərbi dəmir yollarının və müdafiənin ehtiyacı üçün təkərlər istehsal etmək, vaqon yığmaq və onları təmir etmək sifarişlərini almışdılar. H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabrikanı hərbi idarələrin sifanşı ilə parça və digər məhsullar istehsal edirdilər.

Mühanbə ilk aylardan başlayaraq Azərbaycanın, eləcə də Bakının daxili ticarətində də dərin böhran yaratdı və bu da geniş zəhmətkeş kütlələrin güzəranında öz əksini tapdı. 1913-cü ilə nisbətən 1915-ci ildə Bakıda 1917 ticarət müssisəsi bağlanmışdı. Manifaktura ilə ticarət edən müəssisələr 191-dən 129-a ayaqqabı və hazır paltar mağazaları 231-dən 108-ə, xırdavat şeyləri satan mağazalar 171-dən 48-ə, mebel və təsərrüfat malları mağazaları 168-dən 69-a enmişdi. Ərzaq mağazaları daha çox bağlanmışdı. Yeməxana müəssisələri 548-dən 287-yə ət və balıq dükanları 224-dən 127-yə şərab dükanları 154-dən 40-a enmişdi. Ciddi ərzaq çatışmamazlığı hakim dairələrin ən zəruri yeyinti məhsulları: çörək, qənd və b. məhsulları üzrə kartoçka sisteminə keçməyə məcbur etdi. Lakin bu tədbir gözlənilən nəticəni vermədi. Mərkəzi Rusiyada getdikcə dərinləşən iqtisadi böhran, dəmir yolunda yük daşınmasında yaranan çətinliklər Bakıda və Azərbaycan qəzalarında ərzaq qıtlığının çətinləşməsinə, yeyinti məhsullarının günbəgün bahalanmasına səbəb olurdu. Mülkədarlar, qolçomaqlar və tacirlər cəzasız qalmalarından

sui-istifadə edərək möhtəkirlik məqsədilə on min pudlarla taxılı anbarlarda gizlədir, qiymətləri süni yolla qaldırırdılar.

Müharibə Rusiyanın kənd təsərrüfatına da ağır zərbə vuraraq onun dərin böhranına səbəb oldu. Kənd əhalisinin ən sağlam hissəsinin orduya səfərbərliyə alınması kənd təsərrüfatına birinci güclü zərbə oldu. Hər kəndli təsərrüfatına düşən 1,3 nəfər əmək qabiliyyətli kişidən 0,6 nəfəri orduya apanılmışdı. İş heyvanlarının ordunun ehtiyacı üçün dövlət tərəfindən tədarük və səfərbərliyə alınması kənd təsərrüfatına vurulan ikinci zərbə oldu. 2,5 milyon baş at bu illərdə orduya səfərbərliyə alınmış, iş heyvanlarının sayı 18 milyon baş azalmışdı. Ölkə daxilində kənd təsərrüfat maşınları avadanlıq və alətləri istehsalı xeyli azaldı, habelə onların xaricdən idxalı da dəfələrlə ixtisar olundu: 1917-ci ildə ölkədəki 173 iri kənd təsərrüfat müəssisəsi 1913-cü ildəkinin 25%-ə qədərində məhsul istehsal edirdilər, xaricdən avadanlıq gətirilməsi 4% enmişdi.

Rusiya imperiyasının kənd təsərrüfatındakı bu acınacaqlı vəziyyəti bütünlüklə Azərbaycan kənd təsərrüfatı üçün də səciyyəvi idi. Azərbaycanda 50600 nəfər adam bilavasitə orduya səfərbərliyə alınmışdı və bu minlərlə təsərrüfatın işçi qüvvəsindən məhrum olması demək idi. Bundan başqa 1915-ci il 25 iyun tarixdə çarın 18 yaşından 43 yaşadək «qeyri rus xalqların» arxa işlərinə səfərbər olunması haqqında fərmanı Azərbaycan kəndli təsərrüfatlarını daha çıxılmaz vəziyyət qarşısında qoydu. Ona görə ki, bu fərmanla Azərbaycan kəndlisinin ən sağlam hissəsinin 30 faizdən çoxu öz təsərrüfatlarından ayrılaraq arxa işlərinə cəlb olundular. İşçi qüvvəsi ilə bərabər iş heyvanları, qoşqu ləvazimatları da geniş miqyasda ordunun ehtiyacı üçün səfərbərliyə alınırdı. Bununla yanaşı mərkəzi Rusiyadan Azərbaycana gətirilən kənd təsərrüfat avadanlığı da dəfələrlə azalmışdı. Təkcə 1915-ci ildə 1913-cü ilə nisbətən kənd təsərrüfat avadanlığı gətirilməsi 6 dəfə

ixtisar olunmuşdu, yeni 1913-cü ildəki 256 min pудdan 1915-ci ildə 42 min puda enmişdi. Sonrakı illərdə vəziyyət daha da pisləşmişdi. 1917-ci ilin yanvarında Yeilzavetpol quberniya kənd təsərrüfat müşavirəsinin iştirakçıları göstərmişdilər ki, nəinki quberniyaya kənd təsərrüfat avadanlıqlarının gətirilməsi dayanmışdır, habelə usta və dəmirçilərin orduya çağırılması ilə olub-qalan avadanlıq da təmir olunmadığından bütünlüklə sıradan çıxmışdır.

Müharibə öz mənfi təsirini Azərbaycan kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə də göstərirdi. Taxılçılıqda bu təsir öz əksini əkin sahələrinin və istehsal olunan məhsulun kəskin ixtisarında tapdı. Əkin sahələri 1913-cü ildəki 903 min desyatindən 1915-ci ildə 620 min desyatinə, taxıl istehsalı isə 1914-cü ildəki 50,5 milyon pудdan 1917-ci ildə 26 milyon puda enmiş oldu. Bəzi qəzalarda ixtisar daha kəskin idi. Əkin sahələrinin ixtisarı xırda və tavanasız kəndli təsərrüfatlarında daha güclü idi. 1915-ci ildə 1914-cü ilə nisbətən Bakı quberniyasında iri qolçomaq və mülkədar təsərrüfatlarında ümumi ixtisar 21 faiz olduğu halda, xırda kəndli təsərrüfatlarında bu 51%-ə çatırdı.

Azərbaycanda texniki bitkilərin əkin sahələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq Mərkəzi Rusiyadan və Şimali Qafqazdan hər il milyon pudlarla taxıl və digər ərzaq məhsulları gətirilirdi. Lakin müharibə bu sahədə də köklü dəyişiklik əmələ gətirdi və Azərbaycana bu illərdə kənardan taxıl gətirilməsinin dəfələrlə ixtisarı şəhər və kənd əhalisinin maddi rifahına acınacaqlı təsir göstərdi. 1913-cü ildə Azərbaycana kənardan 6.939 min pud taxıl gətirildiyi halda, 1915-ci ildə 4.314 min pud, 1917-ci ildə isə 1.544 min pud taxıl gətirilmişdi. Bütün bunlar ona səbəb olmuşdu ki, 1915-ci ildən başlayaraq nəinki şəhərlərdə, habelə kəndlərin özündə də taxıl və digər ərzaq məhsulları çatmırdı. Kəndlilər müxtəlif səbəblər üzündən nəinki az taxıl əkirdilər, habelə tədaviyə çoxlu kağız pul buraxıldığından və o qiymətdən

düşdüyündən istehsal olunan məhsulun artığını da pula satmaqdan imtina edirdilər.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının taxılçılıqdan sonra ikinci mühüm sahəsi heyvandarlıq idi. Kənd təsərrüfatından əldə olunan hər 100 manat gəlirin 43,8 manatı taxılçılığın, 21,3 manatı heyvandarlığın, qalmış 34,9 manatı isə digər sahələrin payına düşürdü. 1913-cü ildə Azərbaycanda 2.402 min baş qoyun, 1553 min baş iribuynuzlu mal-qara, 171 min baş at, 187 min baş keçi və on minlərlə digər ev heyvanları var idi. Azərbaycanın bəzi qəzalarında heyvandarlıq kənd təsərrüfatının əsas sahəsi olub, kənd əhalisinin yaşayış vasitələrinin əsas hissəsini verirdi. Lakin dünya müharibəsi Azərbaycan heyvandarlığına taxılçılıqdan da ağır zərbə vurdu, iş heyvanlarının, ətlik və südüük mal-qaranın sayı xeyli azaldı. Bunu ondan görmək olar ki, 1917-ci ildə xırda buynuzlu mal-qara 480 min baş, iribuynuzlu mal-qara 475 min baş, atlar 14 min baş, keçilər 35 min baş azalmışdı. Ordu üçün tədarük və səfərbərlik, yemin və işçi qüvvəsinin çatmaması üzündən mal-qaraya qulluğun pisləşməsi, baytar xidmətinin yarıtmaz olması üzündən kütəvi yoluxucu xəstəliklərin geniş yayılması, kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin daha da aşağı düşməsi heyvandarlıqda baş verən böhranın əsas səbəbləri idi. Habelə kənardan Azərbaycana, xüsusən Bakıya ətlik mal-qara gətirilmənin ixtisarı da Azərbaycanda mal-qaranın sayının azalmasına ciddi təsir göstərmişdi. Müharibə illərində Bakı əhalisinin, eləcə də Qafqaz ordusunun ehtiyaclarının ödənilməsi əsasən Azərbaycanın daxili ehtiyatları hesabına ödənilirdi.

İribuynuzlu mal-qaranın kəskin ixtisarı, xüsusən kəllə və atların hərbi ehtiyaclar üçün alınması kəndlilərin təsərrüfatlarını qoşqu qüvvəsindən də məhrum etmiş və kəndli təsərrüfatlarının iqtisadi həyatına fəlakətli təsir göstərmişdi. 1916-cı ildə Qaryagin (Füzuli) qəzasının 25 kəndində təsərrüfatların 55 faizinin, Göyçay qəzasının 18

kəndində təsərrüfatların 47 faizinin iş heyvanları olmadığından öz torpaq sahələrini becərə bilməmişdilər. İş heyvanlarının azalması, onların qiymətlərinin də dəfələrlə bahalaşmasına səbəb olmuşdu. Kəlin qiyməti 1913-cü ildəki 60 manatdan 1916-cı ildə 300 manata çatmışdı.

Dünya müharibəsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən sürətlə inkişaf edən və öz inkişafı ilə Azərbaycanın iqtisadi həyatında yeni istehsal sahələrinin (pambiqtəmizləmə, toxuculuq) yaranmasına səbəb olan, kapitalist münasibətlərinin nisbətən çox inkişaf etdiyi, Rusiya və xarici bazarla geniş əlaqə saxlayan bir sahəsinə – pambıqçılığa daha fəlakətli təsir göstərirdi.

Yelizavetpol quberniyasında pambıq əkinin sahələri 1900-cü ildəki 10 min desyatindən 1911-ci ildə 53 min desyatınə, Bakı quberniyasında isə 1903-cü ildəki 4395 desyatindən 1914-cü ildə 40 min desyatınə çatmışdı. Azərbaycan pambıq əkin sahələrinə və istehsal olunan məhsula görə Rusiya imperiyasında ikinci, Zaqafqaziyada birinci yer tuturdu. Müharibə ərəfəsində Azərbaycanda orta hesabla 103 min desyatın pambıq sahəsi vardı.

Dünya müharibəsi bu gəlirli təsərrüfat sahəsində vəziyyəti köklü surətdə dəyişdi və onun dərin böhranına səbəb oldu. Pambıq əkin sahələri 1914-cü ildəki 103 min desyatindən 1916-cı ildə 61 min desyatınə, 1917-ci ildə isə 33500 desyatınə enərək 3 dəfədən çox ixtisar olunmuşdu. Buna müvafiq olaraq pambıq istehsalı da (mahlıc hesabında) 1914-cü ildəki 1,305 min puda 1916-cı ildə 1,006 min puda, 1917-ci ildə isə 516 min puda enmişdi.

Azərbaycan pambıqçılığında baş verən böhran bir sıra ümumi və spesifik amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdi. Bu hər şeydən əvvəl satış bazarlarının əldən çıxması ilə əlaqədar idi. Müharibənin ilk aylarından Azərbaycan pambığının istehlakçılarından olan Polşanın əsas toxuculuq rayonları almanlar tərəfindən tutulmuşdu və

Mərkəzi Rusiyanın toxuculuq müəssisələri istehsalı 50-60 faiz ixtisar etmişdilər, demək məhəl istehlakı da bu nisbətdə azalmışdı. Habelə, təmizlənmiş pambığın hər puduna 2,5 manat hərbl vergi qoyulması, Qafqaz cəbhəsinin açılması, nəqliyyatdakı böhran, işçi qüvvəsinin çatmaması, maliyyə-kredit münasibətlərinin pozulması, borc faizinin yüksəlməsi, istehsal xərclərinin artması, istehsal olunan məhsulun reallaşdırılmasındakı çətinliklər və bundan qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə yaranan ziddiyyətlər 1915-ci ildən pambığa sabit qiymət qoyulması və s. pambıqçılıqdakı böhranın əsas səbəbləri idi.

Azərbaycanın bağçılıq təsərrüfatına da ağır zərbə dəydi. Müharibənin ilk günlərindən başlayaraq Azərbaycandan Astarxan, Rostov, Odessa, Petroqrاد, Taqanroq, Nikolayev, Novorossiysk şəhərlərinə meyvə göndərilməsi yarıbayarı azaldı. 1913-cü ildə bu şəhərlərə 447 min pud meyvə yola salındığı halda, 1914-cü ildə 202 min pud göndərilmişdi. Azərbaycanın təkcə iki stansiyasından: Culfa və Ləkidən 1913-cü ildə 1.554 min pud təzə və quru meyvə yola salınmışdısa, 1915-ci ildə bu rəqəm 510 min puda enərək üç dəfədən çox azalmışdı. Sonrakı illərdə meyvə göndərilməsi demək olar ki, dayanmışdı. Meyvə bağları baxımsızlıq üzündən yarıtmaq kökə düşmüşdülər, meyvə ağaclarında xəstəlik artmış, məhsuldarlıq aşağı düşmüşdü.

Üzümçülük və şərabçılıqda da buna oxşar vəziyyət hökm sürürdü. Müharibədən əvvəl Azərbaycanda 25,5 min desyatin üzüm bağları vardı. Bundan 22,9 min desyatini Bakı, Yellzavetpol quberniyalarında, qalan hissəsi də Zaqatala dairəsində və Naxçıvan qəzalarında idi. 1913-cü ildə hər iki quberniyada 4.807 min pud üzüm və 3264 min vedrə şərab istehsal olunmuşdusa, iki il keçdikdən sonra, yəni 1915-ci ildə hər iki quberniyada istehsal olunan üzüm

786 min puda (yəni 6 dəfə az), şərab isə 390 min vedrəyə enmişdi (yəni 8 dəfə azalmışdı).

Bu illərdə xammalın azalması və pərakəndə şərab satışının qadağan olunması hesabına Azərbaycanda 849 şərab istehsal edən müəssisə bağlanmışdı. Bağların müəyyən hissəsi taxıl əkinə sahələrinə çevrilmişdi.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrindən biri də ipəkçilik və ipək sənayesi idi. Bəslənən ipəkqurdlarına, eləcə də istehsal olunan barama və xam ipəyə görə Azərbaycan Rusiyada ikinci, Zaqafqaziyada birinci yeri tuturdu. Hər il Azərbaycanda qızıl pulla 2,5-3,5 milyon manat dəyərində 200-250 min pud barama istehsal olunurdu. Bu məhsulun müəyyən hissəsi xarici ölkələrə ixrac olunurdu. Lakin imperialist müharibəsi bu gəlirli təsərrüfat sahəsinə də ağır zərbə endirdi və sözün geniş mənasında o müharibənin sonuna Azərbaycanın iqtisadi həyatından çıxdı. Əgər 1914-cü ildə Azərbaycanda 182 min qutu ipəkqurdu bəslənərək bundan 222 min pud barama istehsal olunmuşdusa, 1915-ci ildə 115 min qutu ipəkqurdu bəslənmiş 192 min pud barama istehsal olunmuşdu. 1916-cı ildə isə baramaqurdları daha 20% ixtisar olunmuşdur. 1917-ci ildə Yellzavetpol quberniyasına 1913-cü ildəkinin yalnız 25%-ə qədərində ipəkqurdu gətirilmişdi və əvvəlki illərin 20-25%-ə qədərində məhsul istehsal olunmuşdu.

Dünya müharibəsi ilk gündən Azərbaycanda istehsal olunan və dünya bazarında yaxşı satılan biyan kökü istehsalına və ixracına da fəlakətli təsir göstərdi. 1914-cü ildə 525 min pud biyan kökü istehsal olunduğu halda 1915-ci ildə 194 min pud istehsal olunmuşdu. Müharibə həm də biyan kökü ixracının istiqamətini də xeyli dəyişdi, belə ki, onu Xəzər dənizi ilə daşımağa, oradan da Arxanqelsk limanınaqədər dəmir yolu ilə, oradan da xaricə aparmağa başladılar. Bütün bunlar isə məhsulun istehsal xərclərini

daha da artmasına səbəb oldu. Müharibənin axırına yaxın onun xaricə ixracı demək olar ki, bütünlüklə kəsildi.

Dünya müharibəsinə qoşulmuş bütün ölkələrdə olduğu kimi Rusiya, eləcə də Azərbaycanda zəhmətkeşlərin iqtisadi və siyasi vəziyyəti daha da pisləşdi.

Müharibənin ilk günlərindən başlayaraq ərzaq məhsullarının qiyməti durmadan bahalaşdığından fəhlə və kəndlilərin real əmək haqqı aşağı düşürdü. Nominal əmək haqqının artımı ən zəruri şeylərin qiymətinin artmasından qat-qat geri qalırdı. Bakının neftçi fəhlələrinin orta aylıq əmək haqqı 1913-cü ilə nisbətən 1915-ci ildə 22,9 faiz, 1916-cı ildə 70 faiz artmışdı. Lakin həmin dövr ərzində ərzaq məhsullarının qiyməti 4-5 dəfə bahalanmışdı. 1914-cü ilə nisbətən 1916-cı ildə çörəyin qiyməti 266 faiz, 1917-ci ilin yanvarında 300 faiz artmışdı. Müharibə illərində südün qiyməti 305 faiz, ət 327 faiz, düyü 355 faiz, yumurta 392 faiz, günəbaxan yağı 450 faiz, əriniş yağ 520 faiz bahalanmışdı.

Azərbaycan qəzalarında da vəziyyət belə idi. Ərzaq böhranı və aclıq Azərbaycan kəndində gedən ictimai təbəqələşməni daha da qüvvətləndirirdi. Kənddə yoxsul, tavanasız təsərrüfatların xüsusi çəkisi durmadan artırdı. 1917-ci ildə Azərbaycan kəndli təsərrüfatlarının 54,4 faizi yoxsul, 37 faizi ortabab, 8,6 faizi varlı və qolçomaq təsərrüfatlarından ibarət idi. 1917-ci ilin siyahıya alma məlumatına görə Azərbaycanda 55 min kəndli təsərrüfatının heç bir mal-qarası yox idi. 44 min təsərrüfatın iş heyvanı 49 min təsərrüfatın isə sağmal mal-qarası yox idi. Bir sözlə dünya müharibəsi kəndli kütlələrinin istismarının güclənməsinə, onların daha da iflasına və dilənçiləşməsinə səbəb oldu.

V F Ə S İ L

Azərbaycan demokratik respublikası dövründə iqtisadiyyat (1918-1920-ci illər)

1918-ci il may ayının 27-də keçirilmiş iclasda Azərbaycan Milli Şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul olundu və 28-də Milli Şuranın ilk iclasında İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu. Parlamentli respublika olan dövlətin ərazisi 113 min kv.km-ə bərabər idi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası çox ağır sosial-iqtisadi vəziyyətdə yaranmışdı. Birinci dünya müharibəsi Azərbaycanın təsərrüfat həyatına ağır zərbə vurmuşdu. Şəhərlər, kəndlər yandırılmış, vağzallar, körpü və dəmiryolları partladılmış, taxıl sahələri məhv edilmiş, mal-qara və qoyun sürüləri tələf edilmişdi. Bakı və onun ətrafındakı neft sənayesi acınacaqlı vəziyyətdə idi. ADR hökuməti Bakıya köçənə qədər, (1918-ci il sentyabrın 18-i) burada hakimiyyətdə olmuş bolşeviklər neft sənayesini, ticarət gəmilərini milliləşdirmiş, sahibkarların binaları, mal-dövləti müsadirə olunmuşdu.

1918-ci il mart qırğınından sonra qorxmuş xalq kütlələri Bakı şəhərini tərk etməyə başlamışdılar. Bütün bunları nəticəsində Bakıda neft sənaye məhsulunun həcmi 40-45 milyon puddan 10 milyon puda yenmişdi.

ADR-nın iqtisadiyyatının başqa sahələrində də vəziyyət acınacaqlı idi. Gədəbəy mis mədənlərində istehsal göstəriciləri kəskin surətdə aşağı düşmüş, pambıqtəmizləmə zavodları, ipək fabrikləri fasilələrlə işləmiş, Xəzər dənizində balıq ovu 4-5 dəfə azalmışdı.

ADR-in kənd təsərrüfatı da bərabad vəziyyətdə idi. Dənli və texniki bitkilərin əkin sahələri kəskin ixtisar olunmuş, su təsərrüfatı sistemi dağılmış, heyvandarlığa böyük ziyan dəymişdi. Demək olar ki, pambıqçılıq tamamilə tənəzzülə uğramışdı.

Azərbaycan hökuməti ölkədə vəziyyəti nizama salmaq məqsədilə bir sıra qərarlar qəbul etsə də, vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Belə ki, Bakı neft kimi qiymətli bir gəlir mənbəyi ilə zəngin olsa da onu satmaq imkanından məhrum edlmişdir. Bakı neftinin əsas istehlakçısı Rusiya, Volqa hövzəsi regionları idi. Qabaqlar neftin bir hissəsi Xəzər dənizi və dəmir yol vasitəsilə Rusiyaya daşıyırdı. Qara dəniz regionu da son dərəcə əhəmiyyətli idi. Bu bazarların hər ikisi Bakı nefti üçün öz qaplarını bağlamışdı. Bakı öz neftini hələlik Qafqaz respublikalarına, İrana və Türkünstanə satmaqla kifayətlənməli olurdu. Bununla belə, Avropa ilə ticarət əlaqələrinin tezliklə yoluna düşəcəyinə ümid böyük idi. Hakimiyyətin bərpasından bir ay sonra Bakıdan Batuma qədər olan neft kəmərlərində təmir işləri görölüb qurtarmışdır. Emal olunmuş nefti qara dənizin sahillərindən boru kəmərlərlə yenidən nəql etmək olardı. Dəmir yolu ilə neft daşıyan nəqliyyat vasitələri də təmir edilib sazlanmışdır. Beləliklə, batumdan xarici bazarlara istənilən miqdarda neft məmulatı, sürtkü yağları yola salmaq mümkün olmuşdur. Milli dövlət quruculuğu, həqiqi müstəqil iqtisadiyyat yaratmaq Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi.

Müstəqil Azərbaycan ideyasını dövlət quruculuğu səviyyəsinə qaldıran Azərbaycan Demokratik Respublikasının aqrar proqramı, maliyyə-valyuta siyasəti, vergi siyasəti, xarici ticarət iqtisadi münasibətləri, iqtisadi idarəetmə sistemi və s. haqqında platformaları var idi.

ADR öz iqtisadi platformasında mülkiyyət plüralizmini nəzərdə tuturdu. Burada dövlət mülkiyyəti,

xüsusi, şəxsi, səhmdar, bələdiyyə mülkiyyəti formalarının və digər mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bərabər imkanlar yaradılırdı.

Cümhuriyyətin liderləri fabrik, zavod, torpaq və digər əsas istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyəti rədd etmirdilər. Burada xüsusi mülkiyyətin miqyası müəyyənləşdirilir, bu işdə ifrata varmağın zərərli olması göstərilirdi. Qeyri-məhdud mülkiyyət hüququ və mənimsəmədə ifratçılıq mülkiyyətin yoxluğu qədər zərərli hesab edilirdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının iqtisadi platformasında göstərilirdi ki, xüsusi mülkiyyət tamamilə xırdalanmamalıdır. Xüsusən fabrik və zavodların bu cür xırdalanması qeyri-mümkündür.

ADR-in yaratdığı iqtisadi qanunçuluğa görə dövlət mülkiyyətinə və qismən də bələdiyyə mülkiyyətinə dövlətin sərvət və gəlir qaynağını təşkil edən yeraltı mədənlər, habelə dəmiryolu, işıq, su, teleqraf və s. bu kimi ümumi işlərə xidmət edən qurumlar daxil edilirdi.

Mülkiyyətin müxtəlif formalarının inkişafına imkan yaratmaq və deməli, qanşiq iqtisadi sistem yaratmaq ideyası ADR-in ilk qanunvericilik aktlarının mərkəzi ideyası idi. Hazırda bütün inkişaf etmiş ölkələrdə məhz bu sistemin tətbiqi sayəsində böyük nailiyyətlər əldə edilir. ADR-nin proqramının əsasını aqrar islahatı haqqında iki qanun layihəsi təşkil edirdi. Göstərilən qanun layihələrinin müəyyən fərqlərinə baxmayaraq, məqsədi torpaqsız və aztorpaqlı kəndliləri torpaqla təmin etməkdən ibarət idi. Həm də xüsusi torpaq mülkiyyətini ləğv etmək deyil, torpağı xüsusi mülkiyyətə elə istehlak normaları ilə əvəzsiz və əvəz müqabilində vermək nəzərdə tutulurdu ki, bür tərəfdən kənd əhalisini gəlirlə əhatə etmək mümkün olsun, digər tərəfdən istifadəsiz xüsusi sahibkar torpaqları qalmasın.

«Müsavat» fraksiyasının qanun layihəsində torpaqların əvəzsiz verilməsi, digər qanun layihəsində isə müəyyən əvəz müqabilində verilməsi əksini tapmışdır. Birinci qanun layihəsində əvvəlki sahibkarların mülkiyyətində 76 desyatin, digər qanun layihəsində isə yerli şəraitdən asılı olaraq müxtəlif miqdarda torpaq sahəsinin saxlanması müəyyənləşdirilmişdir.

ADR- dövründə pul infilyasiyasının qarşısını almaq, infilyasiya şəraitində əmək haqqını tənzimləmək, ümumiyyətlə, pul tədavülünü, xərəcə xammal satışını qaydaya salmaq, gömrük siyasəti, xüsusi sahibkarlarla dövlət arasında münasibətlərin vergi vasitəsilə tənzimlənməsi qaydaları, Rusiya və qonşu respublikalarla iqtisadi əməkdaşlıq şərtləri özünün valyutasını yaratmaq qaydaları və s. dair fikirlər diqqətləyiqdir. Neft satışından əldə edilən gəlirlə xərcləri ödəmək, vəziyyəti qismən də olsa düzəltmək olardı. Lakin bolşeviklər və Bakı Soveti başqa bir yol seçmişdilər. Onlar 350 milyon manatdan artıq pul talonu çap edib kəndlilərə verdilər. Bu talonlar kəndlilərin əllərindən zorla alınmış zəruri ərzaq mallarının guya əvəzi kimi verilirdi. Azgınlığın son həddi kimi Bakı Soveti sentyabr ayında qaçarkən özünün əsl simasını göstərdi. Bakı şəhərini tamamilə qarət etdilər. Bütün ticarət gəmilərini, bank və əmanət kassalarında olan bütün pulları (420 milyon manatdan çox), mağaza və dükanlardakı bütün malları və hətta fəhlələrin axırncı ay üçün alacaqları məvacibi də götürüb apardılar. ADR-in iqtisadi siyasət sahəsində ilk addımlarından biri də sənayenin bütün sahələrində milliləşdirmənin ləğvi haqqında dekret imzalanmasından ibarət oldu. Milliləşdirmə haqqında qanunun qüvvədə olduğu vaxtın mürəkkəb vəziyyəti düzəltmək məqsədilə sənaye müəssisələrinin hamısı təcili surətdə xüsusi mülkiyyətə qaytarıldı. Hələ xeyli əvvəl hökumət sahibkarları, onların keçmiş ticarət obyektlərini

qaytarmış və avans olaraq onlara kifayət qədər mal, lazımı vəsait də vermişdi. Hökumətin bu qənaətə gəlməsini zəruri hesab edən başlıca səbəb Bakı sahibkarlarının böyük ehtiyacı idi, yəni mövcud şəraitdə kapital çatışmazlığı idi.

ADR-in iqtisadi siyasətində maliyyə məsələləri xüsusi yer tuturdu. Rusiya bankının filialı hesab edlən Bakı bankının bütün dəyərlərini geri almaq üçün Azərbaycan hökuməti bu məsələni Rusiya ilə beynəlxalq qanunlar çərçivəsində həli etməzdən əvvəl, onunla bütün bank əməliyyatların təxirə saldı və müstəqil Azərbaycan özünün Dövlət Bankını yaratdı. 1918-ci ilin dekabr ayının ortalarında Atlantanın Bakıdakı nümayəndəliyinin vəsitəçiliyi ilə Azərbaycan hökuməti dəyərlərin müəyyən hissəsini geri ala bildi, lakin keçmiş Dövlət Bankının Azərbaycan filialına aid nəqd pullarının demək olar ki, hamısı oğurlanmışdı. Qalan cüzi məbləğ 35 və ya 40 milyon manat isə Biçeraxovun quldur dəstələrinin qovulub çıxarılmasına sərf edilməli idi. Azərbaycan Dövlət Bankı 250 milyon manatlıq kağız pul dövriyyəyə buraxdı. Eyni məbləğdə pul çekləri də buraxdı ki, əhalidən qiymətli metallar – qızıl, gümüş və s. ala bilsin. Razılığa görə, çeklər Zaqafqaziya ərazisində, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda paylanmalıydı. Bu məbləğdən yüz milyon manat neft sənayesinin inkişafı üçün məsrəf edildi. Yerdə qalan məbləğ isə yerli bölgələr arasında bölüşdürüldü, ərzaqla təmin olunmaq üçün təşkilatlara paylandı, borclar verildi və s. Azərbaycan Demokratik Respublikası tezliklə maliyyə-təsərrüfat işlərini sahmana salmaq və müstəqil maliyyə siyasəti yeritmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdu. Respublika Nazirlər Şurası 1918-ci ilin sentyabrında dövriyyədə olan Bakı «bonu»nun vahidinin dəyərini müəyyən etmək haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu qərarla bir türk lirəsinin ödənilməsi Bakı «bonu» ilə 40 manat kursla müəyyən olunmuşdu. Maddi təminat çətinliyini və zəhmətkeşlərin mənafeyini nəzərə

alaraq Azərbaycan hökuməti həmin il sentyabrın 22-də növbəti qərar qəbul edərək, Bakı şəhər özünüidarə Şurasının əvvəllər buraxdığı «bon»ları ümumdövlət puluna dəyərəcə bərabər olmasını elan etmişdi. Bu vaxt hökumətin maliyyə üzrə mütəxəssislərinin düzgün konsepsiyası var idi və pul dövriyyəsində kəskin sıçrayışlara yol verilmirdi. Hökumət Bakı Xalq Komissarları Şurasının əvvəlki pulunu dövriyyəyə buraxmağa razılıq verdi, lakin Maliyyə Nazirliyinə tapşırırdı ki, bu pulları yavaş-yavaş dövriyyədən çıxartmaq niyyətində olsun. Maliyyə – sənaye ticarət naziri Ə.Əmircanova tapşırılmışdır ki, Bakı şəhər özünüidarə Şurasının və əvvəlki şəhər təsərrüfatı Şurasının buraxdığı bonların arxasında hansı həqiqi təminatın olmasını müəyyən etsin.

Hökumətin maliyyə sahəsindəki növbəti tədbiri 1918-ci il sentyabrın 25-də olmuşdur. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə pul dövriyyəsindəki məsələlər qaydaya düşənə qədər 30 miloyn manat məbləğində 10, 25 və 50 manatlıq pul vahidlərinin buraxılması qərara alınmışdı. Pulların çıxarılmasına çəkilən xərc üçün Ə.Əmircanovun sərəncamına 150 min manat kredit ayrıldı. Buraxılmış pulların dəyəri tezliklə müəyyənləşdirildi. Təsədüfi deyil ki, 1918-ci il oktyabrın 1-də Azərbaycan Demokratik Respublikası Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski İstambula, M.Ə.Rəsulzadəyə məlumat vermişdi ki, Türkiyə lirasinin kursu Azərbaycanda 20 manata bərabərdir. Oktyabrın 26-da hökumət «bon»larının çapına hazırlıq üçün Maliyyə Nazirliyinin sərəncamına 50 min manat ayırmışdı. Görülən tədbirlər tezliklə respublikanın maliyyə vəziyyətini sabitləşdirdi. 1918-ci ilin oktyabrında hökumət dövlət qulluqçularının əmək haqqını 100 faiz gəlir hesabına artırmaq qərarına gəldi. Oktyabrın 22-də isə bəzi nazirliklərə, qulluqçulara yardım üçün 5 min manat, Xalq Maarif Nazirliyinə isə 22 min manat kredit ayırdı.

Alış-veriş demək olar ki, əsasən Bakı «bon»ları ilə aparıldı. Hökumət «bon»ların buraxılması üçün bütün lazımi tədbirləri həyata keçirirdi. 1918-ci il dekabrın 15-də Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında «bon»ların buraxılması haqqında müqavilə imzalandı.

ADR-in müstəqil maliyyə siyasətinin əsasını təkcə «bon» pulunun dövriyyəyə buraxılması təşkil etmirdi. Bununla yanaşı, digər maliyyə təsərrüfatı tədbirləri də görülürdü. Burada Azərbaycan Dövlət Bankının yaradılmasına da diqqət yetirilirdi. 1919-cu il mayın 26-da Azərbaycan hökuməti qərar qəbul edib bankın yaradılmasına dair qanun layihəsini bəyəndi. Maliyyə naziri Əli Ağə Həsənova tapşırıldı ki, qanun layihəsini təsdiq etmək üçün parlamente təqdim etsin.

Keçirilən maliyyə islahatlarının böyük bəhrəsi oldu. 1919-cu il sentyabrın 30-da Bakıda təntənəli surətdə Azərbaycan Dövlət Bankı açıldı. Bankın açılışında iştirak edən H.Z.Tağıyev çıxış edib demişdi ki «Bizim bank haqqında tezliklə Avropada biləcəklər».

Maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə dövlətin gəlir və xərclərini nizama salmaq üçün Azərbaycan hökuməti silsilə tədbirlər həyata keçirdi. Vergi sahəsində hökumət ədalətli və bərabər vergi qoyuluşunu dərinlən öyrənərək belə qənaətə gəldi ki, rus hökuməti tərəfindən həyata keçirilən vergi sistemi kütləni müflisləşdirmək və başqa ölkələrə qarşı müharibə aparmaq konsepsiyasını nəzərdə tutur.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin də qarşısında xüsusilə dövlət əmlakını artırmaq baxımından təcili işlər dururdu. Bu işlərdən Muğan çöllərinin suvarılması, mövcud suvarma arxlarının (onların böyük bir hissəsi anarxistlər tərəfindən dağıdılmışdır) və yeni arxların çəkilişini göstərmək olar. Muğan çölləri Azərbaycanın pambıq və taxıl anbarı hesab edilirdi.

Məlumdur ki, balıq vətəgələri az müddətdə (bir ildən üç ilə . kimi) icarəyə verilmişdi. İcarə vaxtının axırında icarəçilər tikib quraşdırdıqları bütün avadanlıqları söküb aparır, balıq vətəgələrini istifadəyə yararsız hala salırdılar. Aydın məsələydi ki, mövcud şərtlərlə heç bir icarəçi istəməzdi ki, əsaslı tikinti işləri aparsın. Münasib soyuducular quraşdırmaq, bir neçə min fəhlə üçün baylar tikdirmək, məhsulu çeşidləmək və saxlamaq üçün anbarlar və başqa zəruri binalar tikmək, balıq ovuna lazım olan tor və başqa alətləri almaq, balıq saxlanılan hoyuzların səllqə-sahmanına sərf ediləcək vəsaiti artırmaq üçün on milyonlarla pul xərcləmək lazım idi. Təbli ki, icarədar pisyaxşı tikinti işləri aparırdı, amma az miqdarda olan bu tikintilər müvəqqəti xarakter daşıyırdı, balıq sənayesinin inkişafına heç bir səmərə vermirdi. Balıq sənayesi sisteminə aid mexanizmin belə yarıtmar işləməsi sayəsində məhsuldarlıq və balıqçılığa münasibət xeyli pisləşmişdir. Dövlət gəti qərara gəldi ki, öz vəsaiti hesabına bu sahə üçün zəruri sayılan bəzi işləri həyata keçirsin. Balıq vətəgələrində təmir-tikinti işləri dövlət tərəfindən tam həyata keçirildikdən sonra məhz onları icarəyə vermək və oradan böyük gəllr əldə etmək olardı.

Məxarıc büdcəsinin böyük bir hissəsi Yollar və Rabitə Xəttləri Nazirliyinə, mövcud yolların təmirinə və təchizatına (50 miloyn manat) sərf edilirdi. Bundan başqa, hökumət belə qərara gəldi ki, tikintisi rus hökuməti tərəfindən başlanmış və bolşevik qarmaqansızılığı sahəsində dayandırılan Ələt-Culfa dəmir yolu tikintisini başa çatdırsın. Bu yol ən qısa və ən kəsə yol olaraq Bakı ilə İranın ticarət mərkəzlərindən biri olan Təbrizi birləşdirməliydi. Böyük iqtisadi əhəmiyyəti olan bu dəmiryolunun hər iki tərəf üçün səmərəli olacağını heç kim şübhə altına ala bilməzdi.

Sənaye və ticarət Nazirliyi Xəzər dənizində gəmiçiliyin yaxşılaşdırılması üzrə plan hazırlamaqla və onu hissə-hissə həyata keçirməklə məşğul idi.

Məlumdur ki, Bakı şəhəri üçün su nəqliyyatı xalq təsərrüfat kompleksinin aparıcı sahələrindən biri idi. Azərbaycanın xalq təsərrüfatının inkişafında Xəzər dənizi gəmiçiliyinin rolu böyükdür. Bu Azərbaycanın Xəzər və Kür çayı su yolları ilə sıx bağlıdır. Astara ilə Dərbənd arasında olan böyük məsafəni su yolu ilə birləşdirən və Xəzər dənizi sahillərində ən əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən Azərbaycan, Rusiyanın daxili rayonları ilə, Zaqafqaziyanın Orta Asiya və İranla iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi.

Beləliklə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə görülmüş və görülməyi nəzərdə tutulmuş bir çox tədbirlərə baxmayaraq, obyektiv və subyektiv səbəblərdən ölkənin iqtisadi potensialından tam istifadə oluna bilmədi və nəticədə Rusiya aprelin 28-də yenidən Azərbaycanı ələ keçirdi.

Qeyd etməliyik ki, cəmi 23 ay müddətində mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox şərəfli bir inkişaf yolu keçmişdir.

XRONOLOGİYA

Feodalizmə qədərki dövr

Alt paleolit – təxminən	1,5 milyon-120 min il əvvəl
Orta paleolit –	120–40 min il əvvəl
Üst paleolit –	40-14 min il əvvəl
İbtidai icma quruluşunun formalaşması –	120-40-cı minilliklər
Mezolit dövrü -	10-8 min il əvvəl
Neolit dövrü –	m.ə. 7-6 minilliklər
Eneolit dövrü –	m.ə. 6-4 minilliklər
Tünc dövrü -	m.ə. 4-2 minilliklər
Birinci ictimai əmək bölgüsü-	m.ə.3minilliyin ortası
İkinci ictimai əmək bölgüsü -	m.ə.3 minilliyin sonu– 2 minilliyin I yarısı
İlk dəmir dövrü –	m.ə. XIV-VIII əsrlər
İnkişaf etmiş dəmir dövrü -	m.ə.VII-V əsrlər
Manna dövlətinin yaranması –	m.ə.IX əsrin ortaları
Mannada sənətin yüksəliş dövrü -	m.ə. VII-VI əsrlər
Midiya dövlətinin yaranması -	m.ə.VII əsrin 70-ci illəri
Əhəmənilərin hakimiyyət dövrü -	m.ə.550-330-cu illər
Makedoniyalı İskəndərin hakimiyyəti dövrü –	m.ə.336-323-cü illər
Qavçamel döyüşü -	m.ə.331-ci il
Əhəməni dövlətinin süqutu –	m.ə.330-cu il
Atropatəna dövlətinin yaranması –	m.ə.323-cü il
Alban dövlətinin yaranması -	m.ə.IV əsrin sonu

Azərbaycan feodalizm dövründə

Azərbaycanda feodal iqtisadi münasibətlərin yaranmasıIII-	V əsrlər
Sasanilər sülaləsinin hakimiyyəti –	III-VII əsrlər
Məzdəkilər hərəkatı -	481-529-cu illər
Albaniyada xristianlığın	

zorla yayılması –	V əsrin sonu– VI əsrin əvvəli
Məzdəkin edam olunması –	529-cu il
Girdiman qalasının tikilməsi -	600-615-ci illər
Girdiman hökmdarı Varaz Qriqorun hakimiyyəti -	625-636-cı illər
Xəlifə Ömər in hakimiyyəti -	634-644-cü illər
Albaniya hökmdarı Cavanşirin hakimiyyəti -	636-680-ci illər
Ərəblərin Muğanı işğal etməsi –	642-ci il
Ərəblərin Arrana hücumu -	646-cı il
İslam dininin yayılması –	VII əsrin 2-ci yarısı
Sasani imperiyasının süqutu –	651-ci il
Xəlifə Müaviyənin hakimiyyəti –	661-680-cı illər
Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti –	661-750-ci illər
Xəlifə I Yəzidin hakimiyyəti –	680-683-cü illər
Beyleqanda üsyan -	748-ci il
Abbasiilər sülaləsinin hakimiyyəti –	750-1258-ci illər
Ruslann Azərbaycana yürüşü –	IX əsr
Xilafətin zəifləməsi -	IX əsr
Babəkin edam edilməsi –	838-ci il 14 mart
Şirvanın müstəqillik qazanması –	861-ci il
Sacilər dövləti -	879-941-ci illər
Salarilər dövləti –	941-981-ci illər
Rəvvadilər dövləti –	981-1117-ci illər
Şəddadilər dövləti -	971-1088-ci illər
Xudaferin körpüsünün tikilməsi –	1027-ci il
Kəsraniilər sülaləsi –	1027-1382-ci illər
Azərbaycan Atabəylər dövlətinin meydana gəlməsi –	XII əsrin 30- cu illəri
Atabey Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti -	1175-1176-cı illər
Qızıl Arslanın hakimiyyəti -	1186-1191-ci illər
Şirvanda zəlzələ -	1192-ci il
Monqolların Azərbaycana yürüşü -	1220-ci il
Azərbaycanda Atabəylər Eldənizlər dövlətinin süqutu -	1225-cı il
Monqolların Azərbaycana ikinci hücumu -	1231-ci il

Azərbaycanın istila olunması -	1256-cı il
Hülakü xanın hakimiyyəti -	1258-1265-ci illər
Qazan xanın hakimiyyəti -	1295-1304-cü illər
Qazan xanın islahatı -	1303-cü il
I İbrahimin Şirvanda hakimiyyəti -	1382-1417-ci illər
Qaraqoyunlu dövləti -	1410-1468-ci illər
Ağqoyunlu dövləti -	1468-1501-ci illər
Səfəvilər dövləti -	XVI-XVIII əsrin 40-cı illəri
Şah İsmayıl hakimiyyəti -	1501-1524-cü illər
çaldıran döyüşü -	1514-cü il 23 avqust
Səfəvi dövlətinin iqtisadi və siyasi böhranı -	XVIII əsrin əvvəli
Xəzərsahill vilayətlərin zorla Rusiyaya birləşdirilməsi -	1723-cü il 12 sentyabr
Qarabağın tamamilə zəbt edilməsi -	1731-ci il
Bayat qalasının tikilməsi -	1748-ci il
Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi -	XVIII əsrin ortaları
Azərbaycan iqtisadiyyatında durğunluq -	XVIII əsrin 2-ci yansı
Şuşa qalasının tikilməsi -	1756-1757-ci illər

Azərbaycan kapitalizm dövründə

Qarabağ xanlığının Rusiyaya ilhaq edilməsi -	1805-ci il 14 may
Şəki xanlığının Rusiya tabeliyinə keçməsi -	1805-ci il 21 may
Şirvan xanlığının Rusiyaya qatılması -	1805-ci il 27 dekabr
Dərbəndin işğalı -	1806-cı il 22 iyun
Bakı və Quba xanlığının işğalı -	1806-cı il 3 oktyabr
Gülüstan sülh müqaviləsi -	1813-cü il 12 oktyabr
Şəkiddə ilk ipək emalı fabrikinin təsis olunması -	1827-ci il
Türkmənçay müqaviləsi -	1828-ci il 10 fevral

Xanabad ipəksanma	
manufakturasının tikilib işə salınması -	1829- cu il
Komendant üsul-idarəsinin ləğvi -	1840-cı il
İnzibati və aqrar islahatlar -	1840-cı il
Kapitalizmin yaranması və inkişafı –	XIX əsrin 2-ci yarısı
Kapitalist sənayesinin inkişafı –	XIX əsrin 2-ci yarısı
Kəndli və inzibati islahatlar -	1870-ci il
Buruq üsulu ilə neft quyusunun qazılması –	1871-ci il
Neft sənayesində iltizam	
sisteminin ləğvi -	1872-ci il
İlk telefon rabitəsinin yaranması -	1880-ci il
Qafqaza dəmir yolunun açılması –	1883-cü il
Bakı-Vladıqafqaz dəmir	
yolunun işə düşməsi –	1900-cu il
Azərbaycan Demokratik	
Respublikası –	1918-1920-ci illər

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, I-III cildlər, B., 1961-1964
2. Azərbaycan tarixi, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. B., 1994
3. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. S.Əliyarlının redaktorluğu ilə. B.1996
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. S.Əliyarov və Y.Mahmudovun redaktəsi ilə B.1998
5. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Б.1985
6. Solmaz Qaşqay. Manna dövləti. B., 1993
7. Страбон. География. Перевод Г.А. Стратановского. М., 1964
8. Fazili A. Atropatena e.ə.IV-b.e.VII əsr. B.,1992
9. Алиев И. История Мидии. Б., 1960
10. Алиев И. Очерк истории Атропатены Б., 1989
11. Алиев К. Античная Кавказская Албания. Б., 1992
12. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi və İxtisar Qoş.Alban salnaməsi. B., 1993
13. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказский Албании Б., 1986
14. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1989
15. Bünyadov T. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixindən. B., 1964
16. Bünyadov T. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. B., 1969
17. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan dövlətləri B., 1978
18. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. B., 1988
19. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XII-XIV вв. Б., 1956

20. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Б., 1983
21. İbrahimov ç, Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. B., 1959
22. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Б., 1991
23. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. B., 1985
24. Новосельцев А. Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980
25. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. B., 1974
26. Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку. Б., 1964
27. PiriyeV V. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə. B., 1978
28. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XVI-XVII əsrlərdə. B., 1983
29. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. B., 1993
30. Övliya çələbi. Səyahətnamə. B., 1997
31. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. B., 1983
32. Bakıxanov A. Gülüstani – İrəm. B., 1951
33. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi, onun iqtisadi və mədəni sahədə nəticələri. B., 1986
34. Əhmədbəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair Qarabağnamələr. B., 1989
35. Ибрагимбейли Х. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. М., 1969
36. Gülməliyev M. XVIII əsrin son rübü - XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. B., 1989
37. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı. B., 1981
38. Həvillov H. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. B., 1987

39. Гасанов И. Частновладельческие Крестьяне
Азербайджана в первой половине XIX в. Б.1957
40. Исмаилов М. Капитализм в сельском хозяйстве
Азербайджана на исходе XIX в и начале XX вв. Б., 1964
41. Сумбат-заде А. Промышленность Азербайджана XIX в. Б.,
1964
42. Мурадалиева Э. Города Северного Азербайджана во
второй половине XIX века 1991. Б., 1991
43. Həsənova L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycan
torpaq-icarə münasibətləri. B., 1985
44. Рафи-заде И. Буржуазная эволюция государственной
деревни Азербайджана к концу XIX в. Б.1986
45. Vəliyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ipək
emalı sənayesi. B., 1977
46. Dilbazov Ə., Dilbazova A. XIX əsrin ikinci yarısı və XX
əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist sənaye
istehsalının yaranması və inkişaf mərhələləri. B., 1999
47. Алеров С. Нефтяные монополии в Азербайджане в
период первой мировой войны. Б., 1974
48. Исмаилов М. Социально-экономическая структура
Азербайджана в эпоху и империализма. Б., 1982
49. Сеидзаде Д. Из истории Азербайджанской буржуазии в
начале XX века. Б., 1975
50. Talıbzadə İ. Azərbaycan 1912-ci il aqrar islahatı. B.,
1965
51. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. B., 1990
52. Süleymanov N. Azərbaycanın iqtisadi tarixi (dərs vəsaiti)
B., 2001
53. Хромов П. Экономическая история СССР Учебные
пособие. М., 1988
54. Бунтуяев В. и другие. Экономическая история СССР. М.,
1987.
55. Шамякин И. и другие . Экономическая история СССР и
зарубежных стран. М., 1978.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
------------	---

I FƏSİL. Ən qədim və qədim dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı.

§1. Azərbaycan ərazisində ibtidai icma təsərrüfatı.....	9
§2. Azərbaycanın qədim dövlətlərində iqtisadi inkişaf.....	18

II FƏSİL. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı

§1 Azərbaycan feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı dövründə ölkənin təsərrüfat həyatı (III-IX əsrin birinci yarısı)	40
§2. Azərbaycan feodal dövlətlərinin iqtisadi inkişafı (IX əsrin ikinci yarısı –XII əsr).....	58
§3. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan ərazisində feodal dövlətləri və onların təsərrüfat həyatı.....	62

III FƏSİL. XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı

§1. XVI əsrdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı.....	77
§2. XVII əsrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı.....	95
§3. XVIII əsrin I yarısında və xanlıqlar dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı.....	109

IV FƏSİL. Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı (XIX əsrin əvvəllərindən – 1918-ci ilə kimi)

- §1.** XIX əsrin I yarısında Azərbaycanın iqtisadi inkişafı..... 121
- §2.** XIX əsrin II yarısında kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı şəraitində Azərbaycanın iqtisadiyyatı..... 125
- §3.** XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafı (1900-1918-ci illər)..... 160
- §4.** I Dünya müharibəsinin Azərbaycanın iqtisadiyyatına təsiri..... 194

V FƏSİL Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə iqtisadiyyat (1918-1920-ci illər)..... 206

XRONOLOGİYA..... 215

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT..... 219